A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA

AZ EMBER A MINDENSÉGBEN

MÁSODIK KÖTET

*

AZ 1937. ÉVI ILLETMÉNY

AZ EMBER A MINDENSÉGBEN

MÁSODIK KÖTET

III. AZ EMBERI LÉLEK

IRTA

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA

*

Dr. ZOLNAI GYULA
egyetemi tanár

BUDAPEST
KIADJA
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1937

818519

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ZOLNAI BÉLA
KÖNYVTÁRA

TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

4825 4

Sylvester R. T. Budapest. — Fel. vezető: Schlitt Henrik.

R
1977

TARTALOM.

HARMADIK RÉSZ.

Az emberi lélek.

Első fejezet.

A lelki világ önállósága és általános jellege.

407. Tudatvilágom eredetisége és teljes közvetetlenségében önmagába zártsága — — — — 3
408. A lelki világ közvetetlen adottsága, tudatossága — — — — — — — — — — — 6
409. A tudatvilág tudatalatti forrásai — — — 7
410. Lelki életünk testi kifejeződése — — — — 8
411. A tudatvilág énheztartozása — — — — — 8
412. A tudatvilág intencionalitása vagy irányítottsága — — — — — — — — — — 10
413. A tudatvilág téretlensége és lelki időbelisége 11
414. A tudatvilág belső szemléleti tere — — — 11
415. A tudatvilág teremtő hatalma — — — — 12

Második fejezet.

A lélektan.

416. A filozófiai lélektan történeti alakulása — — 13
417. A természettudományi lélektan — — — — 14
418. Modern lélektani irányok — — — — — 15
419. A lélektani vizsgálódás gazdagodása — — 16
420. A modern lélektan filozófikussá válása — — 17
421. A következő lélektani vizsgálódás fő szempontjai — — — — — — — — — — 18

422. A lélektan alapmódszere az önmegfigyelés — 19
423. Az önmegfigyelés kiegészítése mások megfigyelésével és kísérleti vizsgálattal — — — 20
424. A lelki élet rejtett forrásaira visszakövetkeztető eljárás — — — — — — — — — 21
425. A lelki élet fiziológiai feltételeinek tekintetbe vétele — — — — — — — — — — 22

Harmadik fejezet.

Az ösztönélet.

426. Az ember biológiai életéből fakadó szükségei és a kielégítésükre szolgáló berendezés — 23
427. A szomjúság szükségérzése és a kielégítésére szolgáló ösztönberendezés — — — — — 24
428. További életszükségek és élettörekvések — 27
429. A nemi ösztön — — — — — — — — — 28
430. Az ösztön általános jellege — — — — — 30
431. A nemi ösztön közvetetlen célja és biológiai rendeltetése — — — — — — — — — 31
432. A pszichoanalízis libidoelmélete — — — — 31
433. Az erósz — — — — — — — — — — 34
434. Szülői és gyermeki hajlamok — — — — 37
435. Ösztön és hajlam; további hajlamcsoportok — 37
436. A hajlamok és az én — — — — — — — 39

Negyedik fejezet.

Az én és a lelki világ alapszerkezete.

437. Az én jellemzése — — — — — — — — 40
438. Az én körül forgó tudományos vita — — — 41
439. Az én tagadásának főbb okai — — — — 44
440. Az én általános jelenléte a lelki életben — — 47
441. Az én és aktusai — — — — — — — — 49
442. A tárgyas aktusok és tárgyaik — — — — 50
443. A reflexív aktusok és eredményeik — — — 51
444. A tudattárgyak — — — — — — — — 51
445. Az én önmeghatározottságai, alanyi állapotai 52
446. A lelki élet formális szerkezete — — — — 52
447. A lelki élet szerkezetének és az élet főágainak megegyezése — — — — — — — — 52

Ötödik fejezet.

A cselekvés.

448. A gyakorlati vagy cselekvő tevékenység természete — — — — — — — — — — — 53
449. A belső, lelki cselekvés: az elhatározás és az önuralom — — — — — — — — — — 54
450. Az akarás — — — — — — — — — — — 55
451. A lélektani akaratvizsgálatok hiányossága — 55
452. Az akaratelméletek hiányosságainak okai — 58
453. Akarat és reflex — — — — — — — — 59
454. Akarat, ösztön, hajlam — — — — — — 59
455. Akarat, vágy, kívánság — — — — — — 60
456. Az akarás eredeti aktusjellege — — — — 61
457. A gyakorlati belátás — — — — — — — 62
458. A gyakorlati ügyesség — — — — — — 62
459. A lelki élet többi alaptényezőjének állásfoglalása a cselekvéshez — — — — — — — 63
460. A gyakorlati értelem — — — — — — 63
461. A gyakorlati érzelem és motiváló szerepe — 64
462. A gyakorlati érzelem, a motívum, a cselekvésnek nem oka — — — — — — — — 65
463. A motívum a cselekvésnek nem puszta rációja 66
464. A motívum nem puszta képzet — — — — 67
465. Célképzet, gyakorlati értelmi állásfoglalás, gyakorlati érzelmi motívumok, akarás a bonyolult cselekvésben — — — — — — 67
466. Pozitív és negatív nemakarás — — — — 70
467. Akarat és ösztön, vágy, kívánság, ítélet lehető ellenkezése — — — — — — — — — 70
468. A tett a fizikai világban — — — — — — 70
469. Az akarás fizikai hatalma — — — — — 71
470. A lelki cselekvés és eredménye: a szándék és az elhatározás — — — — — — — — 71
471. Az elhatározottság — — — — — — — 73
472. A cselekvés célja — — — — — — — — 74
473. A cselekvés hasznossági értéke — — — — 77
474. Az akarás morális jelentése, értékvonatkozása 77
475. Az akarat és a jellem kialakulása — — — 78
476. Az akarat nevelése — — — — — — — 80
477. A cselekvés patológiája — — — — — — 81

Hatodik fejezet.

Az elméleti tevékenység.

A) Az érzékelés.

478. Az elméleti tevékenység természete — — — 83
479. Az elméleti tevékenységkör beható lélektani vizsgáltsága — — — — — — — — — 83
480. Az érzékelés általános természete — — 84
481. A szemléleti aktus és a szemléleti kép struktúrája — — — — — — — — — — 86
482. Az érzetérzékelés aktusa — — — — — — 87
483. Az érzékelés létrejövetelének útja és feltételei 89
484. Az érzetaktus és érzelmi aktus különbözősége 91
485. Az érzetaktus és az érzettartalom sajátosságai 92
486. Az érzettartalmak objektivitásának a kérdése 95
487. Az érzékszervek specifikus diszpozíciója és a specifikus érzékenergiák törvénye — — 96
488. A synaesthesis jelensége és az érzékelő berendezés egyetemes összefüggése — — — — 98
489. Érzetosztályok kiesése egyes érzékszervek hiányában — — — — — — — — — 100
490. A különféle érzetminőségek individuális eredetisége — — — — — — — — — 101
491. A minőségi erősség — — — — — — — 101
492. A látási érzetek főfajtái — — — — — 102
493. A színek minőségi dimenziói — — — — 103
494. A semleges színek világosságdimenziója — 103
495. A spektrumszínek színezeti és világosságdimenziói — — — — — — — — — 104
496. A tarka színkör — — — — — — — — 105
497. A színek telítettségdimenziója, a színoktaéder — — — — — — — — — — 107
498. A színek egyszerűsége — — — — — — 108
499. A szín határozottsága és behatósága — — 109
500. A fényérzetek — — — — — — — — — 109
501. A látási tér megvilágítása — — — — — 110
502. A felületi szín — — — — — — — — 110
503. A lebegő szín — — — — — — — — 111
504. A térszín — — — — — — — — — — 112
505. Átlátszó színek — — — — — — — — 112
506. A tükrözés — — — — — — — — — 113
507. A színkompozíció; kiegészítő színek és alap-

szinek — — — — — — — — — — — 113
508. Utóképek, színkontrasztok — — — — — 114
509. A színjelenségek tér- és időbelisége — — — 115
510. Látási fiziológia — — — — — — — — 115
511. A hallás — — — — — — — — — — 116
512. Zenei hangok és zörejek; a hangmagasság 116
513. A hangtestesség — — — — — — — — 117
514. A zenei hangminőség — — — — — — — 117
515. A főbb hangdimenziók ábrázolása; a skála — 118
516. A hangmagasság és zenei hangminőség — 118
517. A hangvokalitás — — — — — — — — 119
518. A hangerősség — — — — — — — — 120
519. Összetett hangok; a hangszínezet — — — 120
520. Hanglebegés, hangösszeolvadás, kombinációs hangok — — — — — — — — — — — 121
521. A hang tér- és időbeliségének kérdése — — 122
522. A zörejek és főbb tulajdonságaik — — — 123
523. A vibrációérzékelés; az elektromosságérzékelés kérdése — — — — — — — — — 124
524. A tapintás — — — — — — — — — 124
525. A szorosan vett tapintóérzék — — — — — 125
526. A tapintási érzékelés tartalmai — — — — 126
527. Tapintás, mozgás és látás; a tapintás téressége — — — — — — — — — — — 127
528. A meleg- és hidegérzékelés — — — — — 129
529. A fájdalomérzékelés — — — — — — — 132
530. A szervi gyönyörérzékelés — — — — — 133
531. A kinesztétikus érzékelés — — — — — 134
532. A sztatikus érzékelés — — — — — — 135
533. A szaglás — — — — — — — — — — 135
534. A szagok tulajdonságai — — — — — — 136
535. Az ízérzékelés — — — — — — — — 138
536. A páraérzékelés — — — — — — — — 138
537. A szervi érzékelés — — — — — — — 139
538. A közérzék és életérzetei — — — — — — 140
539. Az érzékelés tartalmainak bonyolultsága — 141
540. Az érzékelési aktusok és tartalmak tartamhatározmányai — — — — — — — — — 142
541. A térérzékelés — — — — — — — — 143
542. A látás térérzékelése — — — — — — — 144
543. A tapintás térérzékelése — — — — — — — 151
544. A kinesztétikus, sztatikus és szervi térérzékelés — — — — — — — — — — — 153
545. A hallási tér — — — — — — — — — 153

546. A szaglási tér — — — — — — — — 154
547. Az érzéki tér — — — — — — — — — 155
548. A mozgásérzékelés — — — — — — — 155
549. A szemléleti tartalmak tér- és mozgásalakjai és számhatározmányai — — — — — — 157
550. Az érzékelési aktus és a szemléleti tartalom logikai oldala — — — — — — — — 160
551. Az érzéki tartalmak jelentésvonásai — — 164
552. Az érzékelés felépülése — — — — — — 167
553. Az érzékelés recipiáló aktivitása és képalkotása — — — — — — — — — — — 170
554. Az érzékelés hatótényezői. A belső tapasztalás 171

B) A gondolkodás.

555. A gondolkodás kibontakozása és a viszonyok birodalma — — — — — — — — — 174
556. A gondolkodás fő fajtái — — — — — 177
557. A minőségi gondolkodás — — — — — — 177
558. A matematikai gondolkodás — — — — — 182
559. A logikai gondolkodás — — — — — — 186
560. A komplex gondolkodás — — — — — — 193
561. A gondolkodás összefoglaló jellemzése — — 194
562. Az elméleti tevékenységnek és tartalmainak igazságértéke — — — — — — — — 195
563. A gondolkodás tényezői és aktusaik — — — 199
564. Az evidenciaélmény; valószínű és hiten alapuló ismerés; az előítélet — — — — — 203
565. Az elméleti tevékenység mellé rendelt akarati és értelmi tényezők — — — — — — — 205
566. Gondolkodástípusok — — — — — — — 206
567. Az elméleti tevékenység patológiája — — 208

Hetedik fejezet.

Az alkotó tevékenység.

568. Az alkotó tevékenység természete és képalkotó ereje, a képzelet — — — — — — 210
569. A képzelet és alkotó tevékenysége — — — 211
570. A művészi képzelet és a tudományos invenció 213
571. A képzelet szerepe a cselekvésben és a technikai alkotó tevékenységben — — — — — 215

572. A képzeleti tevékenység főfajtái és általános jellege — — — — — — — — — — — 216
573. Az álmodozás — — — — — — — — — 218
574. Az alvás és az álom — — — — — — — — 219
575. A tervszerű képzelet — — — — — — — 222
576. A képzeletfajták sorozata — — — — — 224
577. Az ízlés és tapintat — — — — — — — 225
578. Az érzelem világa — — — — — — — 228
579. Érzelmi aktusok és állapotok — — — — 229
580. Az érzelmek jellemzése — — — — — — 230
581. Az érzelmek testi kifejeződése és az érzelmi élet általános kapcsolata a testi élettel — — 233
582. A sóvárgás, a kívánság és a vágy érzelmi jellege — — — — — — — — — — — 233
583. A vágydinamizmus — — — — — — — — 235
584. A kielégültség és nyomottság érzelmi állapotai és kapcsolatuk az érzékeléssel a vágydinamizmuson keresztül — — — — — — 237
585. A feszültség és a nyugalom érzelmi állapotai 240
586. A vágyak és a velük kapcsolatos érzelmi állapotok speciális különbségei — — — — — 241
587. Az indulatok — — — — — — — — — 242
588. Az érzületek — — — — — — — — — 243
589. A hangulatok — — — — — — — — — 243
590. Bonyolult és speciális érzelmek — — — — 244
591. Érzelmi alkatok kifejlődése az érzelmi képességekből — — — — — — — — — — 245
592. Az érzelmi élet általános struktúrája és megfelelése a lelki élet egész alkatának — — 245
593. A hajlamok mint érzelmi erők — — — — 249
594. Érzelemdimenziók; fantáziaérzelmek és vegyes érzelmek — — — — — — — — 249
595. Az érzelem és szerepe a lelki életben — — 250
596. Az alkotás szépségértéke — — — — — 253
597. Az alkotó tevékenység tényezői — — — — 254
598. Az alkotó tevékenység patológiája — — — 256

Nyolcadik fejezet.

A lelki élet egysége, felülete és mélysége.

599. A lelki élet bonyolult egysége; megoldatlan kérdések — — — — — — — — — — 257

600. A lelki élet reflektora: a figyelem — — — 258
601. A figyelem mivolta és hatása — — — — 259
602. Az önkénytelen figyelem — — — — — — 259
603. Az önkényes figyelem — — — — — — 261
604. A figyelem köre — — — — — — — — 262
605. A figyelem szerepe — — — — — — — 262
606. A figyelem mivolta — — — — — — — 263
607. Lelki világunk felszíne — — — — — — 264
608. Tudattartalmaink megmaradási tendenciája 265
609. Az átélt tudattartalmak visszatérési tendenciája — — — — — — — — — — — — 267
610. Az emlékezet — — — — — — — — — 267
611. Az asszociáció — — — — — — — — 272
612. Asszociációs, reprodukciós és homogén gátlás — — — — — — — — — — — — 276
613. Az emlékezet különféle tartalmai — — — 276
614. A tanulás — — — — — — — — — 278
615. A feledés és az emlékezet dinamikus jellege 279
616. Emlékezeti típusok — — — — — — — 281
617. Az emlékezet szerepe — — — — — — — 281
618. A „tudattalan“ problémája — — — — — 283
619. A tudatvilág „tudattalan“ forrásai — — — 284
620. A „tudattalan“ szerepe különféle tevékenységeinkben — — — — — — — — — 284
621. A „tudattalan“ mint az én teljes tudata — — 288
622. A teljes tudat létét igazoló lelki jelenségek 291
623. A teljes tudat lehetőségének a kérdése — — 296
624. A teljes tudat és az emberi tudat struktúrája és egymáshoz való viszonya — — — — 297
625. A lelki élet szerkezete — — — — — — 308
626. A teljes tudat és az emberi tudat fejlődése 310
Névmutató — — — — — — — — — — — 315

HARMADIK RÉSZ

AZ EMBERI LÉLEK

ELSŐ FEJEZET.

A lelki világ önállósága és általános jellege.

407. *Tudatvilágom eredetisége és teljes közvetlenségében önmagába zártsága.* Emberi életünk nem jelenti számunkra elsősorban testi működéseinket. Életünk elsősorban abban nyilvánul meg, hogy akarunk, gondolkodunk, érzünk, vágyakozunk, érzékelünk, emlékezünk, fantáziálunk. Voltaképen csak ezekkel kapcsolatban jövünk rá arra, hogy testi lények is vagyunk: és bár amikor cselekszünk, általában nem jut eszünkbe kétségbevonni, hogy testünk és környezete nem csupán a mi egyéni elképzelésünk alkotása, a kissé mélyebben gondolkodót mégis csak meglepheti néha az az eszme, vajjon egész életünk és mivoltunk több-e, mint álmaink, azaz több-e, mint éppen fantáziánk eredménye? Bizonyos, hogy a legtöbb esetben meg tudjuk különböztetni álmainkat, elképzeléseinket testi és társadalmi életünkkel kapcsolatos élményeinktől, de viszont az is igaz, hogy fantáziánk szemléleti élményeinket, emezek elképzeléseinket minduntalan át- meg átszövik. És ha valaki olyan „értelmesen“, logikus rendben élné át álmait, hogy este mindíg ott folytatná azokat, ahol

előző reggel elhagyta, meg tudná-e akkor is bizonyosan állapítani, hogy sajátságos kettős életéből melyik fél az „igazi valóság“ és melyik az álom? Vagyis melyik élménysorozat olyan, hogy rajta túl is van valami, aminek szabályosan és lényeges hasonlóságokkal megfelel, és melyik olyan, amelyen túl ilyen forrás nincs? Mert hiszen az álommal kapcsolatos külső ingereket nem tekinthetjük olyan alapoknak, amelyek az álmot valódi szemléleti élménynyé avatnák, azaz elvennék lényegében képzeleti jellegét, azt, hogy nem mutat lényeges hasonlósággal önmagán és rajtunk túl kifelé, legfeljebb és sokkal inkább esetleg befelé, önmagunk rejtettebb mélységeibe. Az ilyen kétéltű lénynek tehát melyik élete jelent többet, mint élményei és magatartásai egységes egészét, és jelent-e egyáltalában akármelyik élete többet, azaz egy külvilágot?

Félreértések elhárítására ismételjük meg: gyakorlati életünkben szokásaink, tapasztalataink, ítélőképességünk általában biztosan, gyorsan és szinte csalhatatlanul vezetnek egy minket körülölelő, nagy „fizikai“ valóság útjain; de mihelyt a mindennapi cselekvés teréről elhúzódva kritikai szemmel elmélkedünk egész életünkről, egyrészt a fizikai valósággal legközvetetlenebbül kapcsolatos és másrészt az e valóságba semmi esetre sem ilyen közvetetlenül beletartozó, „képzeleti“ élményeinkről, mégis csak az előbbieknek életünk folyamán végighaladó logikus rendje, szoros és sokszerű összefüggése, szemben a másik élménycsoportnak életrendünkből inkább „kiugró“ tagjaival, a főkritériuma amazok „valóságának“, azaz egy külvilággal való szoros és lényeges hasonlóságokat mutató kapcsolatának, szemben eme-

zek „puszta álmodottságával“, azaz a külvilággal való kevésbbé szoros és kevésbbé lényeges hasonlóságokat mutató kapcsolatával. Így van a lámpa, amelybe ébren belenézek, valóban mint lámpa rajtam kívül, de a fény, amelyet álmomban egy égő ház lángjaiban látok, rajtam kívül esetleg csupán mint egy szál gyertya behúnyt szememre eső fénye világít.

Mi ebből a tanulság? Az, hogy egészen szorosan véve tapasztalásomban sem test, sem külvilág adva nincs, még az én testem sem. *Schelern*ek és követőinek nincs igazuk, amikor elméleti szempontból is közvetetlen testi élményről, tapasztalásról, adottságról beszélnek. Mert amilyen biztosan élek e testi világgal, amikor cselekedve reá hatok és hatásaim eredményességét észlelem, ugyanolyan távoltűnik tőlem abban a pillanatban, mihelyt mindezen kritikai szemmel elmélkedem és fölvetődik előttem a kérdés: nemcsak képzelem, nemcsak álmodom-e mindezt? Hiszen igaz, hogy az álom sokszor kisebb valóságerejű, távolabbi valami, mint a szemléleti valóság élménye, de van bizony teljes életerejű álom. És nem cselekszem-e néha az álomban is biztosan, sőt hatásaim eredményességét tapasztalom? Fölébredve azután mind e nagy bizonyosság szétfoszlik. Tehát ez a gyakorlati bizonyosság mégsem elegendő elméleti szempontból, nem a testi, külső valóság közvetetlen tapasztalása, adottsága. És semmiféle olyan vonás nincs, amely számomra e valóságot közvetetlenül, a maga tiszta tárgyiságában adná. Igaz, hogy testem adta kötöttségeim, szükségeim, érzeteim, társadalmi reaktív magatartásaim mind igazolják, elismerik a külvilágot, de mindez álomban is megvan

és legalább is nem az álomélményekben közvetetlenül kifejezett módon függ e valóságtól: hátha tehát mind e függés, korlátozás, kötöttség is csak sajátságos elképzelés?

Valóban nem a szolipszizmus merész, de képtelen tanítását akarjuk tehát hirdetni, azt, hogy csak én vagyok és minden amit átélek, az én álmom, az én fantáziám; *Calderon* szavaival: az élet álom, vagy *Schopenhauer* szerint: a világ az én elképzelésem. Mert kötöttségem, korlátozottságom, a test és a külvilág elismerése gyakorlati magatartásomban, végül változó mivoltom nem örökkévalósága elméletileg is egyenként részben súlyos, részben döntő, együtt elegendő bizonyítékai a külvilág létének: de az a tény, hogy a külvilág alapos elméleti elismerésére bizonyítékok szükségesek, világosan mutatja, hogy ez a külvilág elméleti szempontból elégséges módon, azaz közvetetlenül számunkra nincs adva, hanem éppen igazolásra szorul; elégséges elméleti igazolását főképen egész gyakorlati magatartásunk figyelembevétele adja. Közvetetlenül éppen akaró, gondolkodó, megérző, vágyó, szemlélő, emlékező, képzelő magatartásaim és velük kapcsolatos élményeim vannak adva és csakis ezek, illetőleg ilyenfélék: ezek pedig éppen nem a külvilág, hanem az én belső világom tagjai. Elsősorban és közvetetlenül tehát csakis ez a világ van nekem adva, ebben élek: és ezt a világot nevezzük lelki világnak.

408. *A lelki világ közvetetlen adottsága, tudatossága.* Emberi életünk elsősorban és közvetetlenül adott területe tehát lelki világunk. Mi jellemzi ezt? Mindenekelőtt éppen a közvetetlen adottság: gondo-

latom holnapi terveimről, elém idézett emlékképem a genfi tóról, szeretetem egy barátom iránt, akarásom, hogy e mondatot leírjam, ilyen közvetetlenül adottak számomra. Közvetetlen jelenlétük egyúttal lelki életemben való létüket tagadhatatlanná teszi: hogyha valamely képet elképzelek, tagadhatatlan, hogy azt képzeletileg látom, hogy az a kép, mint az én élményem, reális. E közvetetlen adottságot valami sajátságos nyitottság, világosság is jellemzi: ezt hívjuk tudatosságnak. Csak amiről így tudok, mint képzeteimről, gondolataimról, vágyaimról, érzelmeimről, akarásomról, van számomra közvetetlenül adva; és mindaz, ami számomra közvetetlenül adva van, arról így tudok, az számomra tudatos. A tudatosság éppen az a csak körülírható, de közelebbről nem definiálható, közvetetlenül átélt világosság, valamiféle belső nyitottság, közvetetlen adottság. A lelki világ így éppen tudatvilág, számomra tudatos adottságok, élmények, magatartások világa.

409. *A tudatvilág tudatalatti forrásai.* Ez a tudatvilág, ha elemezni, megérteni, értelmezni próbáljuk, csakhamar túlmutat önmagán, valamilyen nem közvetetlenül adott, nem tudatos forrásokra, ahonnan pl. eszméim felszállnak, ahol álmaim szövődnek: ezek a lelki élet mélyebb, rejtett, tudatunk alatti forrásai, alapjai. Ezek a források a lelki élethez hozzátartoznak, de létüket éppen a lelki élet elsősorban adott területe, a tudatvilág útján ismerjük meg, és éppen ezért nem vehetünk fel bennük kellő alappal többet, mint amennyit a tudatvilágból, ennek megértéséhez szükségesként, felismerünk; ha van is e forrásokban még több is, arról nem tudunk. Hogy

azonban tudatvilágunk maga is igen bőséges adatokat szolgáltat a tudatalatti források természetére vonatkozóan, nemsokára belátjuk.

410. *Lelki életünk testi kifejeződése.* A tudatvilágnak nemcsak a tudat alatt rejlő forrásai vannak, hanem a tudatvilág élményei, magatartásai tudatvilágunkon kívül, testünkben és testünk révén, ki is fejeződnek: haragunkban elvörösödünk, szemünk felvillan, kezünk ökölbe szorul; érdeklődésünkben szemünk felcsillan, szégyenérzésünkben elpirulunk; gondolatokba merülésünkkor homlokunkat ráncoljuk, letekintünk vagy elrévedezünk, elhatározásunk kiül határozott, nyugodt, esetleg kemény arcvonásainkra. Mivel a fizikai, testi, tudatvilágunkon kívül lévő valóságot gyakorlatilag közvetetlenül adottnak és elméletileg létében eléggé igazolhatónak láttuk, tudatvilágunknak ezt a külső, testi kifejeződését is kétségtelen valóságnak fogadhatjuk el és mint lelki világunknak egyúttal tudaton túli, fizikai, testi megnyilvánulását, e lelki világ tágabb körébe tartozónak tekinthetjük, amelynek mind lelki világunk tényleges alakulásában, mind — főleg a más lelki világának — felismerésében nagy szerepe és jelentősége van.

411. *A tudatvilág énheztartozása.* Lelki világunknak annyiban legfontosabb és számunkra központi része, amenyiben egyedül ez van közvetetlenül adva, tudatvilágunk. Mi jellemzi ezt? Láttuk, hogy jellemzi közvetetlen adottsága, átéltsége, tudatossága. Ámde hogyan adott, átélt, tudatos? Mindíg e g y é n számára. Azaz nem is annyira lelki és tudatvilágunkról, mint csupán lelki és tudatvilágomról beszélhetünk. Nincs tudatosság, nincs adottság, átélt-

ség én nélkül. Vágya, érzelme, akarása, szemlélete, képzete mindíg csak egy énnek van, mindez csupán egy énre vonatkozhatik, bár ennek az énnek az illető élményben vagy magatartásban nem kell mindíg külön tudatosnak lennie, öntudattal bírnia: de ez az öntudatossága általában bármikor felkelthető. Tudatossága és tudatvilága, tudatos magatartása és élménye mindíg csak egy énnek van, e nélkül mindenféle tudatosság, tudatos élmény és magatartás értelmetlen és képtelen.

Az én maga mindíg egyszerű, tudatos, aktív erő, tudatvilágának aktív erőközpontja, magatartásainak forrása és élményeinek hordozó magja, amelynek saját mivolta, ha reá reflektál, éppen hatóképes erőmivoltában jelentkezik. Ez az én szemlél, képzel, gondol, megért, érez, akar, kíván: mindíg csak én látok, hallok, fantáziálok, gondolkodom, belátok, szeretek, akarok, vágyakozom. És mindíg e g y énhez tartoznak a lelki világ tudatos magatartásai és élményei: így éppen legszorosabban egyéniek. *Scheler*rel és egyes követőivel szemben tehát azt is hangsúlyoznunk kell, hogy közvetetlenül csak az én tudatvilágom van számomra adva, a másé soha: de az igenis áll, hogy a más tudatvilágát testi kifejezései útján sokszor igen bensőségesen és híven, nem is következtetések útján, hanem a közvetetlen kifejezésben közvetetlenül ragadom és értem meg; azaz a testi kifejezés a lelki életjelenségek közvetetlenül megnyilvánuló hatása és másrészt testi jellegű hatásokat, így a testi lélekkifejezéseket is, közvetetlenül meg tudom ragadni és kifejezőségüket közvetetlenül meg tudom érteni, ámbár megragadásukkal már lelkiekké válnak, úgy hogy az én mégsem lép

ki tudatvilágából. Hogy lelki jelenségnek hogyan lehet testi kifejezése és testi jellegű hatás hogyan ragadható meg lelkileg, az minket itt még nem érdeklő, lényegében metafizikai kérdés; számunkra most elég annak a tapasztalati ténynek a leszögezése, hogy minden tudatjelenség, tudatos élmény vagy magatartás egy énhez tartozik és a más én lelki világáról csupán testi kifejezései útján, ennyiben tehát közvetve, de általában nem következtetéssel, ennyiben viszont közvetetlenül szerzünk tudomást. Ebben nincs semmi ellentmondás: mert valamely lelki tartalmat kifejező testi hatást, pl. egy ragaszkodó pillantást következtetés nélkül, szemléletben felfoghatunk egész individualitásával és lelki jelentéskifejezésével; de mégis csak a lelki tartalom testi hatásban való kifejeződését fogtuk fel.

412. *A tudatvilág intencionalitása vagy irányítottsága.* A tudatvilág énheztartozóságával még egy sajátsága is adva van: minden egyes tartalmának, jelenségének intencionalitása, irányítottsága van, aktív vagy passzív értelemben. Míg a szobámban lévő asztal és szék, a kertemben lévő bokor egyszerűen megvan, „önmagában", sem nem irányul valamire, sem arra nem vonatkozik — legalább is nem mutatkozik — valami irányulás, addig minden akarásom, vágyam, gondolásom, elképzelésem, szeretetem, megvetésem lényegében valamire irányul, amit akarok, gondolok, elképzelek, szeretek, megvetek — esetleg nem is mást, hanem éppen önmagamat — és minden gondolatom, képzetem, elhatározásom, sőt az asztalomról, székemről, a kerti bokorról való szemléletem is csak úgy és az által van meg, hogy az én elgondolásom, elképzelésem, elhatározó akará-

som, szemlélésem reá irányul: amazoknak aktív, emezeknek passzív intencionalitásuk, irányítottságuk van. A lelki világnak ezt a sajátságát először *Brentano* Ferenc hangsúlyozta erőteljesen és utána főleg a fenomenológiai lélektani iskola emeli ki.

413. *A tudatvilág téretlensége és lelki időbelisége.* Végül megállapíthatjuk azt, hogy az emberi tudatvilág ugyan mindíg valamilyen a térben élő emberi testhez van kötve, ámde maguk e tudatvilág magatartásai és élményei nem ragadhatók meg térbeli adatokkal olyan módon, hogy valamely akarásnak, érzelemnek, vágynak, vagy akár az énnek térbeli magassága, szélessége, hosszúsága volna. Az én és magatartásai, valamint élményei nincsenek a testek fizikai terében, csupán sajátos egymásutániságot, időbeliséget mutatnak, az időben bontakoznak ki. Ámde ez az idő sem egészen olyan jellegű, mint a fizikus teljesen matematizálható ideje, hanem elevenebb, nyúlékonyabb, rugalmasabb, viszont nem olyan könnyen szabdalható, — mint a lelki világ általában; a lelki időnek erre a sajátságára különösen *Bergson* mutatott határozottan reá.

414. *A tudatvilág belső szemléleti tere.* Ámbár a lelki világ nincs a térben, az énnek és tudatvilágának van saját, belső tere: szemléleti, képzeleti tartalmaink, képeink egy szemlélt, elképzelt térben bontakoznak ki, abban magasságuk, szélességük, hosszúságuk is van, akár megmérhetők benne. De ez a tér is, amely teljesen önmagában téretlen énemtől és téretlen-téralkotó aktusaitól függ, a fizikai térrel szemben sokkal elevenebb, nyúlékonyabb, rugalmasabb és nem olyan könnyen szabdalható, bevágható

— akár csak megint a lelki világ általában. Ez a tudatvilágom belső, szemléleti, képzeleti tere.

415. *A tudatvilág teremtő hatalma.* Ez az emberi lelki világ folytonos elevenség, változás, mozgás, alakulás, forrongás, alkotás színtere. Amíg a természet világában szabályos periódusokban bontakozik ki az élet, itt — bár szintén vannak periódusok, van fejlődés és általában törvényszerűség — látszólag sokkal nagyobb kötetlenség uralkodik: a tudatvilág folyton produkál, kibont, fejleszt és elejt, gondolatokat hatalmas láncokká fűz, képzeteiből egész világrészeket épít, elhatározásaival belenyúl a külvilágba és azt alakítja; szinte kiszámíthatatlanul. És amíg a természet világában minden jelenségnek, lénynek, legyen az bár még olyan hatalmas, megvan a maga meglehetős élesen korlátozott alakja, addig a lelki világban, úgy látszik, valamiféle korlátlanság az úr, ami egyszer váratlanul egész csodálatos világokat épít, máskor féktelenül rombol, gázol, kénye-kedve szerint felemel és ledönt: gondoljunk itt elsősorban a nagy lángelmékre, *Platon, Aristoteles, Nagy Sándor, Szent Ágoston, Dante, Michelangelo, Cesare Borgia, Goethe, Beethoven, Hegel, Napoleon, Nietzsche* geniejére és akkor látjuk igazában a lelki élet e korlátlan erejének építő vagy romboló hatalmát. Ez az emberben élő és ható lelki világ a legfőbb és igazi forrása az emberi kultúrának, amelynek grandiózus épületét előző szemlélődéseinkben kibontakozni láttuk: a tudatvilágnak ebből a forrongó boszorkányüstjéből, amely éppen úgy jelenhetik meg egy csodálatos erejű kozmosz, mint egy vulkanikus kaosz alakjában, továbbá számtalan ilyen tudatvilágú egyén együttműködéséből vagy összeütközé-

séből immár megérthető az emberi kultúra nagyszerű kivirágzása, életbeszökkenése, amelyet csupán a természet és az ember fizikai mivolta alapján semmiképen sem tudtunk megérteni.

MÁSODIK FEJEZET.

A lélektan.

416. *A filozófiai lélektan történeti alakulása.* Ezt a lelki világot vizsgálja a lélektan. Mély lélektani belátásokat tartalmaznak *Platon* munkái; maga a lélektan mint külön tudományág már *Aristotelesnél* megvan; utána hosszú ideig nem sokat fejlődik, bár a lelki életről való ismeretek az Aristoteles utáni ókorban is erősen gazdagodtak; főleg a vallásos és a misztikus élmények körének ismerete mélyült és tágult. Ezek az ismeretek, a történeti források közül pedig Platon és *Plotinos* határozzák meg leginkább az Aristoteles utáni évezred bölcselői között legmélyebb és legnagyobb lélekismerő, *Szent Ágoston* lélektanát. A keresztény középkor Szent Ágoston, majd Aristoteles pszichológiája alapján építi ki és újabb belátásokkal gazdagítja a lélektant, amely ekkor legérettebb alakjaiban *Bonaventura* és *Aquinoi Tamás* gondolkodásában áll előttünk. Az újkorban a renaissance gondolkodói a lelki élet iránt is erősen érdeklődtek, lélektani kérdéseket tudományos alapossággal azonban inkább az angol bölcselők, pl. *Locke* és *Hume* vizsgáltak. Végül a felvilágosodás kora, majd *Kant* és a német idealizmus is behatóan tanulmányozták az emberi lelket; hiszen Kant és az

idealisták bölcselete egyenesen az alanyból indul ki vagy legalább is arra igen lényegesen épít. Gondolataikban sok értékes lélektani megismeréssel is találkozunk, de spekulatív rendszereik egyoldalúsága — már Kantnál is — a lelki életet nem egy vonásában ferdén is mutatta: részben innen érthető, hogy a szaktudományok legnagyobb kibontakozásának a százada, amely *Hegel* után a filozófiától elfordult, a mindeddig főleg filozófusoktól művelt és a filozófia körébe tartozó lélektant mint szaktudományt önállósította és a kor egész természettudományos irányának megfelelően kísérleti alapra helyezte.

417. *A természettudományi lélektan.* A filozófiától elszakadt lélektan így *Weber, Fechner, J. Müller, Helmholtz, Ebbinghaus, Wundt* úttörő kutatásai nyomán mint természettudomány alakul meg, amelynek legfőbb célja a lelki élet törvényszerűségeinek a megállapítása és módszere a lehetőleg exakt megfigyelés és a kísérlet. Ez a vizsgálódási irány természetesen leginkább a lelki élet fiziológiai kísérő jelenségeinek és a fiziológiai, valamint a lelki jelenségek kapcsolatának felderítése körül juthatott kétségtelenül értékes eredményekre és főleg az érzékelés, majd az emlékezet terén sok ismeretre tett szert. Legfőbb veszedelme volt a lelki élet leegyszerűsítése a 19. század meglehetősen egyoldalú természetszemléletének színvonalára és a természettudomány eljárásához hasonlóan a lelki életnek is atomszerű elemekből való felépítési kísérlete. Hogy ilyen módon a lelki élet legtöbb sajátsága a vizsgálatból kimaradt, sőt ennek egyszínű fényében eltorzult, világos: a hiányokat mindinkább látó Wundt azután erősen iparkodott is a lelki életnek mélyebb és har-

monikusabb megragadására és e célból az önmegfigyelésnek, majd a szociális és kulturális alkotások vizsgálatának is mind nagyobb jelentőséget tulajdonított. Tanítványa, *Külpe* azután a würzburgi iskolában a lelki élet lehetőleg exakt, de mély és átfogó vizsgálatát valósította meg és itt a módszeres önmegfigyelést döntő jelentőségűvé emelte.

418. *Modern lélektani irányok.* Ekkor azonban az egyoldalú és egyvágányú lélektan ellen már sok oldalról jelentkezett az ellenhatás. *Brentano* nyomán *Husserl* és fenomenológus tanítványai a jelentésnek és az arra való irányulásnak a lelki életben való elhatározó jelentőségére mutattak rá és a lélektani vizsgálattól a lelki jelenségek értelmességének elsősorban való tekintetbevételét követelték; jórészben hatásuk alatt fejlődött ki azután a lélektannak az a területe, amely tárgyánál fogva legkevésbbé tekinthet el jelenségeinek jelentéseitől: a gondolkodáslélektan. A lelki atomizmus és asszociációs kapcsolatainak már az angol bölcselőkre visszamenő és a 19. század lélektanában uralkodó elmélete ellen *Wertheimer, Köhler* és *Koffka* vezetésével az úgynevezett alakelmélet csinált élesen frontot, hangoztatván, hogy a lelki életben — sőt a fizikai világban is — alakszerű egészekkel állunk szemben, amelyek csupán esetleg tagozódnak egyszerűbb részekre, de nem azokból mint elemekből tevődnek össze. Különben talán ez az irány kapcsolódott a modern lélektani irányok közül legszorosabban a természettudományos lélektanhoz, amennyiben a lélektant általában és határozottan mint természettudományt fogja fel. Az amerikai eredetű pragmatista, majd a behaviorista lélektani irányok a lelki élet gyakorlati jelentő-

ségét, éppen életmivoltát jobban megértő és méltányló vizsgálati beállításra törekedtek. *Dilthey* nyomán *Spranger* szellemtudományi lélektana igen energikusan arra mutatott rá, hogy a gyakorlati ember vagy az alkotó művész naív, de éles lélekláttása ősidők óta sokkal többet ragadott meg a lelki életből, mint a természettudományi lélektan nem egyszer lélekidegenné váló kutatása: különösen, ha a lelki életnek mint kultúraforrásnak a szerepét és jelentőségét tekintjük, nem sokra megyünk a természettudományos lélektan megállapításaival és a lelki élet szellemi jelentéseit vizsgáló és jelentésösszefüggéseit felderítő, megértő, a szellemtudományoknak bizonyos tekintetben alapul szolgáló szellemtudományi lélektanra van szükségünk.

419. *A lélektani vizsgálódás gazdagodása.* Mi történt itt? Nem más, mint hogy az igen egyoldalúan megindult modern lélektani vizsgálódás éppen egyoldalúságainak és ezért ki nem elégítő voltának bebizonyosodásával különféle reakciók és újabb akciók során változatosabbá, sokszínűvé és ezzel mint elinduló tudomány kétségtelenül egészségesebbé, életerősebbé lett: mert az a természetes jelenség, hogy a különféle irányok művelői részben haraggal támadtak egymásra és egymást a lélektan területéről kiközösíteni iparkodtak, vagy egyáltalában meg sem értették egymást, sőt egymásról tudomást sem vettek, bizonyára átmeneti nehézség, amely talán éppen napjainkban már csökkenni kezd; a különféle irányok és iskolák kutatásai területük kiszélesítése és szempontjaik gazdagabb kibontakozása közben mind jobban közelednek egymáshoz és nemsokára egy közös nagy kutatási területen látják majd egy-

mást, amelyen a kölcsönös megértés, a különféle terminológiák lefordítása és összhangba hozása után, lehetségessé válik.

420. *A modern lélektan filozófikussá válása.* Ugyanekkor még egy feltűnő jelenséget is tapasztalunk: a lélektan, amely a mult században a filozófiától szinte erőszakosan elszakadt és arról jó ideig nem igen akart tudni, újabban mind több szállal kapcsolódik hozzá. A lelki élet bonyolultabb kérdéseibe behatoló kutatók mind jobban felismerik azt a rengeteg vonatkozást, amely éppen a lelki életnek alapvető valóságkérdésekkel, átfogó jelentésproblémákkal átszőtt világát a filozófiához köti. Így érthetővé lesz a lélektan új filozófiásodása. Ez ellen az irány ellen, igaz hogy elkerülhetetlenül szintén sajátságos filozófiai alapon, csupán az alakelméletben és az amerikai lélektanban jelentkező új és meglehetősen naív pozitivizmus áramlata próbál érvényre jutni: de a filozófiai problémákkal átszőtt modern lélektani kérdések előtt és a filozófiailag mindjobban elmélyülő többi lélektani irány között ezek az irányok is kénytelenek lesznek alaposabban filozófikusakká válni, ha értékes részeredményeiket nem akarják dilettáns általánosításokkal elrontani. A többi modern lélektani irány szinte mind filozofál, sőt némelyik már túloz: ilyen túlzó *Hőnigswald* álláspontja, aki a lélektant ismét egyenesen filozófiai tudománynak minősíti; igen értékes gondolkodáslélektani vizsgálataiban ugyanis világosan felismeri a lélektan rengeteg filozófiai vonatkozását, de nem eléggé veszi tekintetbe a többi szaktudomány filozófiai vonatkozásait, amelyek hasonló alapon ezeket is filozófiai tudományokká tehetnék. A modern lé-

lektani irányok sokszínűségét, egymáshoz való közeledését és filozófikussá válását igen jól bemutatja az *Emil Saupe* szerkesztésében megjelent „*Einführung in die neuere Psychologie*“[1] c. gyüjtemény, amelyben az egyes újabb irányokat szakavatott művelőik jellemzik; ezeknek mindjobban harmonizáló sorából elavultságával szinte kirí A. *Prandtl* cikke az asszociációs lélektanról és egyúttal ellentétes jellegével kitűnően jellemzi azt a változást, amely a lélektanban az utolsó negyedszázad folyamán végbement.

421. *A következő lélektani vizsgálódás fő szempontjai.* A lelki életről a következő fejezetekben adott kép nem csatlakozik egy lélektani irányhoz sem; a szerző éppen arra törekedett, hogy valamenynyinek értékes eredményeit a lelki élet megrajzolásában nem annyira egyesítse, mint inkább az egységes tárgy szemléletében felhasználja. Ezt a képet elsősorban szigorú tapasztalati alapon festi ahhoz a felfogásához híven, hogy a lélektan lényegében tapasztalati szaktudomány. Részletesen felhasználja a kísérleti lélektan eredményeit, de a kép egészét alapos megfigyelés lehetőleg gondosan elemzett eredményeként kívánja adni. Egyáltalában nem utasítja el a természettudományi lélektan értékes eredményeit, de a szellemtudományi lélektan fontos szempontjait sem kevésbbé veszi figyelembe; különös jelentőséget tulajdonít ezek mellett a fenomenológiai lélektani iránynak. Ámde az alakelmélet, a *Hőnigswald*-féle gondolkodáslélektan, a pragmatista és behaviorista irányok, valamint a charakterológia, a

[1] 4. és 5. k. 1931.

pszichoanalízis és az adleri individuálpszichológia, sőt a régi asszociációs lélektan maradandó értékű megismeréseit is teljesen méltányolni törekszik; a charakterológia, a pszichoanalízis és az individuálpszichológia tárgykörével azonban már a negyedik rész első fejezetében találkozunk. A lélek képe mégsem lesz toldozott-foltozott, mert a szerző fő szempontja éppen az egységes, eleven emberi léleknek és életének lehetőleg elfogulatlan, objektív és nem egyoldalú szemlélete. Ezért az említett irányok eredményeit a lelki élet nem egy további alapvető vonásának bemutatásával ki kell majd egészítenie. Spekulálni itt nem óhajt, de a filozófiai szempontok figyelembevételét nem mulasztja el és ahol elkerülhetetlen, a közvetetlen adottságok megmagyarázására nélkülözhetetlenül szükséges előfeltevésekre visszakövetkeztet. Az egész lélekképet pedig, az embertani feladatoktól adódó céljainak megfelelően, úgy próbálja beállítani, hogy abból az élő és ható ember lelki élete lehetőleg híven és egységes alkatában felismerhetően bontakozzék ki.

422. *A lélektan alapmódszere az önmegfigyelés.* A módszer ebből a célból elsősorban az önmegfigyelés lesz: saját énem életének átélése, megfigyelése és megértése minden igazi lélektani megértés, azaz minden lélekmegértés alapja. Hogy mi a lelki élet teljes gazdagságában, mik a színei, mi a sajátságos énszerű és aktusokkal átszőtt alkata, milyenek tudattartalmai, azt csak önmagamban élem közvetetlenül át, tehát csak önmagamban tudom közvetetlenül megfigyelni és sajátos lényegében megérteni. A lelki élet sajátos természetének, belső mivoltának megértéséhez csupán saját lelkem világán keresztül

vezet az út. És ha ezzel azt szegezi szembe valaki, hogy mások lelki életét megértjük akkor is, ha vagy amikor önmagunkét nem vagy még nem figyeljük meg, arra azt válaszolhatjuk, hogy élményeinkhez nemcsak tudatosság, de bizonyos öntudatosság is általában hozzátartozik, ámbár ez gyakran nem jelentkezhetik elkülönítve, mint külön figyelem tárgya; mégis lelki jelenségeink átélése közben némileg már meg is értjük őket, átélésük valamilyen fokú — nem éppen mindig logikai — megértés nélkül lehetetlen. Ha pedig az előbbi kételkedő ellenvetésében tovább menne és azt mondaná, hogy már az öntudattal még nem bíró csecsemő is megért másokat, azt felelhetjük, hogy a csecsemő teljes öntudathiányáról szóló tanítás tapasztalatilag koránt sincs eléggé megalapozva és aligha fedi a tényeket; ezenkívül az is kétségtelen, hogy a csecsemő lelki élete egy mélyebben fekvő, rejtett, de hatásaiban megnyilvánuló tudatosságon és öntudatosságon is nyugszik, amint később alkalmunk lesz belátni: ebből érthető pl., hogy a csecsemő a lelki jelentéseket hordó arckifejezést a maga nagyrészben még potenciális, de csíráiban és lényegében már élő lelkiségével megérti.

423. *Az önmegfigyelés kiegészítése mások megfigyelésével és kísérleti vizsgálattal.* A lelki élet megragadásának kulcsa tehát az önmegfigyelés. Ez azonban nem jelenti azt, hogy önmagunkat a többi embertől elszigeteljük. Egyrészt ugyanis önmagunkat más egyénekkel való kölcsönhatásunkban, vonatkozásainkban, azaz egész természetes elevenségünkben kell megfigyelnünk, másrészt ezt az önmegfigyelésünket rögtön kiegészíti a többi ember maga-

tartásának lélektani szempontból történő, vagyis lelki élete testi kifejezésekben való megnyilatkozásának a megfigyelése. Önmegfigyelésünk tehát alap, amelyre az emberek széleskörű megfigyelése épül; ehhez egyúttal az önmegfigyelés mint a mások magatartásának énünk élményei alapján való értelmezője a kulcs. Mind magunk, mind mások megfigyelését kísérletekkel is kiegészíthetjük és ki is kell egészítenünk: ezeknek eredményeire is tekintettel leszünk. Így kétségtelenül a puszta önmegfigyelésen alapulónál sokkal szélesebb körű és biztosabb lélekismeretre teszünk szert.

424. *A lelki élet rejtett forrásaira visszakövetkeztető eljárás.* Ha a lelki életben mélyebben elmerülünk, csakhamar azt látjuk, hogy tudatvilágunk közvetetlenül adott magatartásai és élményei önmagukat sokszor egyáltalában nem tudják megmagyarázni: tudatéletünk nem egy tekintetben mint nagy rejtély áll előttünk, amely önmagában csak mintegy lebeg, de nem áll, sőt önmagában képtelennek, lehetetlennek mutatkozik, tehát kétségtelenül adott létével, e lét és lehetősége megalapozására, szükségképen mélyebb, rejtett forrásokra utal. Tudatéletünkből ezekre a tapasztalt lelki életünket lehetővé tevő mélyebb forrásokra és sajátos mivoltukra vissza lehet és kell következtetnünk, ha közvetetlenül adott lelki életünket egyáltalában eléggé meg akarjuk érteni, lélektanilag meg akarjuk magyarázni. Ezek a mélyebb források számunkra tapasztalatilag, közvetetlenül nincsenek adva, de létük szükségszerű előfeltevése adott tudatvilágunk lehetőségének: így a lelki élet tapasztalati adottságaiból kiinduló és e forrásokra visszakövetkeztető eljárásunk a lélek-

megértésnek, a tudományos lélektannak nemcsak egyik megengedett és jogos, hanem egyenesen nélkülözhetetlen módszere. Az önmagunk lelki életének megfigyelésén és mások lelki kifejezéseinek megfigyelésén kívül tehát ezt a visszakövetkeztető módszert is igénybe vesszük.

425. *A lelki élet fiziológiai feltételeinek tekintetbevétele.* Végül tekintettel leszünk arra, hogy az ember lelki élete testének alkatával és egyes életműködéseivel a legszorosabb kapcsolatban van. Ezek a működések a lelki jelenségeket mint tudatjelenségeket nem értetik meg, nem is azok imént említett mélyebb forrásai, de létrejövetelüknek és lefolyásuknak tapasztalatilag kétségtelenül megállapítható feltételei, pontosabban részfeltételei. Az idegrendszer, a belső secretiós mirigyek működése tudatfolyamatainkkal a legszorosabb kapcsolatban van és lelki jelenségeink nem egy sajátságát, normális vagy abnormis jellegét előidézi: emezek helyes megítéléséhez tehát amazok ismerete és tekintetbe vétele is szükséges. Ezért, ahol kell, a lelki jelenségekkel kapcsolatos testi alkatokra és életműködésekre is figyelemmel leszünk, mivel ezek a lelki folyamatok létrejövetelének és lefolyásának részfeltételei, azaz előidéződésükben és módosulásaikban — sokszor igen jelentős — részszerepet játszanak. Ezek a testi tényezők is leginkább a negyedik rész első fejezetében kerülnek szóba.

HARMADIK FEJEZET.

Az ösztönélet.

426. *Az ember biológiai életéből fakadó szükségei és a kielégítésükre szolgáló berendezés.* Az ember, amint láttuk, legközvetetlenebbül sajátságos belső, úgynevezett lelki vagy tudatéletet él. Akármi is azonban ez a lelki élete, kétségtelen, hogy az ember mint élőlény nemcsak ezt az életet éli, hanem egyúttal a „külső", fizikai világban élő testi lény. Eleven állati szervezetnek is mondható, amennyiben az állathoz hasonló teste az állati életműködésekhez hasonló és azokkal nyilvánvalóan kapcsolatban álló működést folytat. Ámde mint testi lény is végeredményben nem állati, hanem éppen sajátosan emberi lény, az ember testi-lelki életműködéseivel élő egységes emberi, testi-lelki organizmus. Az embernek ez a biológiai, azaz életegysége az egész embernek életkörnyezetébe, világába, életterébe való alkalmas beleilleszkedését kívánja meg: testi-lelki mivoltával és működéseivel meg kell felelnie életszabta feladatainak.

A biológiai organizmus olyan funkcióegység, amely élettevékenységében és élettevékenységére önmagát használja fel és el: éppen azért meg is kell újulnia, hogy megtarthassa élet- és működésképességét. Megújulására szükségei vannak, amelyeknek kielégítésére törekszik: mind ezek a szükségek, mind a kielégítésükre irányuló törekvések az ember lelki életében is jelentkeznek és annak egy különös jellegű jelenségkomplexumát, mondhatjuk rétegét al-

kotják. Ezek a jelenségek fenomenológiailag valami tompa, testreszabott, „anyagias“ jelleget mutatnak. Ide tartoznak mindenekelőtt a biológiai szükségeinkről tudósító, e szükségeket megnyilvánító tudattartalmaink, amelyek általában érzetszerű tárgyi tartalmak, de énünk tudatállapotaival szorosan összekapcsolódnak, valamint az ezekkel összefüggésben jelentkező törekvéseink, amelyeket ösztönéletünk lelki megnyilvánulásai címen foglalhatunk össze. Lássuk ezeket a tudatjelenségeket részletesebben, hogy mivoltukat jobban megérthessük.

427. *A szomjúság szükségérzése és a kielégítésére szolgáló ösztönberendezés.* Szomjúság gyötör: ajkam, szájam, torkom száraz, nyelvem szájamhoz tapad, torkomban, gyomromban égető „érzés“ támad; ezek nyomában egész közérzésem ernyedt, bágyadt lesz: „rosszul érzem magamat“; ez az érzés levert, sötét, szomorú, esetleg reménytelen érzelmeket kelt. Vízre vágyakozom, fürkészve nézek körül, de hiába: vágyam mind jobban halványodik, nem mintha szomjúságom csökkenne, de reményem fogy. Egyszerre kis patakot pillantok meg: kívánságom sajátságos „erőt“ nyerve, hirtelen hatalmasan kitör, valami bennem feltörő erő szinte akaratlanul ragad magával a patakhoz szomjamat oltani és nem szűnik meg hatni, míg szomjúságom nem csillapult; ez a csillapulása rendes körülmények között kellemes, örömszínű érzelmi állapotokkal kapcsolódó és önmagukban gyönyörjellegű érzeteket kelt, amelyekben a hűs, nedves stb. érzetjellegek mellett az általános felfrissülés, erő, rugalmasság közérzetei rejlenek. Mi mindennel találkozunk itt? Először a szomjúság sajátos szükségérzeteivel: az ajak, a száj, a torok szárazsá-

gának, a nyelv tapadásának, a torok, gyomor égetésének meglehetősen bonyolult érzeteivel, amelyekben a fájdalom- és hőérzetek (az égetésben), valamint a súlyérzetek (a nyelv tapadásában) csak részszerepet játszanak az erőtlenség, a szárazság további érzetvonásai mellett. A szomjúság sajátos, egyes szervekhez kapcsolódó érzeteihez kevésbbé lokalizált, inkább az egész testre vagy nagyobb részeire terjedő közérzetek, átfogóbb életérzetek járulnak: az ernyedtség, bágyadtság, általános testi rosszullét érzetei. Ezek még mind tárgyi tudattartalmak, amelyek gondos megfigyelésre énemmel szemben állóknak mutatkoznak. Ámde igen szorosan hozzá vannak kötve énemhez: ezt onnan tudom, hogy csaknem minden esetben, általában énemnek levert, szomorú, csüggedt érzelmi állapotai fűződnek hozzájuk; ezek már legsajátabb énem alanyi állapotai, nem vele szemben álló tárgyi tartalmak. A száj szárazsága, a torok égése, a test bágyadtsága valami „külső", velem szemben álló tudattartalmak, amelyeknek nem kell feltétlenül levertséget, csüggedtséget, szomorúságot kiváltani: ezek az utóbbiak azonban már legszorosabban hozzám tartoznak, legsajátabb énem időleges tulajdonságai, azaz állapotai, amelyeket nem tudok magammal szemben úgy disztanciálni, távolabb tartani, mint amaz érzeteket. A felmerülő kívánság, vágy szintén érzelmi jellegűek: érzelmi magatartások, érzelmi aktusok, amelyek valamilyen irányba, esetünkben a szomjúság kielégítésének irányába mutatnak, húznak, vonnak, hajtanak, de e kielégítést maguk megvalósítani, előidézni, végrehajtani nem tudják. Végül csillapítását megvalósítja az a tényező, amelyet ösztönnek nevezünk: ez az ér-

zelemmel szemben nem annyira meleg, színes, de közvetetlenül megvalósító képességű erő; az akarattal szemben pedig valójában nem énem legsajátosabb megvalósító ereje, hanem mintegy valami éntelen mélységekből énembe, tudatomba is betörő és testemet, de sokszor énemet is magával ragadó, erőszakoló tényező. Életszükségeim kielégítését, legsajátabb életem fenntartását célozza és énemmel szemben mégis szinte idegen erő ez az ösztön, amellyel egyenesen szembeszállhatok, szembeszállhat és le is győzheti akaratom; de alul is maradhat vele szemben. Ez az ösztön lényegében éntelen, énemen kívül álló, tudásom nélkül is bennem működni képes megvalósító tényező, amelynek hajtó, megvalósító ereje és működése azonban rendszerint tudomásomra jut, egész testi-lelki, biológiai mivoltomnak valamely számomra nem tudatos, rejtett rétegeiből mintegy énembe belép, azt is kényszeríteni próbálja, esetleg akaratommal szembeszáll, elnémítani, legyűrni iparkodik: így valóban sokszor erős küzdelem, egyenesen harc fejlődik ki az ösztön és akaratom között, amelyben ez az utóbbi tapasztalatunk szerint mindig győzhet, de korántsem kell mindig győznie, hanem sokszor alulmarad. Többnyire azonban ösztön és akarat harmonikus egységben működik együtt testi-lelki egyéniségem érdekében. Az ösztön világa így szinte valamely énalatti és éppen tompa, testreszabott rétegét, tényezőjét alkotja egész mivoltomnak, mintegy a test köréből emelkedik fel és nyúl át a lelki, a tudatélet világába.

Az ösztön szükségetkielégítő működése nyomában azután a szükségkielégítést jelző, feljebb leírt, esetleg egyenesen gyönyörjellegű érzettartalmak lép-

nek fel, amelyeket rendszerint énem örömjellegű, kellemes érzelmi állapotai kísérnek.

428. *További életszükségek és élettörekvések.* A szomjúság példájához hasonló tényezőkkel találkozunk az éhség jelenségében: mindkét esetben egyéni testi szervezetem fenntartására irányuló megújítási szükségekkel és törekvésekkel állunk szemben. Ezekkel már a csecsemőnél találkozunk, akinél — a testi növekedésre, fejlődésre való tekintettel is — a táplálkozási szükségek és törekvések eleinte a legfontosabb életszükségek és élettörekvések. Később, körülbelül a gyermek második félévétől kezdve, az úgynevezett szellemi szükségek és törekvések aránylagos súlyban mind jobban nőnek amazokkal szemben, úgy hogy már a gyermek második évében és azután az élet folyamán mindig a táplálkozási szükségek és törekvések a szervezet megújítása, eleinte egyúttal növelése, valamint az élet fenntartása szempontjából a legalapvetőbbek ugyan, de nem a legfőbb szükségek és törekvések: azaz a táplálkozási szükségek alapvető életfontossága miatt a táplálkozási törekvések működése az élet fenntartásához elengedhetetlenül szükséges, de ezek a törekvések már nem annyira mintegy önmagukért működnek, hanem határozottabban az élet szolgálatába állnak, az élet viszont nem e törekvéseket, hanem más célokra forduló, más lelki tartalmakra mint táplálkozási szükségekre irányuló törekvéseket szolgál. Már sok gyermek is „nem azért él, hogy egyék“, de nem egy csaknem azért eszik, hogy éljen, mert az ételt bele kényszerítik, belelopják; és a felnőtt, ha szeret is enni, többnyire inkább élete fenntartására teszi ezt, semmint öncélúan; csak ritkábban keresi az evést lénye-

gileg, az azzal kapcsolatos gyönyörérzetek élvezése végett.

A táplálkozási ösztön az egyed önfenntartására irányuló ösztöntörekvésének legfontosabb megnyilvánulása; ugyancsak az önfenntartásra irányuló ösztönök közé tartozik azonban a menekülési ösztön is, amely az egyedet valamely tényleges vagy látszólagos veszély elől elvonni iparkodik, valamint a harci ösztön, amely e veszélyt leküzdeni, egyáltalában az egyed önérvényesítésére törekszik. Ez az utóbbi ösztön azonban az embernél már az inkább énszerű önző hajlamokkal kapcsolódik össze, amelyekről csakhamar szólunk. Érdekes és fontos még a pihenési és alvási ösztön természete és működése is: a fáradtságban és az álmosságban ugyanis nemcsak passzivitás mutatkozik, hanem aktív ösztönerő is érvényesül, amelynek erejét hosszabb elnyomása néha csodálatos fokúvá növeli.

429. *A nemi ösztön.* A táplálkozási ösztöntörekvések mellett találkozunk a szervezet és az élet megújítására irányuló egészen másfajta törekvéssel is. A lényegében kifejlett élő szervezetnek nem annyira szükségében, mint inkább bőségében további megújulási szükségei és törekvései támadnak; nem szorosan véve önmagát törekszik megújítani, hanem önmagához hasonló, új élő szervezetet törekszik létrehozni; szaporodás útján faját törekszik fenntartani és megújítani. Ennek a célnak és törekvésnek a lelki életben vele tapasztalhatóan összefüggő jelenségek felelnek meg.[1]

A kifejlett szervezet sajátságos erejéről, egészsé-

[1] A részletes jellemzést l. a 431. pontban.

géről beszámoló életérzetek vagy közérzetek jelentkezését énemnek emelkedett, örömszínű érzelmi állapotai kísérik. Amazok mint énemtől elkülöníthető, distanciálható tárgyi tartalmak lépnek fel tudatomban, de általában szorosan összefűződnek énemnek jelentkezésükkel kapcsolatban kialakuló kellemes, örömszínű érzelmi állapotaival. Ezek mellett az életérzetek mellett szervi érzetek jelentkeznek: a fajfenntartás szolgálatára rendelt szervekhez lokalizálódó csiklandó és feszültségi érzetek, amelyeket feszültségi közérzetek és az én izgatott érzelmi állapotai kísérnek. Ezek az érzelmek sokszor örömjellegűek, de vágyódó érzelmi aktusok szövődnek belé-jük; amikor az érzelmi vágyakozás mozzanata erősen túlsúlyba kerül vagy a feszültségi közérzetek fájdalomszínt öltenek, az örömszínű érzelmi állapot megszűnhetik, sőt kellemetlen színű, nyomott vagy nyugtalan érzelmi állapotok váltják fel. Mindinkább a kívánó, vágyódó érzelmi állapotok nyomulnak előtérbe, az érett egyénben általában az a törekvés támad, hogy egy másik nembeli társsal egyesüljön: a férfinél ez a törekvés a nő keresését, a nőben inkább csak a megtaláltatás vágyát kelti; amaz kezdettől fogva erősen aktív, cselekvő magatartás, emez kezdetben inkább csak váró, vágyakozó. Ha a férfi társát felfedezte és rajta vagy kívüle álló gátlások nem akadályozzák, elragadó, megvalósító hatalmi erő, a nemi ösztön ereje viszi, a nőt eleinte inkább csak vonzza, később szintén már ragadja az egyesülés felé. A nemi egyesülés beteljesülését rendszerint a szexuális szükség kielégülését jelző, igen intenzív gyönyörérzetek, majd elbágyadási közérzet és az énnek általában hozzájuk fűződő feloldó, csilla-

puló érzelmi állapotai kísérik; ezek az állapotok eleinte örömszínűek, később gyakran ölthetnek szomorúságjelleget is.

430. *Az ösztön általános jellege.* Az érzetek és érzelmek részletesebb jellemzésével vizsgálódásunk további során, az arra legalkalmasabb helyen, még foglalkozunk; itt megint leginkább maga az ösztönerő, a vázolt élmények és magatartások központja, áll érdeklődésünk előterében. Ez itt is valami személytelen, éntelen, inkább énemmel szemben jelentkező és akaratilag legyőzhető, semmiképen sem érzelmi, hanem közvetetlenül megvalósító, ható erejű tényező, amelyet a vele kapcsolatban jelentkező vágyódásokkal, azaz sajátságos vágyó érzelmi aktusokkal nem szabad összetéveszteni; ezek t. i. egyrészt énem magatartásai, másrészt nincs közvetetlen megvalósító erejük, amint a későbbi vizsgálódások során még jobban belátjuk. Az ösztön itt is mintegy a test régiójából felemelkedő és tudatomba lépő, tudatvilágomat és egész személyiségemet a test biológiai életéhez fűző, annak áramába bekapcsoló, azzal egyesítő tényező, amely énem és testem biológiai élete között szoros kapcsolatot teremt, de nemcsak az egység, hanem sokszor ellentét, ellenkezés forrása is lesz: az ösztön ereje és az én akarata általában egycélúak és egymásnak megfelelnek, de van közöttük gyakran ellentét, küzdelem, sőt harc is, amelyben az én normális konstitúció és zavartalan, emberileg „rendes“, „egészséges“ pszicho-fiziológiai viszonyok között mindig felülkerekedhetik, de tényleg sokszor alul marad. Ezt a sajátságos kettősséget és ellentétet nem lehet valamely emberi alkattípus, pl. az úgynevezett — később szóbajövő — schizothym

alkat terhére írni, akár normálisnak, akár betegesnek, biológiai elfajulásnak tartjuk ezt az alkatot: mert ez a kettősség és ellentét teljesen általános emberi vonás, amelynek meglétét minden elfogulatlan vizsgáló könnyen konstatálhatja. Mi is itt egyelőre csak a tapasztalati tény megállapítására szorítkozunk és magyarázatával most nem foglalkozunk.

431. *A nemi ösztön közvetetlen célja és biológiai rendeltetése.* A nemi ösztön fellépésének előbbi vázlata világosan mutatja azt a kétségtelen tényt, hogy a nemi ösztön közvetetlen célja a nemi egyesülés és nem pl. a szaporodás: a szaporodás és vele a fajfenntartás azonban a nemi egyesülés rendes fizikai következménye, úgy hogy a nemi egyesülés és az erre irányuló ösztön a szaporodás és a fajfenntartás szolgálatában áll, ennek eszköze, ez pedig végső célja. De maga a nemi ösztön közvetetlenül nem ezt, hanem éppen az egyesülést célozza és ezt sok esetben a szaporodás következményének még csak lehetősége nélkül is elérheti.

432. *A pszichoanalízis libidoelmélete.* A nemi ösztön jelenségeinek körében természetesen még rendkívül sok vizsgálni való volna: egyáltalában igen fontos és érdekes vizsgálati anyagot nyujtanak a táplálkozás és a nemiség biológiai szükségével és ösztönös kielégítési törekvéseivel kapcsolatos fiziológiai tényezők, főleg a belső secretiós mirigyek és hormonjaik lelki hatásai. Így ismeretesek a nemi élettel összefüggő normális és abnormis testi-lelki jelenségek, — pl. egyes „idegesség“ fajták — amelyeket újabb elméletek az ivarmirigyek működésének mérgező hatásával magyaráznak. Mindezekre

a kérdésekre egy bölcseleti embertan keretébe állított általános lélektan nem terjeszkedhetik ki; ezekkel a problémákkal inkább munkánk utolsó része foglalkozik. Nem mellőzhető azonban annak az elméletnek e helyen való megemlítése is, amely a biológiai alapú és rendeltetésű ösztönéletnek, elsősorban pedig a szexualitásnak az egész lelki életre való hatalmas jelentőségét hangsúlyozza: ez a *Freud*-féle pszichoanalízis. Szerinte — illetőleg a pszichoanalízis egy korszakának és egyes művelőinek felfogása szerint — a lényegében tudatalatti nemi ösztönerő, a libido a lelki élet alapvető forrása: a lelki élet egésze voltaképen nem más, mint a libido egyenes, elferdült, vagy átfínomodott, szublimált, azaz a nemi egyesülés és ezáltal a biológiai fajfenntartás helyett más magasabb, ú. n. szellemi célok szolgálatába állított erejének az érvényesülése. Újabban Freud libido-fogalmát, látszólag a sok ellenhatás következtében, úgy iparkodik kiszélesíteni, hogy a szexualitás ne alkossa egyetlen tartalmát: lényegében azonban mégis csak a kiterjesztett szexualitással válik egyenlővé ez a libido, azaz magva és legmélyebb forrása mégis a nemi ösztön.

Freudnak kétségtelenül igaza van abban, hogy nemiségünk és a nemi ösztön egész lelki életünk szempontjából rendkívüli fontossággal bír. Az ember nemcsak testileg, hanem lelki életében is — általában — férfi vagy nő és lelki életének minden jelenségét, minden megnyilvánulását átszövi és színezi a hatalmas ösztön. Hogy azonban ez az ösztön volna a lelki élet egyetlen alaptényezője, eleve valószínűtlen. Hiszen a táplálkozási ösztön nem kevésbbé hatalmas, sőt a kettő összeütközése esetében — az

embernél — általában hatalmasabbnak bizonyul, amint az egyéni szervezet szempontjából alapvetőbb fontosságú is: teljesen érvényesül ott is, ahol a szexuális ösztön szinte végleg kikapcsolódik, pl. biológiailag semlegesített egyéneknél, míg a nemi ösztön a táplálkozási ösztön tartósabb kikapcsolása mellett a szervezet leromlása és elpusztulása miatt nem érvényesülhet. Hasonló vagy több joggal lehetne tehát a táplálkozási ösztönt a lelki élet alapjául felállítani: mivel azonban e két hatalmas ösztön egymásra visszavezethetőnek nem mutatkozik, hiszen biológiailag is más rendeltetésük, tehát más jellegük és működési irányuk is van, bármelyik álláspont egyoldalú volna. Ezen kívül azt láttuk, hogy a két nagy ösztönerő az énnel is szembekerülhet: tehát ez is valami önálló alaptényező. Ha a libido a lelki élet egyetlen alaptényezője, nyilván a Freudtól állított szublimálódása is teljesen érthetetlen: mert hogyan állíthat a társadalom a libido egyenes érvényesülése elé korlátokat, ilyen módon szublimálódásra kényszerítve, ha a társadalom minden tagjának lelki életében a libido működik mint egyetlen alaptényező? Így legfeljebb a libido önmagát korlátozhatná azért, hogy további fejlődési fokozatokat érjen el: ekkor az ösztön a libido képében a hegeli eszméhez válik hasonlóvá, amely belső dialektikájával fejleszti tovább önmagát. Ilyen spekulatív elmélet nyilván messze túlvezet a lélektan területén; ezúttal csak e területen maradva leszögezhetjük, hogy az egész lelki életnek egy ösztönből való monisztikus levezetési kísérlete a lelki élet belső sokszerűségre valló tényeinek kétségtelenül ellentmond és lélektani szempontból ugyanannyira használhatatlan,

amennyire fontos belátás és használható megállapítás az, amely mind a táplálkozási, mind a nemi ösztönnek az egész lelki élet szempontjából való rendkívüli fontosságát mondja ki. Ezt a fontosságot szem előtt tartva vizsgálódásunkat úgy folytatjuk, hogy elfogulatlanul tovább keressük azokat a tényezőket és jelenségeket, amelyek a lelki élet kibontakozása során előttünk felmerülnek. — Hogy a pszichoanalízis több fontos részlettanítása a lélektan szempontjából értékes belátásokat is rejt, a továbbiakban még kiderül.

433. *Az erósz.* Láttuk, hogy a szervezet élettevékenységében önmagát használja fel és el és ezért meg kell újulnia: azok az élettevékenységei, amelyekben önmagát elhasználja, azonban — legalább is az embernél — már nem elsősorban az önmegújító tevékenységek, hanem más célokra irányulnak. Ezek a tevékenységek is sajátságos megvalósító törekvésű erőkkel, ösztönszínű tényezőkkel vannak kapcsolatban, amelyek jellemzése legközelebbi feladatunk.

A nemi ösztönnel igen gyakran egy egészen csodálatos erőtényező kapcsolódik össze, amely lelki életünknek mintegy rejtett mélységeiből tör fel és ennyiben az ösztönhöz hasonlít, másrészt viszont az előbb vizsgált ösztönöknél sokkal erősebben tartozik az énhez, egyenesen annak belsejéből, lényegéből ered; ez az erósz, amelyet már a görög tudomány ismer és *Platon* nagyszerűen jellemez, a szerelmi erő. Ez nem a nemi ösztön, mert attól elkülönülve, sőt ellenére is felléphet és érvényesülhet. Tudjuk, — *Spranger* kitűnő ifjúságlélektanában erősen hangsúlyozza, — hogy a serdülőkorban erósz és nemi ösztön külön útakon járnak és többnyire nem is egy

tárgyra, de rendszerint legalább nem egységesen egy tárgyra irányulnak. Később, az érett, felnőtt ember nemi vonzalmában általában egységesen működik az erósz és a nemi ösztön; ámde itt is lehetséges csupán a nemi ösztön erószmentes és — ritkábban, de szintén — az erósz szexualitásmentes működése, érvényesülése; irányulhat az erósz olyan tárgyra is, amely a nemi ösztön számára legalább is nem közvetlen cél. Sőt az is lehetséges, hogy erósz és nemi ösztön összeütköznek és amit az egyik — főleg a második — keres, azt a másik — főleg az első — elutasítja: ebből azt is látjuk, hogy még az erósz sem tekinthető a nemi ösztön szublimálódásának. Az erósz mindig valami kiegészülésre és e kiegészülésben mint célban megnyugvásra törekvő erő, amely ezért tárgyát bírni törekszik, hogy vele kiegészülhessen, de magát is annak odaadja, hogy benne megnyugodhassék. A két előbbi, „legigazibb" ösztönnel szemben az erószt kisebb közvetetlen megvalósító ereje, de sokkal nagyobb melege, színessége, elragadó hevessége jellemzi, ami nyilván az érzelmi élet és pedig a vágyak körébe utalja; ezen kívül az ösztön személytelen, mintegy énen kívüli erejével szemben az erósz énünk legbelsejéből tör fel, nagyon is egyéni, személyes, énszerű, bár az ént, az egyént általában egyénentúli kapcsolatokba, egyénfeletti közösségekbe iparkodik bevonni, ahol éppen az én, az egyén az erószban keresett kiegészülést megtalálja: innen és odaadó jellege folytán van sajátságos önfeledt vonása. Ezért a lényegében az énből fakadó és csupán azután mintegy az énen túlhaladó erósz más fenomenológiai jellege miatt nem

is nevezhető a táplálkozási és a nemi ösztönhöz hasonlóan ösztönnek, hanem hajlamnak. És éppen ezért főleg a kiegészülést kereső erósz és sokkal kevésbbé a szexuális ösztön szövődik bele az ember más alapvető hajlamaiba, pl. a szülői ápoló, gyámolító, valamint még inkább a gyermek ragaszkodó, odaadó hajlamába: mert a gyermek a szülőben, de a szülő is a gyermekben önmaga kiegészítését is keresi. És amennyiben a nemi ösztön működésében is találunk kiegészülési törekvést, éppen ebben van egy — sokszor letompított, elfakult, leegyszerűsödött — erószmozzanat és nem fordítva, az erószban szexualitás: azaz nem az erószban van szexualitás, hanem az erószhoz járulhat hozzá, pl. amikor a megérő ifjú szerelmének tárgya iránt szexuálisan is érdeklődni kezd; de még lényegesebben járulhat az erósz a szexuális ösztönhöz, amikor pl. egy nemi érdeklődésből szerelem is fejlődik; viszont teljesen a szexualitás nélkül is működhetik az erósz, pl. sok határozottan nem szexuális jellegű — tehát nem valamenynyi! — rajongó vagy misztikus magatartásban; és egy letompított erószmozzanat érvényesülhet esetleg a szexuális ösztönben általában, ennek kiegészülési törekvésében.

Míg a szexuális ösztön a maga rendes megnyilvánulásában egycélú, a másik nemmel való egyesülést keresi és csupán elferdülése, más tényezőktől való eltorzítása esetében vesz más irányt, addig az erósz, amint már *Platon* is nagyszerűen jellemezte, sokcélú, nagyon különféle tárgyakra irányulhat: irányulhat élettelen testekre, pl. műalkotásokra, élő testekre, irányulhat a lélekre, sőt magára az Istenségre is; kiegészülési törekvését leginkább a szépség-

érték mozgatja, ennek elérése szokott leggyakoribb célja lenni.

434. *Szülői és gyermeki hajlamok.* Ha a nemi ösztön célját, a nemi egyesülést elérte, beállhat ennek rendes következménye, a szaporodás, új élő egyed vagy egyedek keletkezése. Ez az új egyed, a gyermek, sok állatnál és az embernél élete első idejében igen gyámoltalan: az embernél eleinte az anya testében fejlődik és megszületése után is hosszú segítségre, táplálásra, ápolásra, védelemre szorul. Ennek megfelelően az ösztönökhöz sok tekintetben hasonlóan működő erők, hajlamok vannak az emberben: egyrészt védő, segítő, ápoló, tápláló, másrészt segélyt kérő, odaadó, ragaszkodó hajlamok; amazok mintegy lehajlók, a gyöngébbre vagy gyöngébbnek tartottra irányulnak, hogy azt erősítsék, emeljék, ezek fölnézők, az erősebbre irányulnak, hogy tőle erősítést nyerjenek; ámde odaadásukban van viszont ajándékozás is, aminthogy a gyámolító hajlamokban gyámolító vágy, vagyis kívánság, kérés is van. A gyámolító hajlamok legjobban a szülőkben, főleg az anyában, a ragaszkodók leginkább a gyermekben fejlődnek ki, de megnyilvánulnak e vérségi viszonyokon kívül is általánosan; sőt azt találjuk, hogy az elsősorban szülői hajlamok már a gyermekben is, a gyermekiek még a felnőttben is megvannak, azaz általános emberi vonások, amelyek az emberi együttélés legősibb és legegyszerűbb vonatkozásait — amint a társadalomtudományban is láttuk — megalapozzák.

435. *Ösztön és hajlam; további hajlamcsoportok.* Ezek a hajlamok az ösztönökhöz annyiban hasonlítanak, hogy — úgy mint az erósz — lelki életünk

rejtett, tudat alatti mélységeiből törnek fel és meglehetősen nagy megvalósító erejűek; viszont a telivér ösztönöktől abban különböznek, hogy megvalósító erejük mégis kisebb és kevésbbé közvetetlen, hogy határozott érzelmi színük és melegük van, az ösztönöknél sokkal bensőbben fűződnek az énhez és jelenlétük az embernél nem is annyira általános és érvényesülésük nem olyan nagyfokú, mint az ösztönöké. Az állatvilágban is ritkább és fejlődéstanilag mintegy felsőbbrendű, „szellemibb" ezeknek a hajlamoknak a jelenléte és érvényesülése a táplálkozási és szaporodási törekvésekkel szemben, amelyek már a növényvilágban és a legalacsonyabb rendű állatoknál is általánosan megvannak, míg a védő, ápoló, valamint az odaadó, ragaszkodó hajlam általában csupán fejlődéstanilag magasabbrendű fajoknál és itt sem minden felsőbbrendű fajnál van meg. Vannak e hajlamok között tisztábban ösztönszerűek, mint pl. a menekülési hajlam, amelyet már megemlítettünk: ez látszólag túlnyomóan az önfenntartási ösztön egyik megnyilvánulása és a hajlamokat és ösztönöket mintegy összekapcsolja; egészében még inkább az ösztönök oldalára tartozik. Már sokkal énszerűbbeknek mutatkoznak az önérvényesítésre irányuló önző hajlamok: ilyenek a hatalmi és a harcos hajlamok; ezekkel mindjárt bővebben is foglalkozunk. A harcos hajlamot az ösztönöknél is megemlítettük: ez is az ösztönöket és hajlamokat összekapcsoló, de inkább énszerű, hajlamszerű tényező.

A szülői és gyermeki hajlamcsoporthoz aránylag közel áll az ember egy másik hajlamcsoportja, amelyben egyrészt a vezető, irányító, megmutató,

másrészt a követő, utánzó hajlamokat találjuk. Ezekkel legszorosabban összefüggenek, bár nem teljesen azonosak a hatalmi hajlamok egyrészt, amelyek alárendelésre irányulnak és azután elnyomó, leigázó, kínzó törekvésekké is elfajulhatnak, és az önalávető hajlamok másrészt. Az összetartozási hajlamok mellérendelődésre irányulnak és gyakran teljesen nyájhajlamokká válnak.

Egy további fontos ellentétpár a hajlamcsoportok között, amely az előbbiekkel szintén csak részben rokon, egyrészt az összetartó, kölcsönösen támogató, pozitív társas hajlamok, valamint a hűség, másrészt a versenyző, küzdő és az ellenkező, szembeszálló, harcos hajlamok: közöttük találjuk a hatalmi hajlamok mellett az önző hajlamok legfontosabb fajtáit. Mindezek az ember társas életének teljes kialakulása szempontjából alapvetően fontos, már az ember előtti felsőbbrendű állatvilágban is megnyilvánuló hajlamok, amelyek azonban már az állatvilágban is gazdag szellemi jelentést mutatnak, az embernél pedig már szorosabban énjéhez kapcsolódnak, abba beleszövődnek, sőt abból — bár jórészben az én tudattalan mélységeiből — emelkednek fel, tehát nagy mértékben egyéniek, személyesek.

436. *A hajlamok és az én.* A hajlamok nemcsak a lelki életnek, hanem az ember egész testi-lelki életének is igen alapvető tényezői: ámde ezek a tényezők nem egymástól különálló, az emberben mintegy függetlenül vagy legalább is önállóan ható tényezők, hanem legszorosabban éppen az ember legsajátabb, legbelső mivoltához, énjéhez tartoznak, az én hajlamai. Mint ilyenek most már a további lélektani vizsgálódás középpontjába legelőször is ezt a tör-

zsüket vagy gyökerüket vagy magvukat, az ént állítják. Az ösztönökön és hajlamokon át megint eljutottunk oda, ahol a lelki életnek tulajdonképen közepe, forrása, magva, igazi alapja és kezdete van: az énhez. Mi az én?

NEGYEDIK FEJEZET.

Az én és a lelki világ alapszerkezete.

437. *Az én jellemzése.* Az én elsősorban kezdet: kezdet, amelyből minden lelki magatartás kiindul, amelyben minden lelki tartalom gyökerezik, az én ott van minden lelki jelenség élén. Nincs szemlélet, érzelem, akarás, elképzelés, csupán az én szemléletem, örömöm, szeretetem, akarásom, elképzelésem.

Az én mint minden lelki jelenség imént vázolt kezdete a lelki jelenségek sokaságának, a lelki életnek egyúttal középpontja. Mint ilyen középpont valamennyi lelki magatartás és tartalom közös vonatkozáspontja. Ámde ez a vonatkozáspont nem valami puszta passzív logikai vonatkozáspont, csupán logikai alany, mint *Kant A tisztaész bírálatá*ban a racionális lélektanról szóló fejtegetéseiben állítja, hanem a legnagyobb mértékben aktív kezdet, középpont és vonatkozáspont: azaz az én a lelki tartalmaknak részben forrása, részben aktív magára- és egymásravonatkoztatója. Az én a lelki magatartásokat és tartalmakat részben maga hozza létre, állítja, részben legalább is tartja: tehát okuk és hordozójuk. Mint ilyen az én egészen ősi, alapvető és igen egyszerű erő, valóban ható-

képesség, és pedig tudatos erő; a lelki élet egész tudatjellege éppen az én tudatos mivoltából fakad. Az én tudhat önmagáról is: de ekkor önmaga nem mint valami tárgy áll önmagával szemben, mint ahogy vele szemben áll pl. egy képzet- vagy gondolattartalma; hanem az önmagára reflektáló és önmagáról tudó én önmagára visszafordulva mintegy hátulról újra belesiklik önmagába. Aki magát önmagával szemben keresi, természetesen nem is találhatja meg magát — magán kívül: csakis önmagába visszafordulva, visszamenve találhatja és figyelheti meg az én önmagát. Ekkor az én valóban mint sajátságos téretlen, testetlen, testi és térbeli hasonlattal szólva anyagtalanul pontszerű erőt, mint hatóképességet ragadja meg magát: leginkább ilyennek tudja magát az akaró, a cselekvő vagy az alkotó én. A szemlélő vagy megértő énben mutatkozik leginkább az említett vonatkozáspont-jelleg, ámde ez a vonatkozáspont aktív, éppen vonatkoztató, és világos, fényforrás, éppen önmagában tudatos. Az érző én pedig egy mélységes *önmagában*-valóságról és önérzelmében éppen önmagáért-valóságról is tud: mindezt pedig közvetetlenül átéli, tapasztalja, nem kikövetkezteti vagy kispekulálja. Az én így legvalódibban alany, azaz aktív forrása, középpontja, hordozója és megvilágítója az egész lelki életnek.

438. *Az én körül forgó tudományos vita.* Ha az énnek jellemzett mivoltát önmagunkban átélve megragadtuk, szinte érthetetlenül furcsának tűnik az a tény, hogy a lélektan igen sok, mondhatjuk legtöbb kutatója ilyen ént egyáltalában nem talált lelki életében. Bizonyos, hogy az én a lelki életnek az a tényezője, amely legveszedelmesebben mutatja valami

önálló, szubsztanciális létező természetét: hiszen közismert, hogy *Kant*ra, aki a lelki alany szubsztancialitását sem tartja megismerhetőnek és az énben még nem a lelki magában valót, Ding an sich-et, csupán logikai alanyt lát, *Fichte* úgy felel, hogy a Ding an sich nemcsak megismerhetetlen, de fölösleges is, viszont egész világunkat az Ich an sich, a magában való én hordozza; ezt pedig előbb körülbelül tapasztalati énünkkel, majd annak abszolúttá emelt alakjával azonosítja. Így a német idealizmusban az én mint szubsztancia, sőt mint abszolútum ünnepli nagy diadalait; nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a szubsztancia fogalma és bármiféle szubsztanciális lét megismerhetősége ellen hadakozó és igen jó szimatú *Hume* már előbb tagadta az ént és abban sajátságos módon nem látott egyebet, mint érzeteink kötegét. A nagyrészben az ő nyomain elinduló tapasztalati lélektan a lelki életet behatóan elemezve, abban — szinte saját eljárásának iróniájaként — semmiféle ént nem talált, míg csak meg nem mutatták neki, hogy az ént ne képzeteink és érzeteink között, hanem az elképzelő és az érzékelő helyén keresse; szorgos diogenesi lámpájával sok mindent megtalált, csak éppen a keresettet nem, és pedig egyszerűen azért — mert nem látta meg a keresőt. Ilyen módon lehetséges volt, hogy az én jelenlétéről és tapasztalhatóságáról nagy vitákat folytattak, amelyekben nemcsak *Mach*, hanem *Ziehen* és *Ebbinghaus*, sőt *Wundt* is az én lelki jelenlétét és tapasztalhatóságát jól-rosszabbul, erősebben-gyengébben tagadják; viszont *Lotze, Brentano, Dilthey, Sigwart, James, Österreich, Schuppe, Geyser* hangsúlyozzák jelenlétét; ezek és jórészben *Bergson* hatá-

sára végül a lélektanban is mind nagyobb hitelre talált az én. Az alakelméleti irány részben inkább ellene volt, újabban — *Lewin* kezdeményezésére — vizsgálni kezdi; a legtöbb más kísérleti iskola, a gondolkodáslélektan, valamint a fenomenológiai lélektan mellette foglalt állást. *Husserl Logische Untersuchungen* c. nagy munkájának első kiadása még tagadja az ént mint sajátos lelki tényt és tényezőt, a második kiadásban azonban a szerző ezt a felfogását revideálja. Megemlíthető, hogy a pszichoanalitikus irányhoz sokban közelálló *Paul Schilder* „*Medizinische Psychologie*" (1924) c. igen körültekintő, ügyes és értékes munkája, amely az újabb lélektani eredményeket mind tekintetbe veszi és egyoldalúságtól távol tartja magát, szintén erősen hangsúlyozza az én alapvető lelki realitását és központi lélektani jelentőségét.

A lélektani kutatásnak az ént tagadó különös torziránya, amely szinte csak a lélekszubsztanciától való tudatos vagy tudattalan phobiával magyarázható, azután persze végzetesen befolyásolta a lelki életnek nemcsak megérthetőségét, hanem objektív felfogását és leírását is: így vált lehetővé, hogy a lelki életet egyszer érzet- és érzelem-elemekből próbálják összerakni, máskor tárgyi jellegű alakegészként és alakegészek útján iparkodnak felépíteni; és az a természetes belátás, hogy a lelki életben minden az éntől, minden az énen függ vagy legalább is az én körül forog, szélső esetben — és ezt a legtöbben mint igen különös jelenséget ismerték is el — éppen attól látszik elszakadni, csak igen nehezen és máig sem teljesen tudott érvényesülni. E be-

látás nélkül pedig a tudományos lélektan csak tudományos illúzió.

439. *Az én tagadásának főbb okai.* Mik az én ilyen gyakori tagadásának legfőbb tárgyi okai? Elsősorban megragadásának némi nehézsége. Láttuk, hogy az én tagadói közül sokan tudattartalmaink között keresték — hiába. Mert az én mint tudattárgy sohasem szemlélhető, hiszen önmagának és tudatának mindig alanya marad: tudatosítása sajátságos visszaforduló, reflexív aktussal történik, amelyben szintén nem állítja magát tárgyként önmagával szembe, hanem mintegy „hátulról" mint alanyt ragadja meg magát; ezt a reflexív beállítást azonban meg kell tanulni és végrehajtása nem egészen könnyű. Az ember ugyanis már biológiai életfeladatai folytán kifelé, tárgyi irányba fordul természete szerint; ezért az önmagára való reflektálás, legalább is eleinte, nehezére esik.

Az én állandó lelki jelenléte ellen felhozták azt az argumentumot, hogy amikor valamilyen gondolatba, vagy művészi szemléletbe és élvezetbe, vallási elragadtatásba egészen elmerülünk, a tárgy betölti egész lelkünket és abban énnek már nincs helye; nincs is akkor benne. Ámde ekkor csupán figyelmünk erős koncentrációjával és megszűkülésével találkozunk, annyira, hogy figyelmünk sem más tárgyra, sem az énre nem irányul; de hogy éppen akkor is én merülök bele a gondolatba, szemléletbe, azt — *Schuppe* találó megjegyzése szerint — a legbiztosabban akkor látjuk, ha pl. valaki ezt az intenzív élményemet tagadja. Ekkor határozottan állítom, hogy é n láttam, hallottam, szemléltem, gondoltam a kérdéses tárgyat.

Hogy az én a lelki életnek nem alapvető, nélkülözhetetlen tényezője, a kis gyermek lelki életére hivatkozva is szokták állítani: mert a gyermek, úgy mondják, már igen sok tárgyi tudattartalommal bír, amikor énje még mindig nincs kifejlődve; ezt onnan is látjuk, hogy az első személy használatát csak aránylag későn, második életévének vége felé vagy azon is túl, kezdi megtanulni. Ámde ez az érvelés sem helytálló. A gyermek lelki életéről való megállapításokkal igen óvatosaknak kell lennünk: hiszen a gyermek még nem tudja magát mindenben jól kifejezni és a felnőttétől annyira eltérő lelkiségébe a felnőtt amúgyis csak nehezen és fogyatékosan tudja magát beleélni. Amit a gyermek lelki életéről gondos megfigyeléssel meg tudunk állapítani, éppen a mellett szól, hogy a gyermeknek már nagyon korán igen határozott énje van: mert a tagadásnak az az éles szelleme, amely a gyermekben már élete első hónapjaiban világosan jelentkezik, csakis énjéből származhatik, sőt meglehetősen „felébredt“ énre vall; az állat ellenállhat, támadhat, menekülhet, de nem tud igazában tagadni. Az én tehát igenis korán és feltűnően jelentkezik a gyermek életében; sőt az énre, önmagára való reflektálás is, amely már nemcsak az én jelenléte és amelynek kialakulását az ember imént jellemzett természetes tárgyi beállítása folytán nem várhatjuk nagyon korán, aránylag gyorsan megmutatkozik. Sokkal hamarább, semmint az én grammatikai használata: mert a gyermek énje és énjének tudatos átélése magától érthetően nincs ahhoz a nehezen elsajátítható, bonyolult ismerethez kötve, hogy a társadalom, amelynek nyelvét a gyermek részben utánozva, részben spontán kombináció-

kat alkotva elsajátítja, az egyén saját személyének kifejezésére olyan alakot használ, amely a gyermek megszólításának és a hozzá intézett beszédnek akár harmadik, akár második személyes alakjától különbözik. Ezt a gyermek csak mások magukról való beszédének megfigyelésével tanulhatja meg: és egyenesen az a csodálatos, hogy olyan hamar megtanulja, különösen akkor, amikor a vele való beszédben a felnőtt önmagáról is gyakran harmadik és nem első személyben beszél.

Végül azokat a jelenségeket szokták az én ellen felhozni, amikor ez rendkívüli körülmények között gyengül vagy elmarad. Az ájulást és álomtalan alvást nem lehet érvül használni, mert ott tárgytudat sincs; az álomban pedig már én és nem ritkán reflexió, önmegfigyelés is van. Előfordulnak azonban esetek, amikor valaki önmagát „alig érzi", amikor énérzése és vele — főleg érzelmi — öntudatossága nagy mértékben meggyengül; vagy amikor énje mintegy ketté hasad és két különféle életet él; vagy amikor olyan lelki folyamatokra valló magatartásokat árul el, amelyekről nem tud, amelyek nem fakadnak énjéből, hanem tudatos magatartásával párhuzamosan az úgynevezett tudatalattiból emelkednek fel. Mindezeknek a jelenségeknek rendkívüli és pedig általában betegesnek tekintett, tehát abnormis természete maga arra utal, hogy az én lelki jelenléte a normális és kivételes gyengülése vagy kiesése nagyon feltűnő. Ezek az abnormitások tehát az én normális jelenlétét egyenesen kiemelik, nem tagadják, és felmerülésük nyilván nem magyarázható úgy, hogy az én általában hiányzik a lelki életből: mert hiszen akkor az én rendes és kétségtelenül tapasztal-

ható jelenléte volna megmagyarázhatatlan. Világos, hogy e jelenségekben az én reflexív tudatosságának nagy gyengülésével, teljes kiesésével vagy egyenesen lehetetlenségével állunk szemben: ezt a tényt pedig csak emberi tudatvilágunk egész természetének megfejtésével tudjuk megérteni. Ezt a megfejtést később megadjuk és akkor teljesen beláthatjuk, hogy ezek a különleges jelenségek sem szólnak semmiképen az én általános lelki jelenléte és a lelki életben alapvető szerepe és jelentősége ellen.

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy nemcsak az én centrális lelki jelentősége ellen felhozott érvelések nem állnak meg, hanem semmiféle az én ellen szóló tapasztalatunk sincs a lelki életben; sőt, a lelki élet egész, általános és különleges jellegű, normális és abnormis lefolyása állandó bizonyíték az én mellett, mert benne az én mindíg vagy megnyilvánul vagy abnormis visszaszorulása tűnik fel. Az én körül folyó vitára és objektív alapjaira vonatkozó eddigi megállapításaink közül sokat, több mással együtt, *Frőbes „Lehrbuch der experimentellen Psychologie“* c. kitűnő munkájának második kötetében igen tanulságosan foglal össze.[1] A mi következő feladatunk az énnek mint tudatosságunk és tudatvilágunk forrásának, központjának és hordozójának bemutatása és jellemzése.

440. *Az én általános jelenléte a lelki életben.* Akármilyen folyamat megy végbe, akármilyen tartalom merül fel tudatomban, mindegyikkel kapcsolatban ott az én: egy előttem álló tárgyat, egy im-

[1] Herder, Freiburg i. Br. 1920; Zweites Kapitel. Das Ich. 104—131. l.

bolygó utóképet, egy régen látott táj emlékképét é n nézem, én tudok róla; egy bonyolult számtani feladat megoldása n e k e m ötlik fel; egy hirtelen támadó borongós hangulat e n g e m lep meg. És mindezekben az esetekben az én nemcsak valami grammatikai viszony ez élmények nyelvi kifejezésében, de nem is csak tudattartalmaimnak valamilyen tárgyi összefüggése, egységbefoglaltsága, hanem a legteljesebben konkrét, eleven realitás: énem ott van, vagy jobban mondva én ott vagyok a szemlélt tárgy, az utókép, a táj emlékképe, a megoldás előtt, a borongós érzelemben; és mindez a tudattartalom rögtön semmivé foszlik, ha én nem vagyok ott. Valóban: még álmaimban is mindíg ott vagyok, járok, szállok, remélek, félek, tovasiklom, én az álmodó. Minden tudatosság csakis ott és addig van, amíg én van jelen. A meggyöngült énérzelemben és éntudatban még ott az én, a tudathasadás ágaiban szintén; és amikor egyes tudattalan vagy tudatalatti lelki jelenségek mint éntelenek mutatkoznak, valójában közvetetlen tudatadottságok, közvetetlen lelki jelenségek nincsenek is: van egy kézmozdulat, egy testtartás, esetleg egész beszéd vagy hosszabb cselekvés, amelyről azonban a cselekvő nem tud. Tehát nemcsak én nincs e folyamatokban, hanem tudatjelenség és így közvetetlen lelki adottság sem; csupán testi magatartások, folyamatok vannak, amelyek lelki kifejezést mutatnak és ezért valamiféle — éppen tudatalatti vagy tudattalan — lelki folyamatokra utalnak. Ezek a lelki folyamatok azonban csak hipotetikusok: és hogyha valóban fennállnak, megint nem tudjuk, énhez tartoznak-e vagy sem. A tapasztalat arra vall, hogy a cselekvő egyéniségéhez és

alighanem énjéhez is tartoznak; az ellenkező feltevés a kevésbbé valószínű; sőt később igazolhatónak fogjuk találni, hogy itt lelki folyamatok és tartalmak tényleg vannak és az énhez tartoznak. Jelenleg elég annyit megállapítanunk, hogy mind ott és addig, ahol és ameddig tudatfolyamatok és tartalmak vannak, azok mindíg énnel kapcsolatosak; és ahol ez a kapcsolat teljesen megszakadni látszik, ott közvetetlen lelki, azaz tudatos adottságok nincsenek is, hanem csak lelki kifejezést mutató testi magatartások, folyamatok, amelyek így valami bennük kifejeződő lelki magatartásokra, folyamatokra, tartalmakra vallanak. Ezek maguk azonban nincsenek adva. Ahol és ameddig tudatosság van, ott felfedezhető az én: és pedig mindíg mint e tudatosság forrása, mint az a fényforrás, amely megvilágítja a körébe kerülőt, de maga sokszor csak mint egy vakító pont tűnik fel, amely éppen ezért alig, csak igen nehezen szemlélhető. Ez persze hasonlat, amely annyiban sántít, hogy a fényforrás is tárgy, az én pedig önmagának sem az; de másrészt sok tekintetben jól szemlélteti a helyzetet. Annak a belső világosságnak, amely közvetetlen, azaz lelki adottságot lehetővé tesz és amelyet tudatosságnak nevezünk, forrása, középpontja és élő, konkrét hordozója tehát az én: e nélkül nincs tudatosság, sem bármiféle tudattartalom, bármiféle közvetetlen lelki adottság.

441. *Az én és aktusai.* Milyennek találjuk ennek az énnek és tudatvilágának általános szerkezetét? Az én, tudatvilágának középpontja, amint már megrajzoltuk, aktív, hatóképes tényező, hatásforrás, sajátságos, nem térbeli, nem fizikai természetű e r ő: éppen tudatos hatóalany! Reflexív tapasztalásunk-

ban az én lényegileg mint tudatos és hatóképes erő jelentkezik. Mint ilyen erő, akaró, szemlélő, gondolkodó, belátó, elképzelő, érző: úgynevezett alany. Alanya az akarásnak, szemlélésnek, képzelésnek, gondolásnak, vagyis aktív magatartásainak: ezek az én aktusai. Lelki életünk minden területén találkozunk az én különféle aktusaival: ezek lehetnek érzékelő, elképzelő, akaró, gondoló, belátó, figyelő, szerető, gyűlölő, általában érző, stb. aktusok.

442. *A tárgyas aktusok és tárgyaik.* Mindezek az aktusok két főcsoportba oszlanak: vannak olyan aktusok, amelyek az énnel szemben álló másra, tárgyra, és olyanok, amelyek magára az énre vissza irányulnak; amazok a tárgyas, emezek a reflexív aktusok. Tárgyas aktusok pl. az érzékelő, a szemléleti, a képzelő, gondolatot elgondoló, a tárgyra irányuló akaró, a másra irányuló érző aktus. Mindezen aktusok élén áll az én, az aktus, az aktív magatartás alanya. Az aktus maga az éntől el, kifelé — a tárgyi belátás különleges esetében kívülről befelé vonatkoztatva, de szintén az énből kiindulva — irányul, mutat. Az aktus végén pedig ott a tőle megcélzott tárgy, mint tárgyi tudattartalom — pl. a Matternhornról való képzetem — vagy e tárgynak, mint a tudaton túl lévőnek tudatbeli reprezentációja, szintén mint tárgyi tudattartalom — pl. a szemléleti kép egy előttem fekvő könyvről — vagy maga a tudaton túl lévő tárgy — pl. más személyre célzó szeretetaktus tárgya, az illető személy — vagy végül — semmi, azaz semmiféle határozott tárgy: pl. egy közelebbről meg nem határozott tárgyi irányú sóvárgás vagy szeretetaktus esetében. Ilyenkor az aktus szintén tárgyra irányul, de tárgyát még csak

keresi, nem találta meg és nem bírja.

443. *A reflexív aktusok és eredményeik.* A reflexív aktus élén is az én áll, de ez az aktus nem irányul az éntől el, kifelé másra, hanem mintegy megfordulva, magára az énre irányul, mutat, néz, visszafut az énre; ezért nincs is a végén tárgy, hanem megint csak az én, azaz az énnek valamely, ettől az aktustól való meghatározottsága, az énnek ettől az aktustól, vagyis önmagától meghatározott állapota; ilyen pl. az én önmagát figyelő, önmagát szerető, önmagát valamilyen irányban elhatározó aktusa, aktív magatartása, amelynek eredménye az önmagától megfigyeltség, szeretettség, az elhatározottság állapota.

Ezek az én aktusai: minden aktus magában az énben van és marad, csupán vagy abból ki, másra, tárgyra, vagy az énre vissza mutat, irányul. Már itt megjegyezhető, hogy látszólag minden tárgyas aktust kísérhet, arra ráépülhet egy reflexív aktus, amelyben az én a tárgyra való irányulását, arról való tudatát önmagának külön tudatosítja.

444. *A tudattárgyak.* A tárgyas aktus végén, amely mintegy az én „széléig" megy, ott lehet és többnyire ott is van az énen kívül, az énen túl, de tudatkörében, tudatmezejében az énnek valamely tárgyi tudattartalma, pl. a Gellérthegyről való képzetem, a háromszögről való fogalmam, az előttem lévő könyvről való szemléleti képem. Ezek a tárgyi tudattartalmak nem az énnel azonosak, hanem azzal szemben állnak, éppen az én tárgyai, amelyek mások, mint az én; de ezek a tárgyi tudattartalmak csakis az én tárgyi aktusainak erejétől, fényében, azoktól mintegy tartva, az én tudatának világában

állnak fenn, léteznek, különben lehetetlenek. Az én valamennyi ilyen tárgyi tudattartalma alkotja az én tárgyi tudatvilágát, amely az énnel szemben áll és amelyet — illetőleg egyes részeit — az én mint valami láthatatlan, azaz nem fizikai nap megvilágít.

445. *Az én önmeghatározottságai, alanyi állapotai.* Az én reflexív aktusainak végén jelentkező énmeghatározottságok, énállapotok viszont magának az énnek vonásai, határozmányai, tűnő vagy tartós tulajdonságai, éppen állapotai: ilyen az akarati elhatározottság, az önmegfigyeltség, de végső fokon pl. a boldogság vagy kétségbeesettség lelki állapota és többnyire egyúttal ennek tudata, azaz tudatállapota is. Ezek az állapotok tehát magának az aktív énnek eleven, aktív és változtatható meghatározottságai, amelyekből új aktusok fakadnak.

446. *A lelki élet formális szerkezete.* Így kialakul az én egész tudatköre, lelki világa. Ebben az én maga a tudatforrás és tudatközéppont, — a szó legáltalánosabb, érzelmi és akarati tudatosságot is magában foglaló jelentésében — tudó, tudatossága aktív. Ugyancsak aktív tudatosságú, aktív értelemben tudatos, tudó az aktus. Ámde passzív értelemben tudatos, azaz az éntől aktusával tudott a tudattárgy. Viszont sohasem a passzív, hanem aktív és reflexív értelemben tudatos, azaz tudó és önmagáról tudó az én állapota, mivel ez maga az én, annak egy meghatározottsága.

447. *A lelki élet szerkezetének és az élet főágainak megegyezése.* Előbbi vázlatunk a tudatvilágnak formális struktúráját mutatja be. Ez a struktúra nyilatkozik meg az egyén különféle magatartásaiban. Ezek a magatartások az élet fő ágainak felel-

nek meg: az ember lelki élete és tevékenysége és az élet között, amelyben áll, általánosságban összhangot, megegyezést találunk. Hogy az ember magatartása általánosságban megfelel az élet követelményeinek, onnan láthatjuk legjobban, hogy az életben meg tudja állni helyét, sőt abban fejlett kultúrát épít, szellemi hatalmát kibontakoztatja.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A cselekvés.

448. *A gyakorlati vagy cselekvő tevékenység természete.* Az egyénnek sorrendben első, mintegy életét vivő magatartása a gyakorlati, cselekvő magatartás, életét vivő tevékenysége a cselekvés. Mi ez a cselekvés? Cselekvésnek, gyakorlati tevékenységnek nevezzük legtöbb „mindennapos" tevékenységünket, a járást-kelést, öltözködést, étkezést; cselekvésnek mondjuk, ha valaki előad, felszólal, utasít, parancsol, engedelmeskedik, vezet, követ, államot kormányoz, „kenyeret keres", testileg dolgozik. Mi a közös sajátsága mindezeknek a különféle cselekvéseknek? Az, hogy a cselekvő velük bizonyos energiákat fejt ki és vált ki, használ fel és el, munkát végez valamely hatalom elérése vagy a bírt, elért hatalom gyakorlása végett. Az étkezés, járás-kelés, öltözködés is életünk, ez alapvető tevékenységhatalmunk fenntartásának és vitelének hatalmi céljait szolgálja. Az előadás, felszólalás, utasítás, parancsolás, vezetés, államkormányzás jelentős társadalmi hatalmi célú és hatalmat gyakorló tevékenységek.

Ámde a követés, engedelmeskedés is hatalmi jellegű tevékenység, amely a társadalmi cselekvés hatalmi céljának elérésében nem kevésbbé fontos, mint a vezetés, a parancsolás: mert csak vezető és követő érhetnek el jelentősebb, egy egyén erejét felülmúló hatalmi célokat, és ha nincs követő és engedelmeskedő, a vezető és parancsoló sem érheti el cselekvésének hatalmi célját, cselekvése hiú, nem is bontakozhatik ki igazában. Végül a fizikai munka is mindig hatalmi célt szolgál, valamit el akar érni a testi világban, ami ott az ember hatalmát szolgálja vagy nyilvánítja: a kenyérkeresés pedig általában az életfenntartás fontos hatalmi céljának elérésére törekszik.

449. *A belső, lelki cselekvés: az elhatározás és az önuralom.* Mindezek a tevékenységek a fizikai valóságban is jelentősen érvényesülnek; hozzájuk hasonló „belső cselekvésnek" nevezzük elhatározó tevékenységünket, amely tudatvilágunkban elhatározásokat hoz létre: mert ez valamiféle „lelki energiakifejtéssel" jár és lelki életünkben befejezett tényeket, mintegy hatalmi helyzeteket teremt; az elhatározás és az elhatározottság az elhatározottnak sajátságos belső lelki hatalmat ad a határozatlansággal szemben. Ezt a hatalmat azután további belső cselekvésekben fejti ki az egyén, amelyekben — éppen nagyrészben az elhatározó tevékenység gyakorlása közben nyert lelki hatalomként — általános határozottság, lelki erő mutatkozik: ezt önuralomnak nevezzük, amely a lelki önkormányzás legfontosabb lelki hatalmi feltétele. Így az önuralom a gyakorlati magatartás egyik legfontosabb tényezőjévé válik: helyesen emeli ki nagy jelentőségét *Kurt Lewin*

Vorsatz, Wille und Bedürfnis (Berlin, 1926) c. érdekes, a cselekvést sokoldalúan vizsgáló, de az énnek az éntelen lelki „mezővel“ szemben aránytalanul kis szerepet juttató munkájában.

Ámde még egy szempontból is belső cselekvésnek nevezzük magát a tisztán tudatbeli elhatározó tevékenységet: és pedig azért, mert lélektanilag nagy megegyezés mutatkozik közötte és a fizikai világba is jelentősen kiható cselekvés között; a lelki magatartás, a működő lelki tényezők mindkét esetben egyforma, illetőleg azonos jellegűek. Milyen ez a magatartás és mik a tényezői?

450. *Az akarás.* A cselekvésben és az elhatározásban mindenekelőtt az az aktus jelenik meg, amelyet akarásnak nevezünk. Mi ez az akarás? Az akarás az én sajátságos, nem érzéki, de igen konkrét, szinguláris helyzetekben fellépő aktusa, amely valamiféle közvetetlen realizálással, létesítéssel, odaállítással, megvalósítással jár vagy legalább is közvetetlenül ilyent céloz. Sajátságos adó aktus, a mellett nem színes, nem meleg, mint a vágyó, kívánó, sóvárgó, szerető vagy gyűlölő aktus, hanem szinte rideg, kemény, csaknem szürke, hideg. Általában igen természetesen, magától értetődően érvényesül és többnyire csak gátlásokkal szemben jelentkezik mint közvetetlen megvalósításra, azaz éppen elhatározásra irányuló erőkifejtése az é n n e k, amely ebben az aktusban és főleg erőkifejtéssel való megnyilatkozásában gyakran élesen előtérbe lép.

451. *A lélektani akaratvizsgálatok hiányossága.* Érdekes jelenség, hogy lelki életünknek olyan alapvető magatartásával szemben, mint amilyen az akarás, egyik, életünk szempontjából legfontosabb tevé-

kenységi fajtánk, a cselekvés főaktusa, a lélektan egészen sajátságos álláspontot foglal el. A legtöbb empirikus pszichologus ugyanis mindmáig azt tartja, hogy olyan valami külön lelki jelenség vagy tényező, mint az akarás, nincs. Szerinte az akarás lényege pl. utánzást kiváltó mozgásképzet; ennek eredménye azután az akarati cselekvés. Vagy az akarás lényege az ítélet. Az akarati cselekvés így képzetektől vagy ítéletektől kiváltott mozgás. Gyakori az akarásnak érzelmekre való visszavezetése: *Wundt* is főleg érzelmekkel magyarázza az akarati aktust. Más pszichológusok, mint pl. *Ebbinghaus*, azután ezeket a tényezőket összekapcsolják és érzetek, képzetek, ítéletek, érzelmek bonyolult szövevényét vélik az akarás lényegeként fölfedezni. A legmodernebb lélektani irányok is hasonló magyarázatok felé hajlanak, pl. az alakelmélet kétségtelenül a szemléleti alakokhoz hasonl[illegible] mintegy önmagától egészként kialakuló alakélm[illegible]nek tekinti az akarást. Kutatási főiránya mindeddig nem vezette átfogó és részletes akarati vizsgálatokra az alakelméleti iskolát, de jövő kutatásának az akaratirányba kell mutatnia, ha következetes marad alapelveihez. *Lewin* idézett műve,[1] amely a szándékban „Quasibedürfnis" okozta feszültséget és az akarásban az önuralmon kívül főleg az álszükség kielégülésével járó feszültségfeloldódást lát, valóban ilyen irányú, bár ez sem ad részletes akaratvizsgálatot. A lélekkutatók hosszú sora általában gondosan távoltartja magát az akarati jelenségek kényes kérdésétől és

[1] *Vorsatz, Wille und Bedürfnis.* Berlin, 1926.

inkább közhelyeket mond róla. Jellemző, hogy *Harald K. Schjelderup* igen jól megírt lélektanában[1] is egy fél lapon elintézi a voltaképeni akaratlélektant, bár igen helyesen megállapítja, hogy az akarati aktus különleges fajtájú énélmény, amelynek képzetekre és érzelmekre való visszavezetési kísérlete hiábavaló. Részletesen főleg a würzburgi iskola, *Külpe* és különösen *N. Ach* foglalkozott az akarás tapasztalati kutatásával, de az ő vizsgálataik is túlnyomóan az elméleti életben való szerepére, egyes elméleti jellegű akaratfeladatok megoldására irányultak. Világos, hogy nem ez az akarati tevékenység legsajátabb érvényesülési és kibontakozási területe.

Legsajátabb területe éppen a cselekvés. És a nagy cselekvő egyén, ha véletlenül egy ilyen tudományos lélektant vesz a kezébe, amelyben akarását feszültségi érzetek és érzelmek feloldódásával, mozgási képzetekkel és ezek utánzásra késztető erejével, ítéletek mozgató erejével magyarázzák, a könyvet valószínűleg igen gyorsan félredobja: amiben legsajátabb élettevékenységéről ennyire ferde és kevéssé találó felvilágosításokat talál, abból nem sok okulást várhat. A nagy cselekvőnek ezt a reakcióját azután a lélekkutató nem intézheti el vállat vonva, intellektualista gőggel úgy, hogy az nem a gondolkodás embere és a tudományhoz mit sem ért; hanem neki, az elmélet emberének, aki nem éli a legintenzívebb akaratéletet, mégis csak némileg respektálnia kell az ezen a téren tapasztaltat: ez utóvégre

[1] *Psychologie*, W. de Gruyter u. Co. Berlin, 1928.

éppen a tapasztalat tudományos jelentőségének elismerése, amire minden empirikus tudomány elsősorban épít. Olyan lélektani elmélet, amely nyilvánvalóan a legélesebb ellentétben áll a cselekvő ember közvetetlen tapasztalásával, amely annak tevékenységét alapvetően félreérti, nem lehet komoly empíria tudományos feldolgozása, hanem — ebben a tekintetben — papirostudomány.

452. *Az akaratelméletek hiányosságainak okai.* Mi lehet az akarást mint különleges aktusfajtát tagadó elméletek alapja? Lehetnek tárgyi alapjai: az akarati aktus nem érzéki, nem színes, nem meleg, többnyire igen rövid és ha nem kell erősebb gátlásokat legyűrnie, feltűnés nélkül, természetesen megy végbe; mint aktus egyáltalában nehezebben figyelhető meg a tárgyi tudattartalmaknál. Ámde mindez még nem lehet elég alap arra, hogy olyan alapvető és általánosan előforduló lelki aktust, mint amilyen az akarás, a maga sajátosságában ne vegyünk észre; ennek a feltűnő jelenségnek további, alanyi alapjainak is kell lenniök. Ezek közé tartozik elsősorban a lélekbúvár túlnyomóan, egyoldalúan elméleti és többnyire intellektualista típusú lélekalkata, amelyben az akarat élete kevésbbé erősen van kifejlődve, kevésbbé hangsúlyozott és ezért könnyebben negligálható a domináns értelmi beállítással szemben. Ide tartozik végül — de nem utolsó sorban! — az a körülmény, hogy az akarás, mint sajátos, másra vissza nem vezethető lelki aktus, és az akarat mint az én egyik sajátos oldala, ereje megint csak könnyen az aktív lelki szubsztancia, sőt esetleg a szabadság irányába mutathat és viheti a kutatást: ez pedig a tapasztalati lélektan legtöbb iránya szá-

mára mindmáig eleve képtelen, előre is tudománytalannak minősíthető fejlemény volna, amelynek az útját a kutató, legalább is tudat alatt, már előre is lehetőleg elzárni törekszik. Ez persze a tapasztalás respektálásának és elfogulatlan mérlegelésének meglepő hiánya.

453. *Akarat és reflex.* Az akaratot általában a törekvés tágabb körébe szokták sorolni az ösztöntevékenységgel, a tőlünk előbb hajlamoknak nevezett tényezőkkel kapcsolatos tevékenységekkel, a vágygyal és a kívánsággal együtt. Ez az összeállítás helytelen és megtévesztő, mert nem alapul tárgyi összetartozáson. A reflexeket már nem szokás az akarati cselekvéssel egészen egy kalap alá fogni, de azért még mindig igen közel hozzák őket egymáshoz. Pedig a tiszta reflex, amely a szervezetet érő inger hatására automatikusan bekövetkező visszahatás, még alig is nevezhető a lelki élet körébe tartozó jelenségnek: hiszen kiváltása tisztán fiziológiai úton, általában a magasabb idegközpontokon kívül is történik. Legfeljebb annyiban tekinthető a reflex a lelki élet körébe tartozónak, hogy a kiváltó ingert rendszerint valamiféle érzet alakjában tudomásul vesszük; lényegében azonban a reflex fiziológiai folyamat, amelyet csupán metafizikai elgondolások alapján nevezhetünk esetleg valami biológiai akaratmegnyilvánulásnak: énünkhöz és annak akarati magatartásához semmi köze, kivéve azokat az eseteket, amikor akarati tevékenységünk a reflexmozgás létrejövetelét meggátolhatja.

454. *Akarat, ösztön, hajlam.* A törekvésben összefoglalt tényezők és jelenségek is igen különböző forrásúak. Az ösztön, amint láttuk, lényegében szintén

nem énünkből folyik, hanem mintegy énünkkel szemben jelentkezik és az akarat gyakran ellenkezik vele és le is küzdheti, érvényesülésében meggátolhatja. A 433—435. pontokban felsorolt hajlamok már sokkal szorosabban tartoznak énünkhöz. Ezekben a hajlamokban szokta a modern, erősen biológiailag orientált lélektan a lelki élet legalapvetőbb tényezőit, dinamikájának fő mozgatóit látni. Lélektani szempontból pedig ezek a hajlamok azért nem tekinthetők legalapvetőbbeknek, mert valójában éppen ezek nem egyszerű, hanem sokszor igen bonyolult lelki megnyilatkozások. A segítő vagy ragaszkodó hajlamban pl. van kívánság, amely rendszerint akarati aktusokkal párosul; van benne azon kívül valami tudatalatti biológiai forrásból felszökő, az ösztönökhöz hasonló, megint szinte énünkön kívül, ha nem is vele szemben megnyilvánuló hajtó tényező. Ez is biológiai eredetűnek, ösztönkomponensnek látszik, de igen szorosan beleszövődik, belesímul énünk említett magatartásaiba, úgy hogy a mindannyiból összetett hajlam már nem nevezhető joggal ösztönnek.

Az akarathoz viszonyítva tehát az ösztön megint nem igazában énszerű és így nem is az én akarati magatartása, legfeljebb újra valami biológiai akarat megnyilvánulásának volna felfogható: de ez semmiesetre sem énem akarata, ezért az ösztön nem sorolható a lelki élet akaratjelenségei közé. A hajlamokban lehet akarati tényező, de ez csak e g y alapvetőbb, bennük másokkal összeszövődő tényező; lehet bennük ösztöntényező és kívánság, vágy is.

455. *Akarat, vágy, kívánság.* De vajjon mi a vágy és a kívánság? Ezeket is jogtalanul foglalják az akarással össze? Valóban. Csak az akarati aktus

nemismerése hozhatja lényeges rokonságba a vágygyal és kívánsággal. Mert mind a határozatlan tárgyra irányuló vágy, mind a határozott tárgyra irányuló kívánság élesen elüt az akarati aktustól és az érzelmi aktusok jellegét mutatja, pl. a szerető vagy gyűlölő aktushoz hasonló: meleg, színes, „eleven", hajtó-húzó, mint az érzelmi aktus, de nem közvetlenül megvalósító, adó, létesítő, mint az akarati aktus. A puszta vágy még nem vezet tettre, az akarás igen. Már ebből is belátható, hogy vágy és kívánság az érzelmi aktusok körébe tartozik, ezek pedig lényegesen elütnek az akarati aktustól: a kettő számára közös törekvés-kategória nem tárgyi jelentőségű, a kétféle aktust tárgyi alapon összefogó osztályfogalom.

456. *Az akarás eredeti aktusjellege.* Az akarati aktus tehát valóban egészen sajátságos, másra visszza nem vezethető, egyszerű lelki aktivitás. Mint akarati aktus egészen sajátos tudatossággal bír illetőleg bírhat, éppen az akarás tudatosságával: ez nem értelmi és nem is az érzelmi aktusok vagy állapotok tudatossága. Nem tartozik feltétlenül hozzá az úgynevezett fontolgatás: az akarati aktus, amely mint adó, létesítő aktus végeredményben mindíg döntés, nem szükségszerűen követ fontolgatást. Egyáltalában nem tartozik mindíg hozzá a választás ténye sem; a döntés, az akarás nem mindíg tényleges választás. Ámde hozzá tartozik a választás lehetősége, szigorúbban ez és ennek lehető tudata: minden akarásomban — természetesen a folyton akarati jellegű önuralmi tevékenységben is — nyiltan, vagy rejtve, lappangón benne van az a tény és az a tudat,

hogy másképen is akarhattam, legalább is a kérdéses dolgot nem akarhattam volna. Ez az alternatíva az akarás lényegéhez tartozik: ha az alternatíva lehetősége nincs megadva, az akarati aktus nem teljes, sőt igazában nincs is jelen. Az ilyen értelmű szabadságtudat tehát az akarással és éppen ezzel kapcsolatos a lelki életben: hogy ez a tudat menynyire jogos, hogy a választhatás mint lelki, azaz mint tudattény, mennyire végső realitás, más kérdés.

457. *Az akarati belátás.* A cselekvésben általában az akarással legszorosabban összeszövődik, teljesen annak szolgálatában és körében áll, bizonyos fokig annak színét is mutatja a közvetetlenül a cselekvésben lévő, azaz sajátosan gyakorlati szemléleti vagy gondolati belátás; ez voltaképen nem más, mint az akarás — többnyire — nyitott szeme, amely teljesen az akarás keretében működik, annak közvetetlen körülményeit, útjait-módjait, legközelebbi célját világítja meg. Ez a belátás lényegében értelmi tevékenység, de teljesen az akarásnak van nemcsak mellé, hanem alárendelve, szinte már csak akarati, gyakorlati látás, de mégsem magának az akarati aktusnak, az akarásnak sajátnemű akarati tudatossága.

458. *A gyakorlati ügyesség.* Az akarás és az akarati látás mellett a cselekvésben általában még egy egészen sajátságos tényezőt is találunk: ez gyakorlati ügyességnek nevezhető. A gyakorlati ügyesség a gyakorlati látás szerint és a cselekvés akarásának szolgálatában mintegy folyamatosan összefűzi, egybefonja a cselekvés egyes részeit kerek, egységes, szerves cselekvéssé. Ez a hajlékony, a cselek-

vést alakító tényező szintén teljesen az akarásnak van alárendelve, azt szolgálja, de maga nem tiszta akarati aktivitás: itt éppen alakító, egységesítő, összefűző és nem akaratilag adó, létesítő tényezővel és aktusaival állunk szemben, amelyet a meglehetősen kezdetleges lélektani akaratkutatás még egyáltalában nem méltatott figyelemre.

A három tényező jellemzett összeszövődése és együttműködése eredményezi a cselekvés tevékenységét: ez tehát már bonyolult magatartás és tevékenység, de az akarati aktus dominál benne.

459. *A lelki élet többi alaptényezőjének állásfoglalása a cselekvéshez.* A cselekvés gyakran, főleg fontosabbaknak tartott vagy érzett esetekben, nem folyik le olyan tisztán és símán, mint ha csak az imént vizsgált tényezők irányítják: egész lelki életünk hozzászól, állást foglal hozzá. Már cselekvésünk közelebbi és távolabbi céljának kitűzésében állást foglal értelmünk: mi a szükséges, helyes, hasznos, lehetséges cél, amelynek elérésére törekedjünk? Hozzászól egész érzelmi életünk vágyainkon, kívánságainkon, félelmeinken, érzületeinken, indulatainkon keresztül: ez legyen a cél, húz, hajt, csábít a kívánság, és ne az, tol, lök a kívánság, a félelem. Ámde akaratunk dönt: értelmünket, érzelmünket meghallgatva, de egyikre sem feltétlenül hallgatva tűzi ki a célt.

460. *A gyakorlati értelem.* A célra törő cselekvésnél újra munkába lép értelmünk: feltárja a helyzetet, az adottságokat, a körülményeket és megmutatja a járható utakat, az alkalmazható módszereket, kijelöli a legalkalmasabb útat-módot, tapasztalati és elvi alapon állást foglal a cselekvéssel kap-

csolatos hasznossági, kellemességi, erkölcsi értékek felől. Itt már egészen saját jellegét mutatja ez az értelmi erő: racionális, logikus vonatkoztató, viszonyító tevékenységet fejt ki és így megismer, megért, belát. Ámde megismerése, belátása itt nem önmagában bírja célját, nem öncélú, hanem gyakorlati célja van: ennek alapján tanácsol, útmutatást ad az akaratnak. Ez a cselekvő akarat mellé rendelt, már régóta ú. n. gyakorlati értelem, amely a fontolgató, számító cselekvésnél nagy szerepet játszik. Ennek az értelmi tevékenységnek az ítéleteit tévesztik össze egyes akaratelméletek az akarással és pedig igen helytelenül; mert ez az értelmi tevékenység még korántsem akarás és ahol, mint az aggályoskodók és kétségeskedők egy fajtájánál, túlsúlyba kerül az akarással szemben, ott a fontolgatástól nem jutunk a cselekvéshez vagy a kelleténél hosszabb latolgatás végül is késő vagy ferde cselekvéshez vezet: a tett halála az okoskodás, mondja nyiltan Madách. Világos bizonyítéka ez annak, hogy nem a gyakorlati értelem a cselekvő ok, erő, tényező: ez csupán a mellérendelt tanácsadó, amely azonban a döntést és a cselekvés vezetését természete szerint nem veheti át.

461. *A gyakorlati érzelem és motiváló szerepe.* A gyakorlati értelemnek tehát igen nagy szerepe van a cselekvésben; ámde nem kisebb a „gyakorlati érzelemé". Nagyon sok cselekvésünkkel és főleg a fontosaknak tudottakkal a legkülönbözőbb érzelmeink összefüggenek: cselekvésünk útja, módja, célja, értéke egyaránt kelthet kellemességéhez, hasznosságához, moralitásához fűződő örömöt, kellemetlenségéhez, károsságához, immoralitásához fűződő érzelmi depressziót, amelyek egymással is összeszövődhet-

nek; cselekvésünk összefügghet vágyainkkal, aggodalmainkkal, kapcsolatban állhat szeretetünkkel, gyűlöletünkkel, csodálatunkkal, útálatunkkal, tiszteletünkkel, megvetésünkkel, haragunkkal, félelmünkkel. Mindezek az érzelmi állapotok és aktusok részben közvetetlenül teljesen, részben mintegy előre véve jelentkezhetnek cselekvésünkkel kapcsolatban és valamely irányba, cél felé, úton húzni, hajtani, csábítani, lökni próbálják a cselekvést, viszont más irányból, céltól, útról elfordítani törekszenek. Érzelmi életünk állásfoglalása ez a cselekvéssel kapcsolatban: a cselekvés mellé rendelt, azaz gyakorlati célú, de teljesen saját természetük, jellegük szerint működő érzelmi aktusokkal és állapotokkal találkozunk itt. Érzelmi életünknek ezeket az állásfoglalásait — néha a gyakorlati értelem állásfoglalását is — cselekvésünkkel kapcsolatban szoktuk a cselekvés hajtórúgóinak, motívumainak nevezni. A motívumok mivolta és szerepe körül nemcsak a lélektanban, hanem még az etikában is nagy vitatkozás folyik. Az akarás szabadságának tagadói ugyanis többnyire ezekben látják a cselekvés voltaképeni okait. Mi itt csak lélektani szempontból foglalkozhatunk a kérdéssel.

462. *A gyakorlati érzelem, a motívum a cselekvésnek nem oka.* Először is világos, hogy sem vágy, sem kívánság, sem félelem, sem szeretet vagy gyűlölet mint puszta érzelmi állásfoglalás nem cselekszik, nem hoz létre tettet, csupán cselekvésre késztet vagy attól visszatart, befolyásolni törekszik az ént a cselekvésben. Ámde a cselekvés, a döntés, a tulajdonképeni tettállítás, tettindítás az akarati aktuson áll. Ha pedig valamely érzelmi állásfoglalás

egy hajlam ösztönerejével vagy egyenesen egy ösztönnel kapcsolódva cselekvésszerű tevékenység forrása lesz, akkor — amint *Frőbes* helyesen jegyzi meg — itt nincs akarás, akarati aktus és ezért tulajdonképeni cselekvés sem, csupán egy a cselekvéshez hasonló tevékenység. Ez lélektanilag éppen abban különbözik a cselekvéstől, hogy nem én akarom, hanem mintegy engem elragad: de a ható ok itt sem az érzelmi aktus, pl. a félelem vagy a szexuális ösztönhöz kapcsolódó kívánság, hanem az ösztön mintegy éntelenül, de közvetetlenül ható, megvalósító és az énszerű lelki világba teljesen beleszövődő ereje; a menekülés ösztöne, a szexuális ösztön ragadja el az egyént — akaratán kívül, sőt esetleg ellenére. A puszta félelem vagy vágy ezt sohasem képes megtenni. Ha pedig a hajlambeli érzelem a hajlamban már igen gyakran ható akarati magatartással együtt érvényesül, akkor viszont az akarás és megint nem az érzelmi állásfoglalás a most már igazi cselekvés oka, létesítő forrása. A gyakorlati irányú érzelmi állásfoglalás, a motívum tehát sohasem oka cselekvésnek: ennek oka mindíg az akarati aktus vagy a cselekvéshez hasonló, de nem akarati eredetű gyakorlati magatartásban az aránylag tisztán vagy egy hajlamban működő ösztönerő. Ez a két ható tényező valamely gyakorlati magatartásban működhetik egyszerre, és pedig együtt vagy egymás ellen is; érvényesülhet bármelyik, sőt az is lehet, hogy a kettő egymás érvényesülését gátolva úgy lerontja, hogy egyáltalában nem jön létre cselekvés vagy ahhoz hasonló, de ösztönös gyakorlati magatartás.

463. *A motívum a cselekvésnek nem puszta rá-*

ciója. A motívum tehát a cselekvésnek nem oka. De nem is puszta logikai alapja, rációja. Mert a ráció, a logikai — vagy a matematikai — alap passzív meghatározója, feltétele annak, aminek alapja: az azonosság elve feltétele a tárgyak logikai struktúrájának és megismerhetőségének, nélküle sem logikai jellegük, sem megismerhetőségük nem volna; a csúcsszögek egyenlősége pedig matematikai alapja a váltószögek egyenlőségének, amely különben lehetetlen volna. A motívum ezzel szemben nem passzív feltétel, hanem aktív: éppen érzelmi életünk aktív állásfoglalása a cselekvéssel kapcsolatban. Másrészt a motívum a cselekvést nem határozza meg, csak befolyásolja; de nem feltétlenül. A motívum tehát nem is ráció.

464. *A motívum nem puszta képzet.* Ámde a motívum nem is csupán a cselekvéssel kapcsolatos valamiféle képzet; sem a cselekvés céljának, sem valamely cselekvésre „késztető" tárgynak a képzete maga nem motívum: motívum csupán ezekhez az önmagukban passzív képzetekhez fűződő aktív érzelmi állásfoglalás lehet. És ez még mindig nem a cselekvés oka, csupán befolyásolója. A cselekvés oka az akarati aktus. Lássuk mindezt két példán.

465. *Célképzet, gyakorlati értelmi állásfoglalás, gyakorlati érzelmi motívumok, akarás a bonyolult cselekvésben.* Tropikus erdőben járok és hirtelen nagy mérges kígyó emelkedik fel előttem. Megijedek és ijedt félelmemben „gondolkodás nélkül", hanyatt-homlok elmenekülök. Mi történt itt? A kígyó képzetével, szigorúbban szemléleti képével érzelmi magatartások kapcsolódtak össze. Ezek bizonyos gyakorlati magatartásra befolyásoltak. Ámde sem

maga a kígyó képe, sem az ijedtség vagy félelem még gyakorlati következményekkel nem járt volna; mindezekhez azonban hozzákapcsolódott egy, a menekülésre hajtó ösztönerő, amely engem a nélkül, hogy bármit akartam volna, elragadt. Ha tényleg nem akartam semmit, voltaképen nem is cselekedtem igazában, hanem szigorúan véve velem történt valami; minden énszerű gyakorlati hatás nélkül a feltámadó ösztönerő „elvitt". Ez ú. n. ösztöncselekvés volt, igazában nem is az én cselekvésem, hanem egy gyakorlati jelentésű folyamat; oka a bennem működő önfenntartási ösztönerő, amely a menekülési ösztön működésében nyilvánult meg.

Lehetséges azonban az is, hogy a kígyó képe, a rémület és a menekülési ösztön mellett akaratom állást foglal: nem menekülök, hanem előveszem revolveremet és a kígyóra lövök. És ezt valóban meg is cselekszem. Ebben az esetben a szemléleti kép hasonló volt, az érzelmi motívum, sőt az ösztönerő is jelentkezett, de akarati magatartásom volt a döntő: ez az ösztönerőt legyőzve meghatározta immár valódi cselekvésemet.

A másik példa: Pihenés és felfrissülés végett sétálni készülök. A pihenés a célképzet. Ehhez kapcsolódik az értelmi tanács, hogy szükséges már a pihenés, valamint a pihenéssel együtt járó örömre irányuló kívánságom akaratomat befolyásoló érzelmi motiváló aktusa. Akaratom ezeknek megfelelően, de magától dönt a séta mellett. Ekkor közeledő viharfelhőt pillantok meg. Gyakorlati értelmem azt mondja, hogy ebből a felhőből vihar lesz, cipőm pedig vékony talpú, átázik és egészségem veszélybe kerül: tehát helyesebb lesz itthon maradnom. A zi-

vatartól való félelmem is visszatartani iparkodik a sétától: ez az érzelmi állásfoglalás mint gyakorlati motívum.

Másrészt esetleg ugyanezzel a felhővel kapcsolatban értelmem azt is mondja, hogy a viharséta kitűnő novellatéma kerete lehetne, amiből pénzt kereshetnék, ez pedig most rám fér: tehát talán jó volna menni. Az a vágy is felébred bennem, hogy egyedül, a szabadban szembenálljak a félelmes viharral: tehát menjünk, hajt az érzelmi állásfoglalás.

Bonyolult helyzetet látunk itt. Volt egy célképzet, ezzel kapcsolatos aktív értelmi és érzelmi állásfoglalás, végül akarati döntés. Ez megindította volna a cselekvést, ha nem támadt volna fel egy újabb képzet. Ez maga nem aktív és végeredményben mindig közömbös is abban a tekintetben, hogy milyen aktív értelmi vagy érzelmi magatartás fűződik hozzá: fűződhetik cselekvésre késztető vagy attól visszatartó, erre vagy arra a cselekvésre késztető értelmi és érzelmi állásfoglalás hozzá; az értelmi és az érzelmi állásfoglalás egymással ellenkezhetnek; sőt, amint láttuk, egyszerre különféle és ellentétes értelmi tanácsok és ellentétes érzelmi állásfoglalások is jelentkezhetnek. Amazok a gyakorlati értelem tanácsai, emezek a cselekvés érzelmi motívumai. De mindezekből nem jön létre cselekvés: nemcsak akkor, ha ellentétesek, de ha egyirányúak sem. Vágy avagy félelem, belátás egymaga még nem fakaszt cselekvést. Ekkor megszólal az akarat: elmegyek. Az akarati aktus — akár az értelmi tanács vagy érzelmi motívum mellett, akár ellene — létrejött, döntött és a cselekvés megindul. Oka az akarat, amely értelemtől is, érzelemtől is befolyásolható, de egyik-

től és valamennyitől sincs feltétlenül meghatározva, hanem végső fokon saját maga önmagától, azaz szabadon határoz, vagyis határozhatott volna másképen is. Csak ha ez az akarati magatartás, az akarás, esetleg fontolgatás, érzelmi állásfoglalás után, jelentkezik, jön létre a cselekvés; ez létrejöhet, amint láttuk, fontolgatás, érzelmi állásfoglalás nélkül és ellenére is, de az akarás nélkül vagy ellenére soha; legfeljebb a cselekvéshez hasonló, gyakorlati jellegű, de nem énszerű, tehát nem igazi cselekvésszerű, az ösztönerőből fakadó tevékenység-folyamat, történés állhat be helyette.

466. *Pozitív és negatív nemakarás.* Ha akarati aktus nincs, természetesen akarás sincs és ott, ahol ilyennek lenni kellene, hiányzik: ezzel a negatív értelmű nemakarással azonban nem szabad összetéveszteni a pozitív nem-akarom-aktust, amely teljes értelemben vett akarás, csupán éppen valami ellen, valaminek a tagadására irányul; ha mint akarati aktus létrejött, tárgyát legalább az akaró lelki életében valóban tagadja.

467. *Akarat és ösztön, vágy, kívánság, ítélet lehető ellenkezése.* Hogy az akarás sem az ösztönnel, sem a vággyal, kívánsággal, ítéleti aktussal nem azonos, belátható abból a tényből is, hogy akarásunk ellenkezhetik a vele egyidejűleg megnyilvánuló ösztönnel, vággyal, kívánsággal, ítéleti aktussal: de nem lehetséges egyidőben valaminek az akarása és az ellenkezőjének az akarása; önmagával az akarati aktus nem ellenkezhetik és egyidőben ugyanannak az énnek ellenkező akarati aktusai nem állhatnak fenn.

468. *A tett a fizikai világban.* A cselekvés hatása

a tett. Ez a külső, fizikai világban, amelyre akarásunk tapasztalás szerint hatni tud, jelentkező sajátságos energetikus hatás, fizikai energiakifejtés testünk és eszközeink fizikai energiáinak kiváltása, felés elhasználása által. Hogy akarásunk milyen módon hathat a testre és általa a külvilágra, már nem lélektani kérdés, amellyel a következő részben foglalkozunk: lélektani szempontból csupán az akarás testre való hatásának ténye bizonyos; ez a bizonyosság a fizikai világ létéről való gyakorlati meggyőződésünk bizonyossága, amelyről megemlékeztünk.

469. *Az akarás fizikai hatalma.* Hogy akarásunk testünkre és általa a külvilágra hathat és közönségesen hat is, tapasztalati tény; ez a hatóképesség és hatás azonban nem feltétlen. Feltételektől függ, amelyek nem egyoldalúan lelki természetűek, hanem elsősorban testi szervezetünk épségével és működésének egészségével kapcsolatosak. Fizikai hatóképességünk általában nem is valami tiszta lelki tulajdonság, hanem lelki életünkön túl terjed: lelki hatóerőnk h a t a l m a ez a testre. Ha és amennyiben ez a hatalmunk megvan, hathat akarásunk a testre; ha és amennyiben nincs meg, akarásunk fizikai hatóképessége hiányzik. Ez a hiány lehet normális: nem hathatok pl. közvetetlenül egy testemen kívül lévő tárgyra, sőt még testem minden részére sem. A hiány azonban abnormis is lehet: ilyen pl. fizikai cselekvési képességünk megszűnése valamilyen tekintetben, egy bénulás következtében.

470. *A lelki cselekvés és eredménye: a szándék és az elhatározás.* Mindezért fizikai cselekvőképességünk a legfeltűnőbb és biológiai szempontból is elsőrendű fontosságú, de mégsem akarásunk és cse-

lekvő magatartásunk legegyszerűbb és legalapvetőbb megnyilvánulása. Ez a legegyszerűbb megnyilvánulás a belső, lelki cselekvés. Mi a lelki cselekvés? A lelki cselekvés a cselekvő aktuskötegnek, elsősorban a gyakorlati akarásnak lényegileg tudatvilágunkon belül való érvényesülése. Mi ennek a belső cselekvésnek a hatása? Az, amit lelki tettnek nevezünk. Ez voltaképen nem más, mint a szándék vagy az elhatározás. A labilisabb szándék vagy az erősebben megrögzített elhatározás egészen különleges, igen konkrét, határozott, tárgyi jellegű, de nem érzéki, nem szemléletes tudattartalom, amely valami más, többnyire, de korántsem mindig szemléletes, képzetszerű tárgyi tudattartalomhoz kapcsolódik és annak sajátságos „súlyt", készséget, elintézettséget, ilyen értelmű meghatározottságot ad: pl. én ma délelőtt tízkor sétálni indulok; én a kért könyvet nem veszem meg; én a matematikai feladat megoldásán vendégem eltávozása után gondolkodni fogok. Tárgyi, képzetszerű vagy gondolati tartalmakhoz fűződik itt egy kifejtett és tárgyiasult „lelki energia", éppen az a nem szemléletes tárgyi tudattartalom, tárgyi jellegű „Bewusstheit", amit elhatározásnak mondunk: nem szemléletes jellege mellett azért ez a tartalom teljesen konkrét, individuálisan meghatározott, valódi akarati aktus eredménye. Az akarati aktus ugyanis mindig csak konkrét, meghatározott esetben meghatározott tárgyra vagy egy meghatározott szempontból saját énemre irányulhat: mindig valami meghatározottat akarhatok csupán, „általános, meghatározatlan akarásnak" nincs értelme, ez lehetetlen, szemben pl. a vágyó aktussal, amely irányulhat egy még ismeretlen,

el nem ért, határozatlan tárgyra, amelyet még csak keres, de nem talált meg. Akarásnál ez lehetetlen; ilyesmi legfeljebb még csak akarási készség volna. A belső cselekvés esetében a tárgy, amelyre az akarás irányul, a képzet vagy gondolat, és a ráirányuló akarás hatása a tárggyal kapcsolatban jelentkező tárgyi, lelki energia, nem-szemléletes jegy, vonás, az a kész-ség, elintézettség, lezártság, amit éppen elhatározásnak — vagy szándéknak — mondunk.

471. *Az elhatározottság.* Az elhatározás tehát lelki cselekvésünk tárgyi hatása. Ámde az akarati aktus, amint említettük, irányulhat magára az énre is. És valóban: minden lelki tárgyi cselekvéssel, minden elhatározással kapcsolatos az én egy reflexív akarati aktusa is. Amikor én valamit elhatározok, egyúttal magamat is elhatározom arra. Ez nem csak szójáték. A tárgyi elhatározás mellett valóban fellép énemben egy alanyi állapot, magának énemnek egy akarati meghatározottsága is: ez az elhatározottság alanyi tudatállapota, alanyi „Bewusstheit"-ja, amely szintén nem-szemléletes, énemnek sajátságos „kész" volta bizonyos irányban, a kész szónak sokszor legerősebb értelmében. Az elhatározástól az elhatározottság éppen abban különbözik, hogy míg amaz tárgyként áll velem szemben, ez legsajátabb énemben van, maga énem az: aki ezt a szükségesnél is talán fínomabbnak látszó, de valójában éppen nagyon szükséges megkülönböztetést nem tudja megtenni, az a cselekvés és akarás lélektanát nem értheti meg. Amikor elhatározom, hogy kitartó, következetes, „erős" leszek, gyakorlati akarati aktusom önmagamra irányul, reflexív, és eredménye éppen énemnek egy gyakorlati meghatározottsága, akarati

állapota, az elhatározottság; ez szintén mindig konkrét, meghatározott tekintetre — pl. a kitartásra — szól, bár ugyanebből a tekintetből több tárgyi cselekvésre vagy reflexív akarásra is, mint akarati mivoltom e konkrét, de esetleg tartós aktív állapota, kihathat; tudjuk, hogy az én minden állapota az énnel együtt és annak megfelelően aktív, legalább is potenciálisan aktív, azaz megint hatóképes. Minden tárgyi elhatározó aktussal reflexív is fellép, de reflexív önelhatározó aktus látszólag lehet tárgyi elhatározás nélkül: pl. „mindig kitartó leszek". Viszont a fizikai hatású, tehát lényegileg tárgyi cselekvéseknél legalább is nem tűnik fel mindig megfelelő reflexív aktus.

472. *A cselekvés célja.* A cselekvésnek és hatásának, a kifejtett fizikai vagy — átvitt értelemben — lelki energiának, a tettnek vagy az elhatározásnak, valamint az elhatározottságnak általában rajta túl lévő célja van: ez a cél valamely realitás, valóság, konstelláció, amelyet a cselekvés elérni törekszik; és pedig lényegében valamely fizikai vagy lelki hatalmi állapot, amely további tevékenységekre, közöttük további cselekvésekre való képességet jelent; esetleg a cselekvés célja önmaga az elért hatalom gyakorlása, gyakorlati kifejtése is lehet, vagy önmagáért a hatalom gyakorlásáért, amely örömet okoz, vagy megint további cél elérésére. Pl. elmegyek az előadóterembe, hogy előadhassak; előadok, hogy tanítsak és neveljek; tanítok és nevelek, hogy az embereket jobbá, igazabbá tegyem. Vagy: átöltözöm, hogy teniszezhessem; teniszezem, hogy fizikai és szellemi erőm hatalmát kifejtsem, gyakoroljam és azt élvezzem; esetleg azért is, hogy így erő-

met, egészségemet növeljem és téli munkámra alkalmassá tegyem; télen dolgozom, hogy megélhessek; megélni törekszem, hogy jobb lehessek és másokon is segíthessek, esetleg hogy boldognak érezzem magamat és másoknak örömet szerezzek stb. Parancsolhatok, kormányozhatok ennek öröméért; ekkor a hatalom gyakorlása a cél. Ámde a mélyebb értékű parancsolás, kormányzás a kormányzottak életének, kultúrájának, erkölcsiségének biztosítására, fejlesztésére szolgál, tehát ismét társadalmi, fizikai vagy lelki hatalomra, mint célra irányul.

A hatalom azonban mindenféle, nemcsak gyakorlati tevékenység eszköze lehet: ezért a külső cselekvés, amint később még jobban meglátjuk, a fizikai világban megnyilvánuló elméleti és alkotó tevékenységünk szolgálatában is állhat és azt energetikus hatásával a fizikai világban éppen érvényre juttatja. Lelki életünkben az akarás mint önmagát és tárgyát elhatározó, szintén irányulhat egész értelmi, érzelmi, képzeleti életünkre és ahhoz kapcsolódva reá nagy mértékben kihathat, bár az értelmi és érzelmi aktust közvetetlenül létrehozni éppen olyan kevéssé tudja, mint az értelmi vagy érzelmi állásfoglalás az akarást. A gondolkodás, a képzeleti és az érzelmi élet lefolyására azonban a gyakorlati akarat befolyása mindamellett igen nagy; gátolhatja, lendítheti és irányában is változtathatja a gondolkodó, képzeleti vagy érzelmi tevékenységet. Itt azután már az elméleti és az alkotó tevékenység mellé rendelt cselekvéshez és akarati aktivitáshoz jutunk, amely az említett, nem gyakorlati tevékenységek szolgálatában áll és ezért mint végső célra reájuk irányul, bár a közvetetlen

cél itt is hatalmi: az elméleti vagy gyakorlati tevékenység érvényesítése, eredményének fizikai energiakifejtés segítségével való objektiválása, a lelki élet nem gyakorlati oldalainak akarati befolyásolása. Mindez valóban az elméleti és az alkotó tevékenység mellé rendelt, vagyis már nem magára a gyakorlati életre irányuló gyakorlati tevékenység: ezzel, valamint az elméleti és az alkotó tevékenységeknek alárendelt akarati aktusokkal ama tevékenységek körében foglalkozunk.

Látjuk, hogy a cselekvés célokra irányul, célirányú. Ezek a célok általában hatalmi célok. A hatalom maga tevékenységi képesség, amelyet mint ilyent is és tevékenységében is élvezhetünk. Mindaddig, amíg a cselekvésnek rajta túl lévő hatalmi célja van, valami továbbira irányul; ilyen célok sorozatosan következhetnek egymásból; csak ha már a cselekvés célja maga a hatalom gyakorlása és ennek élvezete, ért mintegy véget a cselekvés célirányúsága. A számunkra végső, leglényegesebb hatalom lelki erőnk és életünk belső, lelki tevékenységi hatalma: ha ezt elértük, ha lelkünk ereje és tevékenységi képessége mintegy teljesen kibontakozott, hatalmi célra törő cselekvésünk lelki erőnk hatalmának lelki tevékenységekben való gyakorlásában és ennek élvezetében megnyugodhatik.

Ámde az ember nem egymagában éli tiszta lelki életét, hanem más emberek társaságában és a fizikai természet környezetében él és működik: ezért hatalmi céljai között a természet fölött való fizikai és az embereken való társadalmi hatalma is helyet foglal; tevékenységét ezek körében is ki akarja fejteni. Így további hatalmi törekvések jelentkeznek az em-

berben: ezekkel részben a társadalom és a tárgyi kultúra vizsgálatában foglalkoztunk, részben még ezután is foglalkozni fogunk.

473. *A cselekvések hasznossági értéke.* A rajta túl lévő célokra irányuló cselekvés e célok elérésének eszköze. Mint eszköznek a cél elérésére való alkalmassága a cselekvés hasznossági értéke. Ez a hasznosság változik a célok szerint, amelyeket elérni törekszik: ugyanaz a cselekvés egyik cél elérésére hasznos, másikra haszontalan, a harmadikra egyenesen káros lehet.

474. *Az akarás morális jelentése, értékvonatkozása.* A cselekvés végső célja azonban már nem lehet hasznossági, eszköz-érték, hiszen éppen már csak cél. Ennek valami más, sokkal belsőbb, lényegesebb értéke van. Lelki erőnk és hatalmunk akkor van meg, lelki életünk — legalább is a cselekvés szempontjából — akkor nem omlik mintegy erőtlenül, önmagának ellentmondva, önmagával ellenkezve saját magába össze, ha énünk, akaratunk és akarásunk az akarás legbelső, legsajátabb realitását, pozitivitását, hiánytalanságát, teljességét, értékét valósítja meg, azaz ha jó. A jóság akarásunk legbelsőbb magvassága, pozitivitása, tökéletes, hiánytalan valósága, legsajátabb értéke, az, ami akarásunknak igazában j e l e n t é s t, éppen „akarati értelmet“, ezzel teljes jelentőséget ad: a lelki hatalom teljességét csak az akarás teljes pozitivitása, jósága érheti el. Ilyen módon akarásunk legsajátabb természete folytán a jóság értéke irányában van beállítva, orientálva; ámde a jót nem kénytelen megvalósítani, tényleges aktusa nincs kényszerítőleg a jóhoz kötve, hanem s z a b a d o n tagadhatja azt, elfordulhat tőle,

szembeszállhat vele: de mégis reá vonatkozik, nem szakadhat el tőle és tagadásával legfeljebb hiányosan, tökéletlenül, éppen „rosszul“ akar. A jóság mint természetes kötelezettsége az akarat lényegében, természetében van és az akarat e különleges értékkötelezettségének valóban, éppen a maga akarati módján, tudatában van: nem értékvak, hanem éppen úgy a jóságra van beállítva, mint értelmünk az igazságra. Eltérhet tőle, de nem téveszthetí minden tekintetben szem elől, nem szakadhat el teljesen tőle, nem lehet a jónak mint természetes kötelezettségnek mindenféle tudata nélkül. Minden akarat valamiképen tudja, hogy van jó és mi a jó: a legnagyobb gonoszság sem felejtetheti el teljesen, hogy gonoszság, hogy az akarat természetes belső jelentésével ellenkezik, ezért fogyatékos, végül is erőtlen, önmagában való összeomlásra ítélt. Ez az akarat abszolút értékirányozottsága, belső, természetes jelentésvonatkozása, amelyet átél és amely ennyiben lélektani tárgy is. A jónak, mint az akaratnak sajátosan megfelelő tökéletességnek, értéknek részletesebb vizsgálata azután már a lélektan körén kívül esik.

475. *Az akarat és a jellem kialakulása.* A forrás, amelyből akarásunk sarjad, énünknek az az ereje, oldala, amelyet akaratnak nevezünk. Az akarat a cselekvés legfőbb mozgatója, oka; láttuk azt is, hogy az akarat választhat, azaz szabad; továbbá saját akarati mivoltában tudatos; végül, bár szabad, befolyásolható. Az ember akarata kezdetben meglehetősen ingatag, változékony, bár eleve némileg határozottabb vonásokat is mutat. Speciális tekintetben ezek a vonások igen különbözők lehetnek: vannak pl. nagy és kis akaraterejű, természettől fogva in-

kább vagy kevésbbé következetes, inkább jóakaratú és inkább rosszakaratú emberek stb. Amilyen irányban az akarat gyakrabban elhatározza magát, cselekszik, abban az irányban természetes beállítottsága lassan erősödik: ebben a tekintetben és irányban később könnyebben tud akarni, cselekedni, azaz készséget nyer. Ez a készség a gyakorlás eredménye és lényegében a megszokással egyenlő. Az ilyen készség, megszokás lehet többnyire, inkább hasznos vagy többnyire, inkább káros; azért többnyire, inkább, mivel a hasznosság, amint láttuk, változandó. A készség azonban lehet erkölcsi értelemben is jó vagy rossz: ha jó, végeredményben akarati életünk fejlődését, magvasodását, erősödését, ha rossz, eltorzulását, züllését jelenti, amiből előbb-utóbb, a rossz lényegbeli fogyatékossága, magvatlansága folytán, akaraterőnk elgyengülése, elernyedés, következetlenség származik. Akarati készségeinek együttes szervezete alkotja az egyén akarati jellemét, amelynek értékes kialakítása a cselekvés, a gyakorlati akarati tevékenység egyik legfőbb feladata.

Azt tapasztaljuk, hogy az egyén akarati magatartása önkénytelenül is, az élet határozottságot kívánó természete folytán, bizonyos irányokban való megállapodásra, megszokásra vezet, készségeket alakít ki: és a cselekvő egyén egyik legfontosabb feladata éppen az, hogy e készségeket önmaga értékes irányban fejlessze ki, akaratát erőssé és következetessé érlelje, ne hagyja a szabad, de befolyásolható akaratot belső és külső befolyásoktól értékellenes irányba terelni és előbb-utóbb ebben megrögződni, megmerevedni, erejének és szabadságának mind nagyobb csökkenése, korlátozódása, összezsugorodása

árán. Mert a jó irányú cselekvésben szabadon kialakított akarati következetesség, szinte törvényszerűség, elvszerűség az akarat nagy ereje, érettsége, és szabadságát nem csökkenti, hanem növeli; a féligmeddig kényszerűen, az élet nyomására fogyatékosan kialakult szokások vagy rossz irányban kifejlődő készségek azonban az akarat mind nagyobb megkötését, gyengülését, mert torzulását eredményezik: az ilyen akarat legfeljebb csökönyös, de nem igazán következetes, merev, de nem igazán erős, megrögzött, de nem igazán érett és mindezért nem eléggé eleven, hatóképes és magvas, hanem mind üresebb, igazi hatásra kevésbbé képes, életben szegény lesz; többnyire igen el is gyöngül, azaz befolyásoknak, főleg ösztönös és értékellenes érzelmi befolyásoknak, könnyen enged.

A szokások és készségek kifejlődésének az élet határozottságot igénylő követelményeitől is megkívánt, az akarat természetéből is fakadó útja tehát kétirányú: a jó megvalósításának irányában következetességre, életerőre, magvasságra, érettségre vezet, rossz szokásokba és készségekbe való belefúródása az akarati élet eltorzulásának, elgyengülésének bal céljához visz.

476. *Az akarat nevelése.* Az akarat gyakorlás útján való nevelése a szó szűkebb értelmében vett fegyelmezés: ez mint önfegyelmezés a legfontosabb, mert benne az én saját akaratát közvetetlenül neveli; mások fegyelmezése csak külső cselekvésük befolyásolásán keresztül közvetve és bizonytalanabbul nevelheti akaratukat; az ilyen külső fegyelmezésnél általában többet ér az akaratnak a lelki élet egészében, oktatás és főleg erkölcsi példa útján való be-

folyásolása. A fegyelmezés tehát az akarat nevelésének legfontosabb módja és eredménye az önuralom, az akarat lelki hatalma; igazán értékes ez a fegyelmezés persze csak akkor lesz, ha egyúttal erkölcsileg értékes irányban gyakorolja, szoktatja, edzi, neveli az akaratot.

477. *A cselekvés patológiája.* A külső cselekvés legegyszerűbb patológiája a különféle eredetű bénulások köre. Ezeknél sokkal érdekesebbek a különféle kényszercselekvések és — részben tudattalan — kényszermozgások: ha ezek tudatosak, gyakran ú. n. kényszerképzetekkel, erőszakkal feltolakodó képzetekkel is összefüggenek; jóval fontosabbak azonban az őket tulajdonképen kiváltó, többé-kevésbbé kényszerítően fellépő hajtó hatások, amelyeknek az akarat nem vagy csak nehezen tud ellenállni és amelyek így a cselekvés fixatióit eredményezik és elevenségét, rugalmasságát csorbítják. Amikor az akarást nagy mértékben gyengítik vagy éppenséggel legyűrik, kétségtelenül az akarati élet betegségeivel állunk szemben. A tudattalan kényszermozgások tudatos akaratunktól függetlenül létrejövő, tudatalatti forrású magatartások, mint éntelen folyamatok voltaképen csak történések, amelyek azonban mélyebben fekvő ható tényezőkre utalnak. A tudatunkban akarásunkkal szemben fellépő hajtó hatások olyanfélék, mint egy hipnotikus álomban kapott utasítás poszthipnotikus szuggesztív hatása, amely szintén csaknem tovaragad, a cselekvést akarásunk ellenére is, rendkívül kínos közérzet és érzelmek útján, szinte kikényszeríti és az akarattól csak nehezen legyőzhető: egyszer legyőzve azonban az ilyen szuggesztív hatás hirtelen meg szokott szűnni.

A kényszercselekvések forrásai valószínűleg igen gyakran régibb magatartások és élmények tudatalatti továbbhatásai: ezekkel egész lelki életünkben nagyon számolni kell. Felfedezésükben és felderítésük körül nagy érdemei vannak a pszichoanalízisnek, csupán speciális magyarázatai nagyon egyoldalúak. A tudatalatti hatások többnyire erkölcsi értékekkel függenek össze, de a legkülönfélébbek lehetnek: ha pl. valaki nem képes a nevét aláírni, indokolt lehet az a gyanú, hogy valamikor vagy a saját vagy más nevének aláírása körül követett el valami „szabálytalanságot".

Az akarattal szemben jelentkező abnormis lelki hatásokkal ellentétben szorosan magának az átélt akaratnak a betegsége az abulia, amely magának az akarásnak abnormis gyengesége, tehát az akaraterő csaknem teljes hiánya; másirányú, de szintén szorosan akarati kór az akarat kitartó erejének, következetességének feltűnően nagyfokú, abnormis gyengesége. Mindkettő gyakran együttjár az érzelmi élet, főleg a gyakorlati irányú érzelmi motiváció rendellenességeivel is, de azokkal nem azonos, szorosan akarati baj: forrásai között lehetnek lelki eredetűek, úgy mint az akarati fegyelmezettség hiánya, valamint az erkölcsileg rossz irányba rögződő akarat eltorzulása; főforrásait azonban kétségtelenül az akarati jelenségekkel kapcsolatos testi, fiziológiai folyamatok rendellenességében, esetleg már anatómiai strukturális elváltozásokban kell keresnünk.

HATODIK FEJEZET.

Az elméleti tevékenység.

A) Az érzékelés.

478. *Az elméleti tevékenység természete.* A cselekvés igen feltűnően aktív, többnyire kifelé ható, produktív, érvényesítő magatartás; semmiesetre sem csak külső behatásokra való visszahatás, reaktivitás, hanem lényegileg tevékeny, aktív énünk spontán aktivitása. Ezzel a tevékenységünkkel szemben a lelki életben egy szintén aktív, de sokkal kevésbbé feltűnően aktív, kiható magatartást, vagyis inkább egész tevékenységi kört találunk: ez az elméleti tevékenység köre. Az elméleti tevékenységben az én nem törekszik hatalmi célra, nem törekszik kifelé, hanem egészen másfajta, belső célt akar elérni, bár sokszor, sőt többnyire külső tárgyakkal kapcsolatban: megismerést. Megismerni, belátni, általában valamilyen adottságot felfogni, megragadni iparkodik az én az elméleti tevékenységben: ennek a célnak megfelelően ez a tevékenység nem produkál, létrehoz, hanem keres, szemlél, szemlélődik, legfeljebb konstruál; azaz adott tárgyát keresi, szemléli, hogy megragadja, vagy megszerkeszti, hogy felfogja. Nyilvánvaló, hogy itt teljesen megváltozott viszonyok között vagyunk.

479. *Az elméleti tevékenységkör beható lélektani vizsgáltsága.* Mivel a tudós sajátos tevékenysége elméleti, hajlama is főleg ehhez van, érthető, hogy ezt a tevékenységi kört vizsgálta meg a lélektan

aránylag legjobban. Nem is aránylag, hanem aránytalanul leginkább erre a körre irányulnak a lélektani vizsgálatok: ezt akkor látjuk be igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy az érzékelés vagy észrevevés vagy a szemlélet lelki tevékenysége lényegében szintén az elméleti körhöz tartozik; az érzékelés köre pedig maga a lélektani vizsgálódásoknak nagyobbik felét foglalja el. Ha ehhez hozzávesszük az újabban élénk fejlődésnek indult gondolkodás-lélektant, igazoltnak mutatkozik állításunk. Mi itt erre a történetileg kialakult speciális lélektani helyzetre nem lehetünk teljesen tekintettel: feladatunk az emberi lélek minden oldalának és megnyilvánulásának lehetőleg egyformán részletező bemutatása. Ezért amint a cselekvés vizsgálata az odavágó lélektani kutatás mennyiségéhez viszonyítva aránylag bőnek tűnhetett, az elméleti tevékenység vizsgálata majd aránylag szűknek látszhatik. Ez azonban nem hiba, hanem a tárgyi egyensúly megóvására irányuló törekvés következménye: e mellett is a körünkbe tartozó fontosabb jelenségekkel lehetőleg alaposan kívánunk foglalkozni, úgy hogy az elméleti tevékenység képe is, a gyakorlatihoz hasonlóan, eléggé kibontakozhassék. Az elméleti tevékenységgel foglalkozó fejezet így is erősen túlszárnyalja akár a cselekvéssel, akár az alkotó tevékenységgel foglalkozót.

480. *Az érzékelés általános természete.* Amint említettük, lényegében az elméleti tevékenység körébe tartozik közönséges érzéki észrevevésünk, szemléleti tevékenységünk is. Ez minden további elméleti tevékenység kiindulása és alapja: ezért mindenekelőtt ezzel kell foglalkoznunk.

Érzékelésnek, érzéki észrevevésnek nevezzük azt

a lelki tevékenységet, amellyel a külvilágról, annak tárgyairól és folyamatairól veszünk tudomást. Mi általában a külvilág tárgyait és folyamatait vesszük észre: ezekről van úgynevezett szemléleti képünk. Szobámban ülve annak bútorait látom, az írógép kattogását hallom, a kályhából kiáradó meleget, esetleg egy illatszer vagy egy éppen elfogyasztott narancs szagát érzem. Lehetséges néha az is, hogy csupán egy szagbenyomásom van, egy hőhatást érzek, egy fényt látok felvillanni vagy hangot hallok elhangzani: akkor egyes, inkább elszigetelt, külső hatásokat veszek tudomásul, lényegében érzékelésük útján. Általában azonban tárgyakat vagy folyamatokat látok, tárgyak vagy folyamatok hangjait hallom, szagát, ízét, melegét, hidegét, keménységét, símaságát érzem: és az észrevételnél e tárgyakra nemcsak következtetek, hanem éppen a kályha melegét, a narancs szagát érzem, a síma papirost tapintom; azaz közönségesen nem egyes hatásokról vannak érzékelési benyomásaim, érzeteim, amelyeket összerakok, hanem egész tárgyakról és folyamatokról vannak bonyolult szemléleti képeim, amelyekbe érzéki minőségek, érzetek vannak beágyazva. Rajtuk kívül azonban a szemléleti képben másféle vonások is vannak. Ezt mindjárt kezdetben le kell szögeznünk: a modern lélektannak abban teljesen igaza van a régibbel szemben, hogy szemléleteink nem előbb adott érzetelemek puszta összetételei; a valóságban általában egész tárgyakról és folyamatokról vannak bonyolult szemléleti képeink és csupán ezekbe beágyazva, mint alkotórészük, állanak fenn eredetileg az érzetszerű, érzéki minőségi vonások. Viszont az is igaz, hogy ezek az érzéki vonások tart-

ják mintegy a többi vonásokat és így az egész szemléleti képet, úgy hogy ha minden érzetszerűt elveszünk belőle, az egész szemléleti kép eltűnik. Mindamellett vannak benne az érzeteken kívül más vonások is, amelyeket gondosan elkülönítve, saját külön realitásukban felfoghatunk és vizsgálhatunk, bár egymagukban, érzéki minőségek nélkül, szemléleti képet alkotni nem tudnak. Lássuk azért pontosabban, mi mindenfélét is veszünk a tárgyakon észre, milyen fő vonásai vannak a szemléleti képnek?

481. *A szemléleti aktus és a szemléleti kép struktúrája.* Előttem fekszik egy könyv. Amikor szemlélem, a könyvet mint rajtam kívül lévő tárgyat látom: magát a könyvet. Csupán többféle tapasztalás egybevetéséből és különféle elgondolások eredményeképen állapíthatom meg azt, hogy voltaképen nem a könyvet mint testi tárgyat, hanem annak tudatomban felmerülő képét látom. Így például abból, hogy a gyermek, az operált vak, a színtévesztő a könyvet másképen látja, rájövök, hogy csupán jobb vagy rosszabb képünk van róla. Ez a kép a szemléleti kép, a szemléleti tudattartalom, a szemléleti aktus tudattárgya.

Mit látok ebben? Mindenekelőtt színeket; a könyv táblájának vörös, a címfelírás arany, a lapok széleinek fehér színeit; ha megkopogtatom a könyvet, hangot ad, keménynek, recésnek, hidegnek érzem; ha fölemelem, nehéz. Mindezek a könyv — nem csupán látási! — szemléleti képének minőségi, érzéki, érzetszerű vonásai.

De van a szemléleti képben más is. A könyv húsz centiméter magas, tizenkettő széles, három vastag; fedőlapja lekerekített csúcsú téglalap alakú, háta

domború; egészében egy darab, de felemelve szétáll sok lapja. Ezek másféle vonások, mint az előbbiek; nem érzékiek, azaz nem érzetszerűek, nem minőségiek, hanem mennyiségi, matematikai vonásai a szemléleti képnek; egyúttal ha nem is érzékieknek, de sajátságosan szemléleteseknek mondhatók és az érzetvonásokhoz tapadnak, mintegy azokkal együtt a szemléletben közvetetlenül vannak adva, bár mesterségesen elvonhatók tőlük.

Ámde még további vonásai is vannak a könyvnek. Rápillantva látom, hogy papirosból van, vászonba kötve, hogy könyv és pedig gondosan kezelt, de sokat használt könyv; címéből látom, hogy tudományos tartalmú. Mindezek a vonások sem nem érzetszerűek, sem nem mennyiségiek, bár azokkal szorosan összeszövődnek. Itt a szemléleti kép nem érzéki, nem is szemléletes, hanem szemléletileg közvetetlenül, az érzékelésben adott értelmi, logikai vonásaival, belső összefüggéseivel, vonatkozáshatározmányaival találkozunk, amelyeket a szemléleti aktusban a képre illetőleg a tárgyra vonatkozóan megértünk, felismerünk. Már ebből a futólagos áttekintésből, amelyhez hasonlóval a második rész társadalomtudományi fejezetének 87. szakaszában találkoztunk, is belátjuk, hogy a szemléleti, az észrevevő aktus bonyolultan összetett aktus és tárgya, a szemléleti kép, bonyolult szerkezetű egység. Fejtsük szét lehetőleg egyszerű komponenseire.

482. *Az érzetérzékelés aktusa.* A szemléleti kép érzetvonásait érzékeljük. Mivel a kép többi vonása is éppen az érzetekkel együtt adódik, az egész észrevevést vagy szemléleti tevékenységet érzékelésnek vagy érzéki észrevevésnek is szoktuk nevezni. Szoro-

san véve éppen a szemléleti tárgy érzetvonásait érzékeljük. Szemléleti tárgynak mindig magát a szemléleti képet, a szemléleti aktus tárgyi tudattartalmát nevezzük, míg az ennek megfelelő külvilági tárgyat szemlélt tárgynak hívhatjuk.

Mi ez a szorosan vett érzékelés? Az érzékelés az előbbi megállapítások értelmében elsősorban a szemléleti kép egészébe beleágyazott érzettartalmak sajátságos, eredeti, tudatom számára közvetetlen adatása. Az érzettartalmak a szemléleti kép egészében — avagy esetleg külön — mintegy maguktól felmerülnek, úgy hogy én az érzékelésükben passzívnak látszom, mintha csak egyenesen elszenvedném felmerülésüket. Ebben az a kétségtelen igazság, hogy egyes érzettartalmak, pl. egy erős hang, egy kellemetlen szag, egy hő- vagy szúrásérzet szinte rám kényszerítik magukat, „nem tudom őket nem érzékelni", nem bírok tőlük szabadulni. Másrészről azonban úgy látjuk, hogy én igenis jelentős, aktív szerepet játszom az érzékelésben. Nem abban a tekintetben, hogy pl. a látható tárgy felé fordítom szememet, — mert ez még nem az érzékelés aktivitása, hanem csak az érzékelés lehetőségének inkább gyakorlati keresése. Ámde nagyon jól tudjuk, mennyire jelentős pl. a figyelem az érzékelésben: a nem figyelt hangot sokszor meg sem hallom, a nem vagy kevéssé figyelt tárgy színeit nem látom, sőt figyelmem másirányú erős elfoglaltsága mellett esetleg az erős testi fájdalmat sem érzem, azaz nincs fájdalomérzetem. Ez a körülmény azt mutatja, hogy a figyelem aktivitásának, az én aktív ráirányulásának az érzékelésben is nagy szerepe van, ez tehát egyáltalában nem olyan, részemről passzív, csupán

elszenvedett folyamat, amilyennek felületes megtekintésre tűnik, hanem igenis mindíg lelki aktivitást is igényel: hiszen maga a tudatosság énem aktivitása, aktusképessége és aktusgyakorlása, és tudatosság nélkül, pl. mély álomban vagy ájulásban, semmiféle érzékelés nincs. Később jobban belátjuk, hogy az érzékelés valóban mindíg az alany aktív magatartása.

483. *Az érzékelés létrejövetelének útja és feltételei.* Milyen módon jön létre és mitől függ az érzékelés? A külvilág tárgyai felől hatások érik szervezetünket: transzverzális éterrezgésekkel, a fényhullámokkal kapcsolatos színhatások, többnyire a levegő longitudinális rezgéseivel, a hanghullámokkal kapcsolatos hanghatások, molekuláris rezgésekkel kapcsolatos hőhatások, gázok és a nyálban oldott kémiai anyagok tulajdonságai, mechanikai behatások, pl. nyomás, ütés, vágás, szúrás; érzékelési behatások lehetnek a testi szervezet egyes folyamatai, elváltozásai is. Ha ezek a hatások a felfogásukra alkalmas testrészekkel, az érzékszervekkel, megfelelő módon érintkezésbe jutnak, mint ingerek az érzékszervben elváltozásokat idéznek elő. Az érzékszervektől felvett hatások, nyilván biokémiai folyamatokkal kapcsolatban, az érzéki behatásokat a központi idegrendszerbe vezető idegpályákon mint ú. n. ingerületek haladnak keresztül egészen az agyvelő érző idegsejtjeibe. Amikor ide érkeztek, az érző sejtek normális működése esetében felléphet és gyakran tényleg fel is lép az a tudattartalom, amelyet érzetnek nevezünk: szín, hang, szag, íz, meleg, nyomás, fájdalom stb. Ámde ez az érzet általában nem a maga tiszta minőségi egyszerűségében, hanem egy

egész érzéki kép keretében, egy érzéki tudattárgy mozzanataként jelenik meg: az érzéki kép vagy tudattárgy többi vonásai azonban, amint látni fogjuk, éppen az érzetmozzanathoz, a színhez, hanghoz fűződnek; ezért azt is mondhatjuk, hogy az érzéki ingerhatás tudatbeli eredménye éppen az érzet.

Az érzet tehát elsősorban függ a tárgytól és környezetétől, amelyből érzékszerveink felé hatások indulnak: ilyen az a sajátságos struktúrájú test, mondjuk egy megvilágított szövet, amely pl. egyes kék színű fénysugarakat szétszór, a többi fénysugarat elnyeli; ilyen a rezgő húr, a szagot árasztó virág. Ha nincs ilyen tárgy, nincs inger. Másodszor a hatásforrásként szereplő test és a hatást felfogó érzékszervünk között lévő közegtől függ az érzet: a fénysugarat hordozó étertől, a hanghullámot vivő levegőtől, az illatos gáz terjedését lehetővé tevő levegőtől stb. Ha a közeg a hatásforrásból kiinduló hatást nem engedi az érzékszervig jutni, az inger nem hat reánk. Harmadszor az érzékszervtől függ az érzet, amely az ingert felfogja: ha ez az érzékszerv hiányzik, vagy sérült, vagy egyáltalában rendes működésre képtelen, akkor az ingert nem képes felvenni, vagy eltorzítja, mint pl. a színtévesztő egyes színhatásokat. Negyedszer a vezető idegpályáktól függ az érzet: ha ezek hiányzanak vagy sérültek, az inger nem vagy csak torzultan juthat a központi idegrendszerbe. Ötödször a központi idegrendszer, főleg az érző sejtek normális működési képességétől függ az érzet létrejövetele: ha itt zavar van, a behatás tudomásulvétele az érzetben szintén vagy elmarad vagy eltorzul. Végül, de az érzet mint tudattartalom szempontjából legdöntőbben függ az érzet énünktől,

lelkiségünktől, ennek aktivitásától, gyakran külön figyelő ráirányulásától: hiszen mint ennek tudattárgya jelenik meg és áll fenn az érzet a tudatban. Általában pedig azt mondhatjuk, hogy az érzet egyrészt a fizikai ingertől, másrészt az érzékelő egyén egész egységes testi-lelki szervezetétől és annak testi-lelki funkciójától függ.

484. *Az érzetaktus és érzelmi aktus különbözősége.* Az érzet akár szemléleti képben mint ennek egyik mozzanata, akár külön áll fenn, mindig az énnel szemben álló tárgyi tudattartalom. Az aktus, amelyben megjelenik, amely mintegy tartja, az érzékelési tevékenység lelki komponense, amelyet érezésnek is lehetne nevezni: az érzet szó legalább is grammatikailag az érez igére utal mint a neki megfelelő aktusra. A baj csak az, hogy az érez, érezés az érzelmi aktust is jelentheti a közönséges nyelvhasználat szerint: azaz meleget is, de gyűlöletet is érezhetek. Itt az érzettartalom és az érzelmi állapot, az érzetaktus és az érzelmi aktus összekeverésének lélektani szempontból igen veszedelmes lehetősége merül fel, amely azon alapul, hogy egyes érzetek erősen alanyiságunkhoz kötöttnek és érzelmekkel a legszorosabban összeszövődöttnek mutatkoznak. A kettő között tényleg van rokonság is, pl. annyiban, hogy az érzet is, az érzelem is meleg, színes. A német nyelvben is gyakran összekeverték az érzetnek megfelelő Empfindung és az érzelemnek megfelelő Gefühl szókat. Inkább az előbb felsorolt körülmény — alanyiság, színesség — lehet az alapja, hogy a kellően nem differenciáló köznyelv használója meleget is, gyűlöletet is érez; az utóbb említett körülmény — a német szóhasználat — azután elősegítette a mű-

velt, de még nem tudományosan pontos nyelvhasználatban a közös ige használatát mind az érzet-, mind az érzelmi aktus megjelölésére. Mi itt a távolabbi rokon vonásra egyelőre nem lehetünk tekintettel, hanem mindenekelőtt a kétféle aktus lényeges különféleségét kell hangsúlyoznunk: az érzetaktus alapos megfigyelésre határozottan tárgyas aktusnak, az érzettartalom mindig az énnel szemben álló tudattárgynak bizonyul; az érzelmi aktus viszont, ha tárgyas is, nem az érzelemre mint tárgyra irányul, mert az érzelem vagy magát az én érzelmi oldalát, vagy magát érzelmi aktusát, vagy az én érzelmi állapotát, azaz reflexív érzelmi önmeghatározottságát jelenti. Azaz a látott vörös sohasem én vagyok, hanem egy énemmel szembenálló folt, míg az érzett szeretet vagy gyűlölet legszorosabban enyém, saját énem oldala. Mindezzel később részletesen foglalkozunk: itt elég kiemelnünk, hogy az érzelem sohasem tudattárgy és az érzetaktus az érzelmi aktustól lényegesen különbözik. Ezért a névben is meg kell különböztetni: legjobb lesz tehát, miután a — mindig lelki — aktus már úgyis csak az én aktív irányulása lehet, az érzetaktust érzékelő aktusnak vagy érzetérzékelésnek nevezni.

485. *Az érzetaktus és az érzettartalom sajátosságai.* Az érzékelő aktus tehát mindig tárgyas aktus: tárgya, amelyre irányul és amelyet tart, az érzettartalom vagy érzet. Ez az érzet az érzékelésben mintegy egyszerűen felmerül, de láttuk, hogy az én aktivitása szükséges hozzá: az érzékelő aktus tehát tárgyát, az érzetet — amint tudjuk, külső hatásra — felvevő és adó aktus; az adott tárgyat azután tartja

és persze reá irányul. Az aktus egyszerűen adó természete és a külső hatás léte eredményezi felületes szemléletre azt a téves látszatot, hogy énünk az érzékelésben passzív: éppen felvevő-adó módon aktív.

Az érzettartalom igen sokféle lehet: szín, hang, szag, íz, meleg, hideg, nyomás, súly, testi gyönyör vagy fájdalom stb. Egyes érzéki területeket az érzékszervek szerint külön névvel is illetünk és így beszélhetünk az érzékelő aktusok között is (lelki) látó, halló, szagló, ízlelő, tapintó aktusról. Az érzetek maguk nyelvileg még jobban megkülönböztethetők: beszélünk a látási, hallási, szag- és ízérzeteken kívül nyomás-, hideg-, meleg-, gyönyör-, fájdalom-, súly-, feszültségi, helyzet-, mozgás-, speciális szervi, valamint ú. n. köz-érzetekről stb. Valamennyi érzettartalom megegyezik egymással abban, hogy az énnel szemben álló tárgyi tudatrealitás. Ez a színnél, hangnál, szagnál stb. könnyen belátható, de egyes érzetcsoportoknál, úgymint a gyönyör- és fájdalomérzeteknél, valamint főleg a közérzeteknél azért nem mindíg és rögtön világos, mert ezekhez általában igen szorosan hozzákapcsolódnak magának az énnek érzelmi állapotai. Mindamellett, amint látni fogjuk, ezektől az érzelmi állapotoktól pontosabb vizsgálattal jól megkülönböztethetők a felsorolt érzetcsoportok is: összekapcsolódásuk egyik oka az érez ige kétértelműségének, de az összekapcsolódó tényezők különfélesége fokozott mértékben szükségessé teszi a pontos szóhasználatban való megkülönböztetést is.

A további vonások, amelyekben az érzetek egymással valamennyien megegyeznek, abban foglalhatók össze, hogy mind konkrét, szinguláris és minőségi jellegű tárgyi tudattartalmak. Mind minőségek,

sőt voltaképen tisztára minőségek és pedig éppen érzet- vagy érzéki minőségek: a szín, hang, szag, íz, nyomás, súly, meleg, hideg, fájdalom, gyönyör tiszta minőségrealitások; és még a mozgás érzet is éppen minőségi jellegű. Minőségükkel ezek az érzettartalmak teljesen be (vagy ki vagy meg) vannak töltve: és éppen e minőségi teltségük folytán teljesen konkrétek és szingulárisak; egy piros szín, egy *d* hang, egy orgonaszag, egy forróság, egy fogfájás érzetével állunk bennük szemben.

Ezeken a fontos megegyezéseken belül azonban az érzetek között lényeges különbségek is vannak: egészen másféle érzet a szín, mint a hang, a szag vagy a melegérzet. Ezek szerint az érzeteket különféle érzetosztályokba szokták sorolni: ilyen érzetosztályok a színek, a hangok, a szagok stb. osztályai. Az érzetosztályok nagyrészben egybeesnek a különféle érzékszervek útján felvett ingerek okozta érzetekkel: így a régi lélektan öt érzékszervet és ennek megfelelően öt érzetosztályt ismert, a látási, hallási, szaglási, ízlelési és tapintási érzeteket. Újabb vizsgálatok azonban kimutatták, hogy a tapintási érzékterület többféle érzetosztályt egyesít és a tapintás szervében, a bőrben, többféle specifikus érzékszerv van. Ezeken kívül is még további érzékszerveket és érzetosztályokat sikerült felfedezni, pl. az izületek, izmok, inak érzékelő szerveit, a sztatikus érzékszervet, a belső szervek érzékelő idegeit, valamint a mozgás-, súly-, helyzet-, szervi és életérzeteket. Ezek között azonban már nincs teljes megfelelés, mert pl. a mozgásérzetek izületi, izom-, ín- és bőrérzetek kombinációiból adódnak, viszont más érzékszervek esetleg igen különféle érzeteket közvetítenek. Így azt

mondhatjuk, hogy a különféle érzékszervek általában különféle érzetosztályok érzeteit közvetítik, az érzetosztályok elhatárolása azonban mégsem igazodhatik az érzékszervek különféleségének nem is lélektani szempontja szerint, hanem csakis éppen az érzetminőségek nagyfokú különbségeit veheti tekintetbe: ezeknek fenomenológiai, leíró vizsgálata dönthet csupán az érzetosztályok elkülönítésének a kérdésében. Az elkülönítés lélektani osztályozási és rendszertani szempontból elég jelentős ugyan, de mégsem alapvető fontosságú. A következőkben az egyes fontosabb érzetosztályokkal külön is foglalkozunk: itt még csak néhány általános kérdésre kell röviden válaszolnunk.

486. *Az érzettartalmak objektivitásának a kérdése.* Az újkori tudományban az a meggyőződés alakult ki, hogy az érzéki minőségek csupán alanyiak, azaz a tárgyi világban valami színszerű, hangszerű, melegszerű jelleg nincs, csupán rezgések, mozgások, energiák vannak valamely téres hordozóval, azaz testtel kapcsolatban. Nem tartozik jelen feladataink közé ebbe az ismeretelméleti és metafizikai problémába való behatolás: elég rámutatnunk arra, hogy a jelzett meggyőződés megerősödésének és elterjedésének fő okai az érzéki minőségek terén előforduló csalódási lehetőségek, valamint a fizikai világ törvényszerű matematikai módon meghatározott mozgásainak és energiáinak a felfedezése. Mindjárt hozzátehetjük, hogy mindez nem elég ok az érzéki minőségek tudaton kívüli létének tagadására: csalódások, torzítások a tárgyak matematikai határozmányai körül is lehetnek és ezeknek, általában a mozgásoknak és energiáknak fennállása természetesen

egyáltalában nem szól velük szabályszerűen kapcsolatos érzéki minőségeknek az alany tudatán kívül való léte ellen. Lélektani szempontból nyugodtan helyezkedhetünk arra a tapasztalati álláspontra, hogy az érzeteket valahogyan „kívülről" vesszük tudomásul, azok valamiképen a külvilágból kerülnek tudatunkba: a látott szín, hallott hang, érzékelt szag, íz, meleg stb. teljesen e mellett szól; és a gyönyör- és fájdalom-, valamint a testi eredetű élet-érzetek is éppen testünknek valamiféle biológiai minőségeire, tulajdonságaira mutatnak reá, amelyekhez hasonlók, hiszen éppen az éntől érzékelt, tudott „testi" gyönyörnek, fájdalomnak stb. mutatkoznak.

487. *Az érzékszervek specifikus diszpozíciója és a specifikus érzékenergiák törvénye.* Ezzel a tapasztalati adottságoknak legjobban megfelelő álláspont-tal megegyezik az a további tapasztalás, hogy az egyes érzetosztályok érzetei lényegében nem függenek sem a speciális érzékszervtől, sem a vezető pályáktól, sem a speciális érzékelő központoktól. Igaz, hogy normálisan csak a szemünkkel látunk és a fülünkkel hallunk, ez azonban csak azt jelenti, hogy csupán a szem alkalmas az optikai, a fül az akusztikus hatások felvételére. Az érzet alapvető, valamely érzetosztályhoz tartozó minősége elsősorban és lényegében az ingertől függ. Ezzel a megállapítással a specifikus érzékenergiák törvénye csupán látszólag ellenkezik.

A specifikus érzékenergiák törvénye nemcsak megfogalmazásának történetében, hanem elvi alapjaiban is az érzékszervek specifikus diszpozíciójának Nagel-féle elvére megy vissza: ez azt mondja ki, hogy minden érzékszerv csak bizonyos ingerfajta

(esetleg fajták?) számára van speciálisan diszponálva, ezek megragadására alkalmas, másféle ingerfajtákéra nem. Innen van éppen az, hogy általában csak a szemünkkel látunk és a fülünkkel hallunk: nem azért, mintha a szem idézné elő a színt és a fül a hangot, hanem mivel a szem alkalmas a fényhatások és a fül a hanghatások felvételére.

Ehhez a tényhez azonban egy további tapasztalat kapcsolódik: ez arra vonatkozik, hogy a valamely ingerfajta felfogására specializált érzékszerv néha másféle ingerek hatását is befogadja és ennek következtében is a normális ingerfajtának megfelelő érzetekhez hasonlók lépnek fel tudatunkban. Így például a szem megütése vagy elektromos ingerlése látási érzeteket válthat ki; hasonló ingerek a fülre hatva hallási érzeteket idézhetnek elő; a hidegpontok testünknél 10—15 fokkal melegebb hőmérsékletre hideggel reagálhatnak stb. Ezért azután *J. Müller* a specifikus érzékenergiák törvényét a következő módon fogalmazza meg: Minden érző ideget az azt ingerlő bármiféle inger mindig csak az ideg specifikus ingerlési módján ingerli és ezért az ingerlés mindig csak az illető idegnek megfelelő specifikus érzetfajtát váltja ki. Ezzel a meghatározással azonban vigyáznunk kell. Mindenekelőtt látjuk, hogy nemcsak az érzékszervnek a rendes ingerektől eltérő ingerek útján való, ú. n. inadaequat ingerlése vált ki érzetet, hanem az egész specifikus érzékelési berendezésé: pl. a látási központ elektromos ingerlése is fényérzetekkel járhat. Ez különben megfelel Müller törvényének. Másodszor azonban — és ez a fontosabb — az inadaequat ingerek okozta érzetek általában igen eltérők a rendes ingerekétől: a szembe-

ütés folytán feltűnő „csillagok“, a vértódulás következtében látott fényjelenségek nagyon is mások, mint a fényhullámok kiváltotta fény- és színérzetek. Itt valóban a begyakorlott érzékelőberendezés bizonytalan, de saját módja szerint való reakciójával állunk szemben, amely igen jól elárulja, hogy nem az „igazi“, azaz neki specifikusan megfelelő ingereket veszi fel: ezért az inadaequat ingerek okozta érzetek alapján semmiesetre sem tehetjük az érzékelő berendezést a tőle felfogott speciális ingereknek megfelelő érzetek keletkezéséért mint ez érzetek *létrehozóját* felelőssé.

488. *A synaesthesis jelensége és az érzékelő berendezés egyetemes összefüggése.* Annál kevésbbé tehetjük ezt, mert az inadaequat ingereknek megfelelő érzetek jelenségeivel szemben az érzékelésnél egy másik, bizonyos szempontból hasonló, de más tekintetben szinte ellentétes értelmű jelenségcsoport is felmerül. Ez az, amikor valamely érzékszerv normális ingerlése a neki megfelelő érzetek mellett egy másik érzékterület érzeteinek a fellépésével is jár, vagyis a synaesthesis jelensége. Ez abban áll, hogy pl. egy hang hallásával kapcsolatban egy szín merül fel (fotizma) vagy fordítva, egy szín látása egyúttal egy hang hallásával is jár (fonizma); más érzékterületeken is lehetségesek az elsőleges érzeteknek ilyen összeszövődései más érzékterületekre tartozó, ú. n. másodlagos érzetekkel. Itt nem érvelhetünk egyszerűen úgy, hogy a másodlagos érzet megint csak a másik érzékszerv szerint jön létre, tehát ennek specifikus jellegétől függ: mert ezt az érzékszervet inger nem érte. Itt éppen azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy egy a rendes érzéki úton fel-

fogott speciális inger a neki megfelelő érzeten kívül egy másfajta érzetet is kelt. Ezt a jelenséget egyrészt az érzékelési berendezések egyetemes fiziológiai, másrészt az érzetosztályok egyetemes lelki, általában az egyéniség egész pszichofizikai berendezésének egységes összefüggéséből magyarázhatjuk meg: lehet, hogy a megfelelő érzékelő központok állanak a synaesthesis jelenségeire hajlamos egyéneknél egymással szorosabb kapcsolatban, úgy, hogy az egyik ingerlése a másikban is reakciót kelt; nagy szerepük van a synaesthesisekben a különféle érzetosztályokbeli érzetek közös vagy hasonló érzelmi jelentéskifejezéseinek; az is lehet, hogy ezen túl az érzetek között lelki asszociatív kapcsolatok is szerepet játszanak: ezúttal tehát nem az érzékszervek, hanem az érzékelő centrumok volnának az érzetek specifitásáért legalább részben felelősek. A lényeges alap ezekben a jelenségekben a különféle érzékterületek közötti szerves összefüggés és a különféle érzékterületeken is hasonló „érzetszín“: ezt az összefüggést azok a vizsgálatok is igazolják, amelyek a különféle érzékelések, pl. a látás és a hallás egymásra való kölcsönös befolyását mutatják, akár egyidejű, akár egymásutáni különféle érzékelések esetében. Ha mindezt figyelembe veszszük, azt is belátjuk, hogy az inadaequat ingereknek megfelelő érzetek is végső fokon az érzékelő rendszer egyetemes összefüggésén alapulnak, amely szemmel láthatólag lehetővé teszi az idegenszerű ingerekre való reakciót is. Hogy pedig ez a reakció specifikusan alkalmazkodott érzékszerveknél ezek specifikus jellege szerint megy végbe, természetes.

Végső megállapításunk tehát megint csak az le-

het, hogy az érzet specifikus osztályminősége lényegében mégis csak kívülről jön, az ingertől függ, az érzékelő berendezésnek pedig csak másodsorban van reá módosító hatása: ez a hatás természetes is, hiszen az eleven érzékelő rendszer érzékelési folyamatai az érzékelt hatással egybekapcsolódnak és közösen meghatározzák az érzékelés következtében a tudatban fellépő és végül még ettől is meghatározott tudattartalmat.[1]

489. *Érzetosztályok kiesése egyes érzékszervek hiányában.* Az egyes érzékterületektől felfogott ingerek specifikus különbségein és ez ingerek felfogására specializált érzékelő berendezéseken, valamint az ingereknek megfelelő érzetek konkrét és szinguláris mivoltán alapul az a közismert tény, hogy ha valakinek valamely érzékelő berendezése hiányzik, az annak megfelelő érzetosztályt felfogni nem képes, és ha ez a hiánya veleszületett, akkor az illető érzetosztály érzeteit semmiképen nem tudja megragadni. A született vak a fényingereket felfogni nem tudja, más érzékszerve nem közvetítheti neki azokat: és mivel a színek csakis a maguk szinguláris, konkrét minőségében ragadhatók meg, azaz sem le nem vezethetők, sem meg nem konstruálhatók, a szü-

[1] A különféle érzékterületek összefüggésére és a synaesthesis egyes jelenségeire vonatkozólag figyelemreméltó vizsgálatokat végzett *Schiller Pál:* l. pl. *Das optische Verschmelzen in seiner Abhängigkeit von heteromodaler Reizung* és *Die Rauhigkeit als intermodale Erscheinung* (Zeitschrift für Psychologie, 1932), valamint *Az érzéki észrevevés elmélete* (Athenaeum, 1934) c. tanulmányait.

letett vak sohasem tudja a színek mivoltát megragadni és megérteni, ezt neki semmiképen sem tudjuk megmagyarázni. Másfajta érzetek alapján sohasem érti meg, hogy mi a szín speciális színszerűsége: ez a tény legjobban mutatja az érzéki minőségek ősi, elemi egyszerűségét és az egyes érzetosztályok érzetfajtáinak egymástól való nagy eltérését.

490. *A különféle érzetminőségek individuális eredetisége.* Az egyes érzetosztályokon belül is gyakran sokféle érzetminőséget találunk: így pl. a különféle színeket, a különféle hangokat, szagokat, ízeket, fájdalmakat stb. És itt is azt találjuk, hogy ezek az egymáshoz már sokkal közelebb álló egy fajtabeli, de különféle minőségek sem ragadhatók meg egymásból: a vörös-zöld színtévesztő a kékből és sárgából sohasem tudja meg, milyen a zöld vagy a vörös; a c hangból nem tudjuk meg az a-t, az ibolyaillatból a ciklámenét, az édesből a sóst, a fogfájásból a gyomorgörcsöt. Ezek a szűkebb minőségi különbségek is még olyanok, hogy egymásból előre meg nem állapíthatók, csak a különféle és éppen egész konkrét minőségi voltukkal meghatározott érzéki minőségek alapján.

491. *A minőségi erősség.* Végül a szűkebb értelemben is hasonló minőségek között is lehetnek még különbségek: ilyen egy jobban és egy kevésbbé megvilágított zöld folt különbsége, egy erősebben vagy gyengébben leütött c hang különbsége, a gyöngébb vagy intenzívebb rózsaillat, a gyengébb vagy erősebb ecetíz különbsége stb. Ezek az ú. n. minőségi erősség- vagy intenzitáskülönbségek alaposabb szemügyrevételre szintén egy fajta minőségi különbségnek bizonyulnak: a világosabb szín a sötétebbtől, a

kissé savanyú a nagyon savanyútól minőségileg különbözik, ezt éppen nagyobb erősségkülönbségeknél feltűnően tapasztaljuk. Legfeljebb tehát arról lehet itt szó, hogy az előbbi, „szűkebb“ minőségkülönbség más minőségi dimenzióban, mondjuk a piros és a zöld különbsége minőségi „szélességben“ való különbséget jelent az erősebben vagy gyengébben megvilágított vörös minőségi „magasságban“ való különbségével szemben: végeredményben az érzéki minőségek, az érzettartalmak teljes realitásukban éppen minőségek és ezért mindenféle különbségük egymással szemben is csak minőségi különbség lehet. Ez mindig így is van.

492. *A látási érzetek főfajtái.* Ha a különféle érzetosztályokat biológiai kialakulásuk időrendje szerint sorolnók fel, alighanem a tapintási és az életérzetekkel kellene kezdenünk a sort. Mivel azonban az ősiség rendje egyes érzetosztályok között nehezen volna megállapítható, az ember lelki élete szempontjából pedig — bár nem jelentéktelen — nem elsőrendű fontosságú, nem tartjuk magunkat sem a fejlődési rendhez, sem különféle érzetosztályoknak ezzel összefüggő rangsorához szellemi jelentés- és értékkifejezésüket illetőleg, hanem a fontosabb érzetosztályokat a leginkább megszokott sorrendben mutatjuk be, a látási érzetekkel kezdve.

A látási érzetek a szín- és fényérzetek; az ezeknek normálisan megfelelő ingerek az éter bizonyos fajta — fényt és színt hordozó — igen rövid hullámai, amelyek a szemre és innen a látóideg útján az agy látási központjára hatnak: a hatás következtében tudatunkban a szín- és fényérzetek merülnek

fel.[1] A színérzeteket két csoportba osztjuk: az egyikbe tartoznak a semleges színek, vagyis a fehér, a szürkék és a fekete, a másikba a tarka színek, elsősorban a spektrum színei, valamint az azokat kiegészítő telített bíborszínek; a két csoportot összekapcsolják a nem telített tarka színek, amelyek kétségtelenül a tarka színek csoportjába tartoznak ugyan, de kisebb-nagyobb hasonlóságot is mutatnak a semleges színekhez.

493. *A színek minőségi dimenziói.* Már az eddigi megjegyzésekből is azt látjuk, hogy a színek, amelyek egész mivoltukban mint tiszta minőségek jelennek meg, különféle minőségi tekintetben hasonlítanak egymáshoz vagy térnek el egymástól: pl. a vörös a zöldtől, a világos vörös a sötét vöröstől és a vörös a rózsaszíntől egyaránt minőségi tekintetben, azaz éppen szín dolgában különböznek, de ez a különbség speciális minőségi tekintetben mégis mindegyik említett esetben más és más. Ha ezt tekintetbe vesszük, eljutunk a színek minőségi dimenzióihoz. A minőségi dimenziók minden minőségnél, tehát minden érzéki minőségnél is, nagy jelentőségűek, a színeknél pedig különlegesen fontosak rendszerezésük szempontjából.

494. *A semleges színek világosságdimenziója.* A semleges színek között — ha a megvilágítás esetleges különbségeire nem vagyunk tekintettel — csak egyféle irányú különbséget találunk: ez a semleges szín fehér vagy fekete mivoltától vagy a fehérhez és

[1] A fiziológiai látásberendezést és a látást lehetővé tevő fiziológiai folyamatot l. *Kornis Gyula: A lelki élet* c. 3 kötetes alapos és kitűnő összefoglaló munkájában (M. Tud. Akadémia).

a feketéhez való hasonlóságától függ. E szerint a szürke színek egy minőségsorba rendezhetők, amelynek egyik végén a fehér, másikon a fekete van és közöttük a világosabb, illetőleg sötétebb szürkék: a semleges színek így egymagukban tehát egy minőségi dimenzióban bontakoznak ki és mivel két ellentétes szélső szín között helyezkednek el, a semleges színek dimenziójában elfoglalt helyeik rendjének megfelelően geometriailag egy egyenessel ábrázolhatók.

495. *A spektrumszínek színezeti és világosságdimenziói.* Nem így a tarka színek. Ha a nap fehér fénysugarait egy prizmán át vezetjük, ebből különböző mértékben megtörve lépnek ki és sokféle színben kibontakozva az úgynevezett folytonos és teljes színképet vagy spektrumot adják, amelynek leggyakoribb természetes és feltűnő megjelenése a szivárvány. A szivárványban rengeteg színárnyalat van, amelyek ideális feltételek között csaknem folytonosan — de nem egyenlő különbségekkel! — mennek át egymásba: főbb árnyalataik a vörös, narancs, sárga, zöld, kék és ibolya színek; ezeknek sokféle változatai alkotják, egymásba átmenve, a szivárvány színképét. Ez a színkép a semleges színek sorozatával szemben több fontos különbséget tüntet fel. Mindenekelőtt éppen a színek tarkasága új benne: annyira új, hogy nem egy pszichológus[1] csak a tarka színeket nevezi színeknek, a semlegeseket csupán a világosság fokozatainak tartja.

A tarka színek elsősorban éppen különleges

[1] Pl. *A. Kirschmann: Psychologische Optik* (Handbuch der biologischen Arbeitsmethoden, Abt. VI. Teil A. 837—1122. l. 1927.)

tarka színezetükkel különböznek egymástól: egyik vörös, másik sárga, harmadik zöld stb. Ezen kívül azonban egy további különbséget is látunk rajtuk: nekik is van világossági fokuk, mint a semleges színeknek, és pedig különböző; rendes megvilágításnál a legvilágosabb a sárga, azután a narancs, a vörös, a zöld és a világoskék, legsötétebbek a sötétkék és az ibolya. Nagyon gyönge megvilágításnál a zöld és a kék viszonylagos világossága növekszik a vörösével és a sárgáéval szemben, sőt a vörösét túlszárnyalja (Purkinje-féle tünemény).

496. *A tarka színkör.* A tarka színeknél tehát eddig két különféle mozzanatot, két minőségdimenzióba való kiterjedést találtunk: a színezetet és a világosságot, amelyek nem is mindíg minden színnél egyféleképen jelentkeznek együtt. A tarka színek további sajátsága az, hogy színezetük tekintetében sajátságos minőségi ívelést mutatnak: ez abban áll, hogy a szivárvány színei, amint sorban egymás után következnek, mind jobban eltérnek attól a színtől, amelytől éppen elindultunk, de a további színek majd megint mind hasonlóbbakká válnak az elsőhöz. Ilyen módon a spektrum színei csaknem színkört alkotnak: ez a színkör csupán a vörös és az ibolya között nem teljes, nem zárt a fehér fény felbontásából keletkező, azaz természetes spektrumban, de a bíborszínek közbeiktatásával — pl. a spektrum vörös és ibolya színeinek különféle keverése útján — teljessé, zárttá tehető. A bíborszínekkel kiegészített spektrum színei tehát folytonos átmenetben egymásba és egymáson keresztül megint önmagukba minőségileg visszatérnek: a kiegészített spektrumban elhelyezkedő színek minőségi helyei így geo-

metriailag egy önmagába visszatérő vonallal ábrázolhatók. Ez a vonal mégsem teljesen geometriai kör, mert azt találjuk, hogy a spektrumszínek színezetváltozása nem mindenütt egyenlő erős vagy gyors: a spektrumnak négy kiemelkedő színcsoportja van, amelyben a színezet feltűnő mértékben újszerű. A vörös színek egymáshoz meglehetősen hasonlók; a narancsban, amely még mindig eléggé hasonlít a vöröshöz, feltűnik a sárga hasonlósága; a sárga már erősen eltér a vöröstől. A sárgánál a spektrum „minőségvonala“ nagyot fordulva a sárgászöldön át a zöld felé halad, amely a vöröstől rendkívül nagy mértékben elüt. Itt a spektrum újra és igen hirtelen fordul és a kékeszöldeken át a kék színek csoportjához ér, amelyek legerősebben a sárgától térnek el; a kéknél megint fordul a spektrum és újra a vörös hasonlóságot kezdi mutatni az ibolyában, majd a már vörösjellegű bíborszíneken keresztül visszatér a kiindulási vöröshöz. A spektrumszíneknek ezt a sajátságát tekintetbe véve csakugyan egy sarkain lekerekített négyszögféle vonallal ábrázolható geometriailag legjobban a kiegészített spektrum: a négy sarkon a négy fő színárnyalat, a négy főszín, a vörös, a sárga, a zöld és a kék foglal helyet, de a folytonos átmenet itt sem engedi megtörni, hanem csak erősebben ívelteti a görbét, amely viszont többi részén sem egyenes, csupán lassabban ível. *Hering*nek a kiegészített spektrumot ábrázoló lekerekített négyszöge tehát a minőségi viszonyokat a legjobban mutatja be, jobban mint a *Kirschmann*tól is támogatott *Wundt*-féle kör, különösen ha a négyszög oldalait sem tekintjük egyeneseknek, hanem lassabban ívelőknek. Az önma-

gába visszatérő görbe két dimenziós kiterjedése jelzi, bár nem jól mutatja, a spektrumszínek eddig talált két minőségdimenzióját is.

497. *A színek telítettségdimenziója; a színoktaéder.* A tarka színek között azonban találunk olyanokat is, amelyek még a kiegészített spektrumban sem foglalnak helyet: ilyenek pl. a rózsaszín, a barna, az olajzöld, a palakék. Ezek a színek egyrészt a spektrum színeihez, másrészt azonban a semleges színekhez mutatnak hasonlóságot: minőségi tekintetben mintegy közöttük állnak. Ezek is különböznek egymástól színezet és világosság tekintetében, ezenkívül azonban még abban is, hogy jobban vagy kevésbbé hasonlítanak valamely spektrum-, illetőleg semleges színhez. Ez a harmadik fajta minőségi mozzanat, illetőleg különbség az úgynevezett telítettség, illetőleg telítettségi különbség, éspedig a spektrum színeivel való telítettség: mert a spektrum színeit teljesen telítetteknek és a semleges színeket telítetleneknek nevezzük. Itt tehát a színek rendszere eddig háromdimenziósnak mutatkozik: ezek közül a semleges színek egymagukban csak a világosság dimenzióját mutatják, amely náluk a színezettel egybeesik, a tarka spektrumszínek maguk a tarkaság színezeti és világossági dimenzióit mutatják, míg a többi tarka szín a színezet, világosság és teltség három különböző minőségdimenziójában jelenik meg. Ennek megfelelően valamennyi színárnyalatnak a színek három alapvető minőségdimenziójában elfoglalt minőségi helyei geometriailag egy oktaéderszerű testben ábrázolhatók, amelynek függélyes tengelyében a semleges színek, a tengelyre nem egészen merőleges síkban fekvő négy-csúcs-kerületen a

kiegészített spektrum színei, az idom felületének és belsejének többi részén pedig a többi tarka szín foglalnak helyet. A spektrumszínek vonalának síkja úgy hajlik a függélyes tengelyhez, hogy a sárga-csúcs a fehér-csúcshoz, a kék-csúcs a fekete-csúcshoz van közelebb; az oktaéder felületei nem lapok, hanem különféle sugarú kúpfelületek, az egész idom azonban mégis inkább a *Hering*-féle színoktaéderhez, mint a *Wundt*-féle színgömbhöz vagy kettős kúphoz áll közel.

498. *A színek egyszerűsége.* Ámbár a legtöbb szín tehát több minőségi mozzanatot mutat, több minőségdimenzióba tartozik és ezt a többirányú beletartozást magában meg is nyilvánítja, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy mindegyik színárnyalat a maga fajtájában új, sajátos és elemien egyszerű, nem több színből összerakott. Igaz, hogy a fehér abban a tekintetben valamennyi szín között viszonylag a legegyszerűbb, hogy egymagában semmi más színre nem mutat, míg pl. a szürke a fehérhez is, feketéhez is hasonló: ámde azért mindegyik szürke is éppen egy elemien egyszerű szürkeféleség. A spektrum színei között viszonylag legegyszerűbbek a főszínek, de ezek is részben világosságuk révén inkább a fehérre vagy feketére, részben a szomszédos főszínek még némileg egymásra is mutatnak. A közöttük lévő színek jól mutatják a szomszédos főszínekhez való hasonlóságot, míg a nem telített tarka színek ezenkívül még a semleges színekhez külön is hasonlítanak éppen kisebb-nagyobb telítetlenségük folytán: ámde azért nemcsak a spektrum narancsszíne, hanem a barna vagy a rózsaszín is minőségileg elemien egyszerű színárnyalatok, minő-

ségileg koránt sincsenek összetéve, amint pl. *Kirschmann* fizikai szempontok helytelen bevonásától megtévesztve gondolja; mint színárnyalat a barna vagy rózsaszín is teljesen új és elemien egyszerű színegyféleség.

499. *A szín határozottsága és behatósága.* A színek eddig vázolt tulajdonságai szaporodnak, ha megvilágításukat és a szemlélőtől való távolságukat változtatjuk. *Katz*[1] megfigyelései alapján azt találta, hogy általában a közelebb lévő és a szemlélő oldaláról megvilágított fehér és világosszürke színek határozottabbak (Ausgeprägtheit), mint a távolabbiak, viszont a sötétszürkék és főleg a fekete akkor határozottabbak, ha távolabb esnek — természetesen a normális látási távolság bizonyos határai között. Ezzel szemben mindegyik semleges szín behatóbb (eindringlich), ha közelebb van. A megvilágítástól illetőleg a távolságtól függő határozottság tehát a semleges színeknek egy új, második minőségi dimenzióját eredményezi és ha — mint alighanem lehetséges — valamennyi színre kiterjesztjük, a színeknek egy negyedik minőségdimenzióját szolgáltatja. A behatóság viszont esetleg egy ötödik színdimenziót is ad.

500. *A fényérzetek.* Hering, Kirschmann, Katz stb. a tulajdonképeni színérzetek mellett az inkább fényérzeteknek nevezhető látási érzeteket is vizsgálták. Ide sorolható mindenekelőtt a ragyogás (Glanz). A ragyogás Katz szerint[2] csupán tárgyakon lép fel és azokon a tárgy színét világosság dolgában felülmúló és felületi szerkezetét helyenként eltüntető

[1] *David Katz: Der Aufbau der Farbwelt,* 2. k., 1930.

[2] *Farbwelt,* 30. l.

fényként jelentkezik, amely nem tartozik szorosan a tárgy színéhez. A ragyogás szempontjából másodrendű, vajjon a tárgy maga bocsátja ki a fényt, avagy csak visszaveri azt: a csillagok fényét ebben a tekintetben szabad szemmel nem tudjuk megkülönböztetni és sok más ragyogó tárgynál is utánajárást igényel a megkülönböztetés. Megállapítható, hogy a legtöbb kölcsönzött fényben ragyogó tárgy ragyogása egy szemmel való nézésre megszűnik és a többi résznél erősebb világosságú színezésbe megy át; viszont pl. a fémek ragyogása és némely más test fémszerű ragyogása egyszemű nézésre is megmarad.

A magyar nyelv már a ragyogásban is bizonyos dinamikát, aktivitást, feszültséget érez; ez a dinamika nő az időben változó csillogás és villogás (Glitzern, Funkeln) érzeteinél. Nyugodtabb, de azért szintén belső dinamikára vall a világítás és az izzás: mindkettő ragyogó, de a világító test határozottan megvilágítja környezetét, az izzó test pedig nemcsak felületén, hanem mintegy belül, mélyében is ragyog vagy világít, amint *Hering* megállapítja.

501. *A látási tér megvilágítása.* Feltűnő az üres látási tér megvilágítottsága: ezt közvetetlenül, elsőlegesen érzékeljük *Katz* szerint, de fénnyel teltsége valójában a beléje tartozó, betöltő vagy lezáró tárgyak megvilágítási módjától függ és ehhez tapasztalhatóan viszonylik is. A látási térben általában a tárgyak megvilágítását mintegy külön tekintetbe vesszük; ha a látási tér szemléletét kikapcsoljuk, a fényerősség, a megvilágítás különbségei a tárgyak színeinek világosságkülönbségeire redukálódnak, amelyek így erősebbé válnak.

502. *A felületi szín.* Az utóbbi megjegyzések so-

rán már ismételten szóba került a színek megjelenési módja: ennek több fajtája van. A legközönségesebb a felületi szín. Ez testek felületén jelenik meg; a test színes felülete erős ellenállást fejt ki a tekintettel szemben, nem engedi tovább hatolni; a felületi szín a testnek rendszerint láthatóan mindhárom térdimenzióba kibontakozó felületét követi.

503. *A lebegő szín.* A felületi színnél jóval ritkább, de egyszerűbb és alighanem a látás fejlődésében ősibb az úgynevezett lapszín, vagy helyesebben lebegő szín. Ilyen a szivárvány, a spektrum színe, a fekve szemlélt ég kékje. Ez nincs testfelülethez kötve, hanem mintegy önmagában jelenik meg és két térdimenzióba terjed: ezért nevezik lapszínnek. Másrészt viszont a lapszín nem áll annyira ellen a tekintetnek, mint a felületi szín, jobban beléje hatolhatunk, mintegy bele mélyedhetünk. Ezért a lapszín elnevezést sem találom szerencsésnek és helyette inkább a lebegő szín nevét ajánlom: ezek a színek valóban a térben lebegni vagy azt végleg lezárni látszanak; ha nincs mögöttük aránylag jól látható test, nem átlátszók.

A lebegő szín alakjában jelenik meg a szín legegyszerűbben önmagában, szinte egymagában; ez a „legtisztább" szín. Megfelelő eljárással minden színt lebegő színnek láthatunk. *Gelb* említ olyan esetet, amikor agysérülés következtében a beteg nem tudott felületi színt észlelni, hanem helyette csupa lebegő színt látott, részben a térszínekhez közelálló lapszínt; csupán hosszabb idő multán tudta a beteg a színeket újra a testek felületén lokalizálni, úgy, hogy megint felületi és nem lebegő színeknek látta. Mindebből valószínűleg arra következtethetünk,

hogy a lebegő szín látása is a legegyszerűbb és a látás fejlődésében legősibb foka a színlátásnak; másrészt valószínűleg a semleges színek látása ősibb a tarkákénál; a lebegőnek látott fehér és fekete Gelb betegének tanúsága szerint inkább csak világosnak és sötétnek látszik: ezen a fokon tehát voltaképen még csak a megvilágítás különbségeinek látásával találkozunk.

504. *A térszín.* A felületi és a lebegő színek mellett térszínekről is beszélünk: ezek egész tereket töltenek be. Ilyen térszínt ad a térben terjengő könnyű fehér köd, a teret betöltő színes gáz; térszínben látjuk a teret és a benne lévő tárgyakat, ha színes üvegen át nézzük. A térszín a térben lévő testek felületi színeit általában a színkompozíció törvényszerűsége szerint megváltoztatja.

505. *Átlátszó színek.* Felületi, lebegő és térszín is lehet átlátszó; benne vagy mögötte, tőle színezett felületi színek jelenhetnek meg, sőt az is lehetséges, hogy megfelelő színű térszínben illetőleg mögött lebegő szín, valamint esetleg a mögött még testfelület színe is látható. Lebegő szín és átlátszó test felületi színe mögött is láthatunk felületszíneket; lebegő szín mögött még egy lebegő szín aligha, de átlátszó felületi szín mögött lebegő szín igenis látható. Az átlátszó szín mögött látható tér általában térszínt ölt. Az egymás mögött lévő színek bizonyos mértékig mindig kombinálódnak és új színt eredményeznek, amely ritkán az átlátszó, általában a mögötte lévő szín helyett lép fel: inkább amaz a módosító, emez a módosuló. Előfordulhat az is, hogy a két szín e g y a szemlélőtől lévő távolságban is közöttük helyet foglaló színben olvad össze; bizonyos viszont az is,

hogy kétféle jelentősen különböző, esetleg kiegészítő színt is láthatunk egymás mögött, ha az elülső szín átlátszó és a másikat éppen mögötte látjuk. Az átlátszó színeket főleg *Fuchs, Henning, Katz* vizsgálták.

506. *A tükrözés.* Az átlátszó és pedig leginkább a lehetőleg tökéletesen átlátszó testeknek mintegy ellentétei azok a testek, amelyek a reájuk eső fénysugarakat annyira teljesen és a beesés rendjének megfelelő szabályossággal verik vissza, hogy maguk nem látszanak, hanem az előttük lévő tér a benne lévő színes testekkel, esetleg lebegő színekkel: ezek a tükröző testek. A nem teljes tükrözés azután felületi színekkel, a tükör színe folytán a tükrözés útján létrejövő, az átlátszó színek mögöttiekhez hasonló térszínekkel, valamint igen gyakran ragyogással kombinálódhatik.

507. *A színkompozíció; kiegészítő színek és alapszínek.* Ha különféle színeket úgy teszünk össze, hogy külön sajátosságukban megjelenni, érvényesülni nem tudnak, általában azt tapasztaljuk, hogy helyettük egy új, elemi szín jelentkezik: így pl. a spektrum színeinek egymásravetítésekor a tarka színek mind eltűnnek és helyettük a fehér jelenik meg. Ezen kívül a spektrum bármelyik színárnyalatához találunk egy és csakis egy másik olyan spektrumszínt, hogy a kettő egybevetítésével helyettük szintén semleges szín, fehér vagy szürke lép fel: ezek az úgynevezett kiegészítő vagy komplementär színek; ilyen egyfajta sárga és kék, vörös és zöld. Ha a kiegészítő színeknél egymáshoz közelebb eső színeket vetítünk egymásra, valamely a spektrum rövidebb részén közöttük fekvő színárnyalatot kapunk helyet-

tük. Ha e két színhez még egy olyan színt veszünk hozzá, amelynek kiegészítő színe az előbbi két szín között (a spektrum rövidebb oldalán) foglal helyet, a három színnek vagy közülük kettőnek különböző mértékű keverésével bármely spektrumszínt, valamint semleges színt is előállíthatunk; három ilyen színt — leggyakrabban a vöröset, sárgát és kéket — alapszíneknek nevezünk. Ezt az előállítást a spektrumszíneket keverő géppel vagy különféle színcikkeket magában foglaló és tetszés szerinti sebességgel forgatható színpörgettyűvel végezhetjük el: a színek felfogása t. i. bizonyos ideig tart és a felfogott színt még az inger megszűnése után is egy ideig látjuk; így a különféle színű benyomások gyors egymásrakövetkezése is szinkompozíciót és egy új, a kompozícióból eredő elemi színárnyalatot eredményez.

508. *Utóképek, színkontrasztok.* Ha a szín vagy fény behatása nagyon erős, akkor hosszú ideig is megmarad a színes vagy fényes tárgy képe a szemünkben és ennek a pozitív utóképnek a helyén új tárgyat a retina ingerelt részén sokáig rosszul vagy nem látunk; rendkívül erős fényhatás egyenesen roncsolóan hathat a szemre, azaz valóban megvakíthat, nemcsak egy időre „elvakít". Viszont kevésbbé erős fényű és hosszabb ideig mereven szemlélt tárgy vagy alap után negatív utókép marad szemünkben, a világos tárgy vagy alap helyett sötét, a sötét helyett világos, a tarkán színes helyett a kiegészítő színben megjelenő. Egymás mellett lévő eltérő színek is befolyásolják egymást: sötétszürke mellett a világosszürkét világosabbnak, viszont a sötétet sötétebbnek látjuk; eltérő tarka, különösen kiegészítő színek egymást jobban kiemelik, telítettebbé teszik,

viszont hasonló színezetű, de különböző telítettségű színek egymást tompítják. Általában valamely szín környezetében a kiegészítő színt hívja elő, pl. vörös mező szürke környezete zöldes. Valószínűleg a bonyolult kontraszthatás okozza azt, hogy a kék és sárga színek festészeti keverése, amikor a különféle színű apró szemcsék, külön észre nem vehetően, fekszenek egymás mellett, zöldet eredményez és nem semleges színt, mint a színpörgettyün.

509. *A színjelenségek tér- és időbelisége.* A színek általában két, esetleg három térdimenzióban terjednek ki és egymagukban, belső mivoltukban időtlenek; némely színjelenségnek, pl. a színváltozásnak vagy a csillogásnak viszont lényeges mozzanata az időbeliség, amely a színjelenségek megjelenési módját mindig rendkívül gazdagítja.

510. *Látási fiziológia.* Mindenféle színt csupán a retina kis részén, az ú. n. sárgafolton látunk; e körül egy olyan retinaöv van, amely csupán kéket, sárgát és semlegest érzékel, azontúl pedig csak semleges színeket látunk. Nagy világosságcsökkenésnél is a tarka színek végül szürkéknek vagy feketének látszanak, és pedig a vörös és a zöld korábban, mint a sárga vagy a kék.

Egyes egyének a vörös és zöld árnyalatokat nem látják, mások — sokkal ritkábban — a sárga-kék színeket nem, ismét mások csupán semleges színeket észlelnek: ezek a különféle fajtájú színtévesztők, amelyek között az első fajta férfiaknál elég gyakori, az utolsó pedig, ha születéstől fennáll, általában súlyos szervezeti rendellenességre vall. A színtévesztés általában mint a látásnak egy fejlődéstanilag korábbi, kezdetlegesebb és primitívebb, kevésbbé

differenciált és kevésbbé objektív fokára való visszaesés fogható fel.

A látás fiziológiai feltételeire és fiziológiailag megalapozó folyamataira többféle elmélet merült fel, amelyeknek megfelelő összekapcsolása a látási jelenségek fiziológiai oldalát általában megmagyarázza; ezekre az elméletekre azonban ezúttal nem terjeszkedhetünk ki, mivel sajátos feladatkörünkön kívül esnek.

Amint említettük, általában nem fényt és színeket, hanem fénylő és fényes, színes tárgyakat látunk: hogy ezekben mivel van több, mint a látási érzetekben, azt a többi fontosabb érzetosztály áttekintése után vizsgáljuk meg.

511. *A hallás.* A látás mellett az ember másik, legtöbb szellemi jelentést hordozó és erősen tárgyi jellegű benyomásokat szolgáltató érzéke a hallás. A hallási érzékelésben jelentkező sajátos minőségeket, a hallási érzeteket vagy hangokat lényegében a belső fül csigaalakú szervében helyet foglaló ú. n. alaphártya közvetítésével vesszük fel; az alaphártya húrszerű rostjai mint rezonátorok reagálnak a külvilágban fellépő és fülünket érő hangrezgésekre, azaz általában a levegő bizonyos számú rezgéseire, és az alaphártyából a hallóideg az agy hallócentrumába vezeti a benyomásokat: ide megérkezve normális körülmények között mint hangok tudatosulnak a benyomások.

512. *Zenei hangok és zörejek; a hangmagasság.* A hangérzeteket minőségi szempontból két nagy csoportba osztjuk: az egyikbe tartoznak a zörejek, a másodikba a szűkebb, zenei értelemben vett hangok. A hangok minőségi sajátságainak különféleségét,

több minőségdimenzióba való tartozásukat legtisztábban a zenei hangokon vesszük észre. Itt mindenekelőtt azt tapasztaljuk, hogy a hangok egy meglehetősen egyenletesen változó, némileg a semleges színek sorához hasonló minőségsorba helyezkednek el magasságuk vagy más hasonlattal világosságuk szerint: vannak mélyebb, sötétebb és magasabb, világosabb hangok. A magassági vagy világossági hangdimenzióban elfoglalt helyük szempontjából a hangok sorát egy emelkedő egyenessel elég jól ábrázolhatjuk.

513. *A hangtestesség.* A hangok magasságával általában, de nem teljes azonossággal egy másik tulajdonság is együtt jár, amelyet alighanem a hangok újabb minőségdimenzióbeli sajátságának tekinthetünk: e szerint a mélyebb hangok általában tompábbak, nehezebbek, a magasabbak élesebbek, hegyesebbek, könnyebbek. Ezt a tulajdonságot legjobban a hangok minőségi testességének (kevésbbé jól térfogatának) nevezhetjük. Testesség szempontjából is leginkább emelkedő egyenessel ábrázolható a hangok sora.

514. *A zenei minőség.* A zenei hangok további feltűnő tulajdonsága a régen ismert és újabban *Brentano* után erősen hangoztatott zenei hangminőség: a zenei hangoknak ugyanis egyenként sajátságos egyéni jellegük van, amely a magassággal változik, de azzal — amint különösen *Révész* Géza kimutatta — nem esik egybe. Ez a zenei hangminőség ugyanis, amelyet pl. c-vel, d-vel, g-vel, b-vel stb. jelölünk a zenében, a hangsorban több helyen, az úgynevezett oktáváknál, igen hasonlóan visszatér, úgy hogy c_1, c_2, c_3, hangokról beszélünk; ezek zenei hang-

minőség szempontjából igen hasonlók, de magasságban erősen eltérnek, jobban, mint pl. a c_1 az e_1-től, amelyek viszont zenei hangminőség tekintetében térnek el inkább egymástól, mint c_1 és c_2. A szűkebb zenei hangminőség dimenziója ilyen módon, ha egyedül vesszük figyelembe, mintegy önmagába visszatérő vonalba állítja a hangokat és ebben a tekintetben is, de egész mivoltában is a tarka színek színezetjellegéhez hasonlít; a hangoknak ez a zenei minőség sokkal „elevenebb", „teltebb" jellegzetességet ad, mint csupán magasságuk.

515. *A főbb hangdimenziók ábrázolása; a skála.* Ha a hangok magassági, valamint az ehhez igen hasonlóan alakuló testességi, továbbá a zenei minőségi jellegét együtt vesszük figyelembe, akkor a zenei hangok sora leginkább egy spirálissal ábrázolható, amelyben egy függélyesben egymás fölött a hasonló zenei minőségű hangok foglalnak helyet. Zenei hangminőségben különböznek egymástól a skála hangjai, amelyek közül az egy oktávára terjedő zenei minőségsorban 12 különböző, egy ú. n. félhangnyit eltérő minőségfajtát szoktak megkülönböztetni: ez a 12 hangminőségből álló hangsor a temperált skála, míg az ismert c, d, e, f, g, a, h betűkkel jelölt hangokat tartalmazó közönséges skálában a szomszédos hangok között egy ú. n. egész hangnyi különbség van, az e-f és a h-c különbségeket kivéve, amelyek csupán félhangnyiak.

516. *Hangmagasság és zenei hangminőség.* Általában egy hangmagassághoz egy zenei hangminőség tartozik; és mivel a zenei hangminőség a magasabb hangoknál hasonlóan visszatér, a hang jellemzésénél a hangmagasság a fontosabb adat, hi-

szen a zenei minőség vele egyértelmű meghatározottsággal adva van, míg fordítva, a zenei minőséggel a magasság nincs adva. Mégis többnyire a magasság mellett a zenei minőséget külön is meg szokták adni: ez a szokás tárgyi szempontból is annyiban indokolt, hogy *Révész*nek egy patológikus esetben a hangmagasság bizonyos fokú változását sikerült megállapítania a zenei hangminőség állandósága mellett: itt tehát egyes magasságokon abnormis, szokatlan zenei minőséget hallott az illető egyén. Ez az eset igazolta a zenei minőségnek a magasságtól eltérő és különböző, néha el is különülő mivoltát; a fordított esetet, különféle zenei minőségeknek e g y magasságon való fellépését, nem sikerült eléggé igazolni. A zenei hangminőség sajátos jellegét és a tarka színek színezetéhez való hasonlóságát az a megfigyelés is mutatja, hogy a teljesen amuzikális egyének a magasságot aránylag jól, a zenei minőséget azonban alig vagy nem tudják megkülönböztetni, sokban hasonlóan a teljes színtévesztőkhöz, akiknek számára a spektrum csak világosságkülönbségekkel bír.

517. *A hangvokalitás.* A hangok egy további sajátságos, de már nem általános tulajdonsága vokalitásuk: azaz egyes hangok erősen hasonlítanak egyes magánhangzók vagy félvokálisok jellegéhez; *Köhler* szerint a c_1, c_2, c_3, c_4, c_5, hangok u, o, a, e, i-nek hangzanak; közöttük uo, oa stb., a c_1 előtti oktávában m-szerű, a c_5 utániban sz-szerű hangok hangzanak. Mások, pl. Stumpf és Jaensch, részben eltérő eredményekre jutottak. Mindenesetre megállapítható, hogy a vokalitás a hangoknak vagy egyes

hangoknak egy újabb minőségdimenzióba tartozó tulajdonsága.

518. *A hangerősség.* A hangok erőssége vagy intenzitása lényegében szintén egy külön minőségdimenzióba kiterjedő sajátosság, az eddig említett tulajdonságoktól eltérő fajtájú minőségi tulajdonsága a hangoknak, amelyek intenzitás dolgában is meg vannak határozva és különböztetve egymástól: így még a zongorán kétszer más-más erővel megütött azonos billentyü illetőleg húr is minőségileg, azaz éppen a hang minőségi erőssége tekintetében eltérő hangokat eredményez.

519. *Összetett hangok; a hangszínezet.* Amint a legtöbb esetben nem a spektrum teljesen telített színeit és nem is a csak belőlük kombinálódó, szintén teljesen telített színeket látjuk, hanem a tarka és a semleges színek összetételéből eredő színekkel találkozunk, úgy többnyire nem teljesen egyszerű rezgésű hangot, hanem több egyszerű rezgésű hangból összetett vagy még jobban mondva eredő hangot hallunk. Ez az eredő hang másféle, mint összetevő részhangjai, bár a hangoknál az ilyen összetétel általában nem ad olyan minőségileg egyszerű eredményt, mint a színeknél. Míg t. i. egymásra vetített színek általában egy elemien egyszerű, új színt adnak, addig az együtthangzó hangok általában nem olvadnak teljesen egybe, hanem — legalább részben és többnyire — külön-külön is hallhatók.

Ha két vagy több hang egyszerre és együtt hangzik — tehát pl. nem különféle irányból — azt tapasztaljuk, hogy részben összeolvadnak egy némileg újszerű minőségű hanggá. Ilyen újszerű minő-

ségű hang már akkor is sokszor fellép, ha a legtöbb hangszeren csupán egy hangadó részt (egy húrt, fúvó hangszerrel egyféle magasságú levegőoszlopot) működtetünk: az adott hangban már ekkor többféle hangrezgésből összetett hangcsoport hangzik, mint valami igen erősen egybeolvadó akkordban. Természetesen maga az akkord, több hangszer vagy hangadó rész egyszerre való megszólaltatásakor jelentkező összhangzó hangcsoport is ilyen összetett hang. Az így keletkező hang részben egységes és újszerű: újszerű minőségi vonását szokták hangszínezetnek nevezni. A hangszínezet tehát az együtthangzó hangok számától, zenei minőségétől és magasságától függ. A valóban egyszerű hangok mélyebb fekvésben viszonylag lágyak, magasabban inkább élesek, de igen tiszták: ezekhez állanak közel a hangvilla hangjai. A legtöbb hangszer egy hangja már összetett: az alaphangon kívül ennek ú. n. felhangjai, amelyeknek rezgésszámai az alaphangénak egészszámú többszörösei, is hangzanak benne. Az alaphang adja meg a hang magasságát, és főleg a fel hangok számától és viszonylagos erősségétől függ a hangszínezet, amely lehet gazdag, éles, harsogó, üres stb. Ez a színezet a hangnak tehát újszerű tulajdonsága: ámde a színezet minőségileg is részben utal a hangösszetételre, mert alaposabb figyelés és kellő gyakorlat segítségével a színezett hangból valóban kihallhatjuk, benne megkülönböztethetjük a különféle részhangokat. Még inkább így van ez a tényleges akkorddal, amelyet részben mint újszerű színezetű hangot, de másrészt mint hangegyüttest is tudunk hallani.

520. *Hanglebegés, hangösszeolvadás, kombinációs*

hangok. Ha az együtt hangzó hangok magasságban elég közel vannak egymáshoz, a hanglebegésnek nevezett sajátságos jelenség lép fel: a hang mintegy nyugtalanná, ingadozóvá lesz. A másodpercenkénti lebegések száma egyenlő az együtthangzó hangok másodpercenkénti rezgésszámainak különbségével. Ha a két hang még jobban, egy ú. n. félhangnál is jobban közeledik egymáshoz, egy középhanggá olvadnak össze. Ha a két hang magasságban távolodik egymástól, a lebegéseken kívül sajátságos új hangok, a kombinációs hangok léphetnek fel: ezek között legismertebb az első differenciális hang, amelynek rezgésszáma egyenlő a két eredeti hang rezgésszámainak különbségével, a szummációs hang, amelynek rezgésszáma a két eredeti hangénak összegével egyenlő, és a második differenciális hang, amelynek rezgésszámát úgy nyerjük, ha a mélyebb eredeti hang rezgésszámának kétszereséből levonjuk a magasabb eredeti hang rezgésszámát. Itt a színkombinációhoz némileg hasonló jelenséggel állunk szemben.

521. *A hang tér- és időbeliségének kérdése.* A szín tiszta fenomenális jellege általában téres és időtlen: egy szín önmagában sztatikus, álló, de legalább két térdimenzióba kiterjedő adottság. Fenomenológiailag csupán olyan fényjelenségek, mint pl. a villanás, a csillogás stb., időbeliek; a szín- és fényhatások valóságos lefolyása természetesen mindig időbeli és nagyon sok bonyolult speciális szín- és fényjelenség lényegét tekintve is csupán az időben bontakozhatik ki. A színnel szemben a hang tiszta fenomenológiai jellegében is mindig van időbeliség: a hang fel- és elhangzik és a fennálló hang is nem

annyira „áll“, mint inkább „tart“; azaz jóval inkább dinamikus jellegű a színnél. Az viszont bizonyos, hogy e g y hangban az időbeliség nem tud igazában kibontakozni, csupán csírában van meg. Téresség azonban a hang tiszta fenomenológiai jellegében egyáltalában nincs: sem a hang magassága, sem testessége, sem zenei minősége, sem erőssége vagy színezete nem téres, azaz nincs térbeli hosszúsága, szélessége stb.; a tiszta hang hallása ilyen értelemben egészen téretlen, tárgyi tartalmában is térmentes élmény. Az időbeliség a maga gazdag dinamikájában a sorozatos hangösszetételekben, pl. a melódiákban, kitűnően kibontakozik; a térességet viszont csak inkább közvetve, térbeli irányélményekben éljük át a külvilág különféle pontjairól származó hangok versengő összjátékában.

522. *A zörejek és főbb tulajdonságaik.* A zenei hangokkal szemben a hangok másik nagy csoportját alkotják az élet fenntartása szempontjából általában fontosabb zörejek. Ezek a zenei hangoknál szabálytalanabb, primitívebb, szellemi jelentés dolgában kevesebbet mondó jelenségek, amelyeknek általában szabálytalanabb rezgésalakok is felelnek meg és felfogásuk állati fejlődéstani szempontból is kétségtelenül ősibb; ez a megállapítás természetesen nem szól a zenei hangok igen ősi felfogási képessége ellen, amely tudvalévően már a madaraknál megvan és az embernek nyilvánvalóan őscredeti képességei közé tartozik. A zörejek legfontosabb tulajdonságai mindenek előtt erősségük, tartamuk és magasságuk; a zenei minőség és a vokalitás még csak nyomokban jelentkezik bennük; viszont bonyolult összetételeik a színezet egészen különös jellegét gazdagon és

változatosan bontakoztatják ki körükben: éppen a zörejeknek ezt a sajátságos színezetét tartom egyik legfontosabb, felismerésük szempontjából is jellegzetes tulajdonságuknak. Az egyes anyagok, állatok, víz, szél stb. zörejeit legjobban talán éppen ez a sajátságos zörejszínezet jellemzi, amely nem oldható fel erősségben, tartamban, magasságban stb.

523. *A vibrációérzékelés; az elektromosság-érzékelés kérdése.* A hallással kapcsolatban megemlékezhetünk a rezgéseket általában felfogó képességünkről is, amelynek érzéke bizonyos fokig az egész test, főleg felülete és látszólag csontrendszere. A vibrációk érzékelése igen ősi képesség, tartalmai, a környezet némely fajtájú rezgései, minőségdimenziókban aránylag szegény, főleg minőségi erősség és egy fajta testesség dolgában különböző tárgyi tudattartalmak. A vibrációk érzékelésének speciális továbbfejlődése a hallás: különben hangszerek okozta rezgéseket — pl. az orgonánál — mint vibrációkat is érzékelhetünk és a süket vibrációs érzékével élvezheti a zenét (Sutermeister, Keller Helén). Másrészt a tapintás egyes jelenségeihez is mutat a rezgésérzékelés közeli hasonlóságot, sőt a tapintással össze is szokott szövődni. Végül némileg rokonnak tartom az emberrel kapcsolatban általában tagadott, de szerintem meglévő elektromos feszültségérzékeléssel. Ez a feszültségérzékelés nem olyan speciálisan fejlett, mint egyes állatok elektromosságot érzékelő szerve, hanem inkább a közérzékkel kapcsolatos és mintegy belső feszültséghez és vibrációhoz hasonló tartalmakat mutat.

524. *A tapintás.* Nemcsak a környező légkör rezgéseit érzékelhetjük, hanem a szilárd testek rezgé-

sét is megragadhatjuk: itt a vibrációs érzékelés teljesen a tapintás gazdag és nagyjelentőségű érzékkörébe megy át.

A tapintás, a régi ötödik érzék, az újabb vizsgálatok fényében mind többrétű és gazdagabb érzékterületnek bizonyul, amely többféle érzetminőségosztályt egyesít magában; fő érzékszerve, a bőr, is többféle érzékszervnek az egész testfelületen elosztott, rengeteg példányát tartalmazza. A bőr érzékszervei között, úgy látszik, legalább négyféle van: a nyomás-, a hideg-, a meleg- és a fájdalomérzék. Ezek specifikus képességű érzékelő idegvégződések, az ú. n. nyomás-, hideg-, meleg- és fájdalompontok.

525. *A szorosan vett tapintóérzék.* A nyomáspontok alkotják a szó szűkebb értelmében vett tapintóérzéket. A nyomásérzék *Titchener*, valamint v. *Frey* megállapításai szerint többféle érzetminőséget érzékel: ilyenek az érintés, a csiklandás, a vibráció és a tulajdonképeni nyomás (vagy húzás). Ezek is egyrészt intenzitás, másrészt a különféle testrészek szerint igen különböző jellegűek: ezért nem merném *Katz*cal[1] a tapintási érzetek monotóniáját állítani, bár abban kétségtelenül igaza van, hogy elemi minőségek dolgában a színek világa jóval gazdagabb. Abban is megint igazat adhatunk Katznak, hogy a tapintás formavilága rendkívül gazdag és a tapintási érzékelés rengeteg fínom és sokszerű adata, elsősorban kezünk tapintó tapasztalása, tapasztalati világképünknek egyik legfontosabb, a látási és hallási területek mellett legjelentő-

[1] *David Katz: Der Aufbau der Tastwelt*, 1925.

sebb területét szolgáltatja, fontosság dolgában mindjárt a látás mellé és talán a hallás elé helyezhető; ez az egyik legjobb orientáló érzékünk, míg tartalmainak szellemi jelentésgazdagságában a látási és a hallási érzetek mögött elmarad.

526. *A tapintási érzékelés tartalmai.* Minden tapintási érzet énünkkel szembenálló, ennyiben tárgyi jellegű adottság: ámde a látási és a hallási érzetekkel szemben alkalomadtán sokkal inkább testünkhöz tartozónak, „testi énünkkel" kapcsolatban „alanyinak" érezhetjük. Ha megérintenek, megcsiklandoznak, ha nyomás ér, főleg testünk olyan részein, amelyekkel nem szoktunk cselekvőleg tapintani, az érzet szigorúan véve tárgyi, de testünkhöz tartozó, testi mivoltunkról számot adó, néha úgynevezett proprioreceptív tudattartalom. Viszont ha kezünkkel, ujjainkkal érintünk, tapintunk, tapogatunk, a tapintási érzékelés nem testünk állapotváltozásait, hanem egészen a színekhez és hangokhoz hasonlóan külső tárgyak tárgyi tulajdonságait mutatja be, közvetíti nekünk, tartalmai mindenképen és erősen tárgyi jellegűek: ekkor nyerjük a keménység és puhaság, símaság és érdesség, nedvesség, ragadósság, merevség, rugalmasság minőségeinek számtalan fokozati és árnyalati különbségét; ilyenkor a tapintási érzékelés exteroreceptív. Ez a tapintási érzékelő képesség *Katz* módszeres kísérleti vizsgálatai szerint, amelyeket magam is ellenőriztem, rendkívül gazdag és finoman differenciált: az életben való eligazodás szempontjából igen fontos nagyszerű, sok tekintetben a látást is jóval túlszárnyaló megkülönböztető ereje. Nemcsak sokféle anyagot, de mindegyiknek sokféle fajtáját tudjuk tapintás útján megkülönböz-

tetni: üveget, fémet, követ, fát, papirost, szövetet, író-, selyem-, újság-, itatópapirost stb., valamint ezeknek is több fajtáját. A megkülönböztetésben Katz megállapításai szerint főleg az illető anyag szerkezetének a kitapintása vezet, ezt pedig leginkább a kérdéses anyag felületének végigsímításakor jelentkező vibrációk érzékelése eredményezi: így a tapintásban, amelynek érzékelő képessége igazában csak a tapintó szerv — esetleg a tapintott test — mozgásában bontakozik ki, a rezgésérzékelés egyik legfontosabb mozzanat.

A látási érzetekhez hasonlóan Katz a tapintás körében is talál a leggyakoribb felülettapintás mellett közegtapintást, amelynek tartalma éppen valamilyen teret betöltő tapintási minőség, pl. az áramló levegő vagy víz tapintási érzékelése, valamint az átlátszóságnak megfelelő áttapinthatóságot, amikor valamilyen anyagon keresztül tapintunk egy testfelületet. A közvetett tapintás is, pl. bot végével vagy keztyűn át, amikor a tapintási benyomást jellemző módon nem tapintószervünkre, hanem a tapintott tárggyal érintkező tapintóeszközünk végére, a tapintott tárggyal érintkező felületére lokalizáljuk, igen fínom lehet; ezt főleg megint a könnyen áttevődő vibrációk érzékelésének a tapintásban való nagy szerepe teszi lehetővé.

527. *Tapintás, mozgás és látás; a tapintás téressége.* A tapintás érzékelő ereje igazában csak a mozgásban bontakozik ki, amint láttuk; símaságot, érdességet mozgás nélkül nem is érzékelhetünk kellően. Másik fontos támogatója a tapintott tárgy látása. A vak tapintó képessége általában fínomabb és gazdagabb a látóénál, de a tapintási érzékelés teljesen

széleskörű és sokféle tárgyi ismeretet adó kibontakozását a mozgáson kívül a látás segíti elő legjobban. Újabb vizsgálatok szerint éppen a látás az, amely a valójában hézagos, de gyakran a folytonosság élményét adó tapintási érzékelésnek képességét teljesen kifejleszti: a született vak tapintása sokszor inkább időben egymásután következő és csak kisebb mértékben a szó teljes értelmében térben kibontakozó élmények sorozata. A tapintási tér is, amelyről egyes régibb és újabban ismét felmerülő állításokkal szemben kimutatható, hogy eredetileg adva van, messze elmarad a látási tértől. Hiszen a tapintás a közelérzékelés szerve, nem úgy, mint a látás — vagy a hallás vagy a vibrációérzékelés — távolsági érzéke, amelyben a tér teljesen kibontakozhatik, ha tartalmaiban egyáltalában van téresség. Helyesebben mondva a nyomásérzékelés, az érintésérzékelés közelérzékelés a tapintásban és az marad voltaképen a közvetett áttapintásban is; viszont a tapintás rezgésérzékelése is már némileg távolságba nyúlhat, amikor pl. egy húr rezgését tapintással érezve, mintegy ennek térbefutását is érzékeljük: a vibrációs érzékelés általában — amint Katz helyesen látja — a halláshoz hasonló, lényegileg dinamikus, időbeli tartalmakat felfogó, de egyúttal távolsági és ezzel azután teret is megragadó érzékelésfajta. Ezzel szemben a sokszor rezgésérzetekből is felépülő, mozgáson is alapuló, de önmagukban sztatikus jellegű tárgyi tapintásalkatok, strukturált tapintásminőségkomplexumok — a síma, érdes, puha, kemény, hegyes, tompa stb. — tulajdonságaikban inkább a látási érzettartalmakhoz hasonlítanak: mindkét fajta már sztatikus és téres jellegű, mert a ta-

pintási minőségek időbeli, dinamikus. mozgáson alapuló kiépülésüket már szintén sztatikus és téres jelleggé változtatva mutatják. Ezek a tapintási tartalmak már a tapintás közelit érzékelő ágának tartalmai: ennyiben a látás távolsági érzékelésének tartalmaitól megint jellegzetesen különböznek. A két érzetkör minőségi sajátsága persze nagyon eltérő, de sok megfelelés van közöttük.

528. *A meleg- és hidegérzékelés.* A bőr érzékszervei között a szorosabban vett tapintási érzék mellett ott találjuk a hőmérséklet felfogására alkalmas kétféle érzékszervet: a hideg- és a melegérzéket. Ezek a környezetnek testfelületünk hőfokánál kisebb vagy nagyobb hőmérsékletéről értesítenek. A kettő közül a hidegérzék jobban ki van fejlődve szervezetünkben, a hidegpontok száma sokszorosan több a melegpontokénál, hidegérzékenységünk nagyobb melegérzékenységünknél: ez nyilvánvalóan biológiailag célszerű. Hideget általában —10—12°C-tól +28°C-ig érzünk. 28—30° C körül sem hideget, sem meleget nem érzünk, mert ez a hőfok körülbelül megegyezik testfelületünk rendes hőmérsékletével. 30—32° C-on felül meleget érzünk kb. 36—38° C-ig, azontúl forrót, 45—48° C-on felül már tüzest. 60—70° C-on felül már a meleg- és forró-érzet megszűnik és a fájdalomérzeteknek adja át helyét. Érdekes tapasztalás, hogy az egymagában ingerelt melegpont még 25° C körül is meleget, a hidegpont még 40° C körül is hideget jelent: ezeknél a „paradox" hőérzeteknél az érzékszervnek az ingerhez való specifikus alkalmazkodását jól megfigyelhetjük; természetesen ez nem azt jelenti, hogy az érzékszervek rendes körülmények között sem eléggé objektívan veszik át az érzéki tar-

talmakat, csupán azt, hogy a specifikusan begyakorolt érzékszerv idegenszerű ingerekre is a megszokott módon reagál. Az érzékelés objektivitását a hőérzék is aránylag igen jól mutatja: hiszen az életben egyetlen hőpont kísérletileg izolált ingerlése úgyszólván sohasem fordul elő, hanem kisebb-nagyobb bőrfelületen a hideg- és melegpontok sokaságát éri az inger. Ez az inger pedig nem az abszolút meleg vagy a tárgyilag negatív jellegű hideg, hanem a testfelület és az azzal érintkező környezet hőmérsékletkülönbségéből előálló hőbeáramlás vagy hőkiáramlás. A hőbeáramlásnál meleget érzünk, ez pedig a maga bizsergésével a melegnek molekuláris rezgésjellegét és biológiai éltető erejét szépen érzékelteti; a hőkiáramlás hidegérzetének megmerevítő jellege viszont a hőveszteség mivoltát érzékelteti jól objektív tekintetben is, egészen a megfagyás előtti bénulási, dermedési, nyugalmas elernyedési jelenségekig és a velük kapcsolatos érzetekig. Melegérzékelésnél általában hidegpontokat, hidegérzékelésnél melegpontokat is ér az inger és mégis normálisan csak meleget, illetőleg hideget érzünk: ez is mutatja a paradox hőérzet különleges, mesterséges jellegét. Tény viszont az, hogy a forróság érzetének keletkezésében a hidegpontok is nagy szerepet játszanak és a forró érzetéből egy hidegérzet-komponens is kielemezhető; melegpontokban szegény testrészeken inkább érezhető forró, mint meleg: de maga a forróság mint sajátos és sajátosságában újszerű, sőt egyszerű érzetminőség általában melegszínű, azaz a hidegkomponens a forróság érzetébe úgy olvad bele, hogy a melegérzetet egy sajátságos szúrósan izgató érzetvonással fokozza és színezi; az egész forróságérzet minő-

sége tehát valóban egy fokozott meleget, nem meleggel kevert hideget mutat. A forró érzetébe azután fokozódásakor, valamint a fokozódó erős hidegérzetbe is, mindinkább fájdalomérzetek szövődnek bele: az égetően forró és a metszően hideg érzeteiben már ezek a fájdalomérzetek uralkodnak és a szervezet veszélyeztetésére, a szövetbomlás megindulására, szövetsérülésre utalnak.

Mivel a hőérzet lényegében a hőáramlás érzete, természetes, hogy a testfelület a saját hőfokától tartósan eltérő hőmérséklethez bizonyos határok között és a testfelület megfelelő hőmérsékletváltozásához szükséges idő alatt alkalmazkodni tud és ekkor a közömbös hőmérséklet foka megfelelően eltolódik; így a hosszabb ideig meleg vízben tartott kéz mást érez melegnek és hidegnek, mint pl. a hideg vízben tartott; normális körülmények között is nemcsak a különböző testrészek hőérzékenysége, hanem hőérzékenységének nullapontja is eltérő.

A hőérzetek a tapintásban igen nagy szerepet játszanak: sok tárgyat — pl. fémet, üveget, bőrt — nagyrészben hőhatásáról ismerünk fel. A jó hővezető anyagok ugyanis a testünknél rendesen hidegebb tárgyak érintésekor gyorsabban, tehát több hőt vonnak el, viszont pl. erős napsütéstől felmelegedve gyorsabban, azaz több hőt adnak le, tehát akkor hidegebbeknek, ekkor melegebbeknek tűnnek a rossz hővezető anyagoknál; ezek, ha alacsonyabb hőfokúak, első érintésre kissé hűvösek vagy közömbösek, de csakhamar megmelegednek, mivel testünk hőmérsékletét az érintkező részek átveszik, de nehezen adják tovább, úgy hogy az érintő testrész vele egyfokú környezettel érintkezik, amelyet már melegnek érez,

hiszen az általában megszokott hidegebb környezetbe való folytonos hőleadás az illető részen megáll. Ez a megszokott hőleadás okozza, hogy testünk — belülről melegített — felületének hőfokával teljesen egyenlő hőfokú, egész testünket körülvevő környezet már tűrhetetlenül melegnek tűnik és a hőérzékenység nullapontja valamivel alacsonyabb a testfelület hőmérsékleténél, amelynek az indifferens tárgy vagy környezet hőfokával való teljes kiegyenlítődését a belső hőtermelés és a test belsejéből való állandó hőkisugárzás meggátolja.

Általában a tárgyakat, a környezetet vagy egyes testrészeinket érezzük hidegnek, melegnek, forrónak, a hideg- és melegérzeteket tehát erősen tárgyiasítjuk és lokalizáljuk; előfordul azonban egész testünk hideg vagy meleg közérzete is, rendszerint másféle szervi és életérzetekkel is összekapcsolódva. Ez a hőérzetek előbb említett megnyilvánulási fajtáinál jóval szubjektívabb tudatjelenség, de szigorúbb megfigyelésre még mindig énünkkel szembenálló, csak diffúzabb, egész testünkre vonatkozó érzéki tárgyi tudattartalomnak mutatkozik.

529. *A fájdalomérzékelés.* A szűkebb értelemben vett tapintási, a hideg- és melegérzéken kívül még az érzéki fájdalmat jelző érzékkel találkozunk a bőr érzékei között. Ez a testet kívülről fenyegető vagy érő sérüléseket jelzi az érzéki fájdalom érzetminőségeivel. E minőségek között látszólag két fő fajtát találunk: egy élesebb, metszőbb vagy hegyesebb, mondhatni világosabb, és egy tompább, mondhatni sötétebb érzetminőséget. Ezek azután a behatás alakja és nagysága, valamint intenzitása, tartama szerint szúrásszerű, vágásszerű, ütés-zúzásszerű fáj-

dalmakra differenciálódnak és minőségi erősség, tartam, valamint a különféle testrészek fájdalmi színének specifikus jellege tekintetében is szétkülönülnek. Vannak egyes, a fájdalom iránt igen érzékeny testrészek, pl. a szem szaruhártyája, és viszont egészen érzéketlenek is, pl. a száj egyes részei. Az érzéki fájdalomérzet szorosan véve szintén mindig énünkkel szemben álló, érzéki tárgyi tudattartalom, de egyrészt általában alanyi érzelmi állapotokkal kapcsolódik, másrészt testünk állapotára utalva némileg szubjektív, sokkal inkább hozzánk tartozó jelleget mutat, mint pl. egy hangérzet: viszont az is áll, hogy egyrészt érzelmi kapcsolódása nem egyértelmű, azaz lehet nemcsak depresszív érzelemmel, hanem pl. örömmel kapcsolatos is, másrészt sok érzéki fájdalom igen erős tárgyi utalást is tartalmaz; késvágást, tűszúrást érzünk. A fájdalomérzékelés biológiai fontossága nyilvánvaló.

530. *A szervi gyönyörérzékelés.* A fájdalomérzetekkel kapcsolatban megemlíthető, hogy a később szóba jövő szervi érzetek között is vannak egyrészt a test belsejének, a különféle szerveknek sérüléseit, elváltozásait jelző fájdalomérzetek, de másrészt határozott gyönyörérzetek is; ezek szintén szorosan testi állapotunkhoz tartoznak, érzelmekkel, általában örömjellegű érzelmi állapotokkal is kapcsolódnak, de lényegükben szintén énünkkel szemben álló érzéki tárgyi tudattartalmak és kapcsolódhatnak depresszív érzelmekkel is: ilyen gyönyörérzetek felléphetnek ételek és italok élvezeténél és a szaglási, ízlelési, tapintási, hőérzetek mellett mint további érzetmozzanatok színezik az illető tárgyak érzékelését, valamint megjelenhetnek az ivarszervek működésé-

vel kapcsolatban, a bőr tapintó érzékelésével összefonódva stb.

Tapintási, hő- és fájdalomérzékek nemcsak a bőrben, hanem a test belsejében is vannak: ottani működésük rendszerint szorosan összeszövődik a további szervi és általános testi életérzékeléssel.

531. *A kinesztétikus érzékelés.* A tapintási érzékeléssel többnyire igen szorosan egybefonódnak, abban nagy szerepet játszanak egy további, szintén bonyolult érzékterület adatai: ezeket összefoglalóan kinesztétikus érzeteknek szoktuk nevezni. Ide soroljuk mindenekelőtt a helyzetérzékelést: ennek az útján meg tudjuk állapítani, hogy tagjaink milyen helyzetben vannak. A helyzetérzékelés egyrészt a bőr nyomásérzékelésével, másrészt izmaink és izületeink erőérzékelésével függ össze és kialakulásában nagy szerepe van a látásnak: azoknak a tagoknak a helyzetét, amelyeket rendszerint látunk, jobban meg tudjuk határozni, mint a rendszerint nem látottakét. Hosszabb nyugalmi állapot után a helyzetérzékelés bizonytalanabbá válik. A helyzetérzékelés mellett tagjaink mozgását is érzékeljük, akár más mozgatja azokat, akár magunk; általában az utóbbi esetben finomabb a mozgásérzékelés, amely különben mindig rendkívül finom és érzékeny, bizonyos tekintetben a látás finomságát is meghaladja és a tapintás egyes fajtáinak érzékenységéhez hasonlít. A mozgásérzetekben is igen nagy szerepet játszik a bőr és a belső testrészek tapintásérzékelése, de az aktív mozgások érzeteibe erő- és súlyérzetek is beleszövődnek.

Lényegében az izmokban, valamint talán az izületekben és az inakban is végbemenő érzékelés a testi erő, súly és ellenállás érzeteinek felfogása.

Amikor egy súlyos tárgyat emelünk, azt nehéznek érezzük: ez az erősen objektiváló súlyérzet. Ha inkább tagjaink funkciójára figyelünk, egyrészt egy a szándékolt mozgást nehezítő vagy gátló ellenállásnak a súlyérzetnél bizonytalanabbul tárgyi jellegű, bár éppen annak megfelelő érzetét érezzük, másrészt egy ennek legyőzésére irányuló, testünk állapotára, illetőleg működésére utaló, ennyiben alanyibb, de szigorúan véve énünkkel szemben álló testi erőkifejtés érzetét. Valamennyinek közös vonása egy főleg az izmokban jelentkező feszültség érzete, amely valóban és legfőképen izmaink feszültségi állapotairól tudósít, tehát szintén az inger természetének igen megfelelő, objektív jellegű érzéki minőség.

532. *A sztatikus érzékelés.* Tagjaink helyzetének érzékelésén kívül egész testünk, főleg pedig fejünk helyzetét is érzékeljük a fül belsejében lévő ívjáratok és a labyrinthus egy részének az útján: ez az ú. n. sztatikus érzék, érzetei pedig általános testi helyzetérzetek. A sztatikus érzékben fellépő rendellenességek szédülést, a testi egyensúly elvesztését idézhetik elő; ilyenkor nyomás-, feszültség- és főleg különféle szervi vagy általában közérzetek lépnek fel. A sztatikus érzék tehát kétségtelenül érzékel, bár látszólag nem ragad meg eredeti jellegű érzetminőségeket; további és fontosabb szerepe azután az érzékelt adatoknak megfelelően a test egyensúlyozása reflexműködések útján.

533. *A szaglás.* Eddigi vizsgálódásainkban az érzetosztályok egész sorát áttekintettük; közben ismételten felmerült egy még külön nem vizsgált csoport, a szervi vagy életérzetek osztálya. Mielőtt azonban erre rátérnénk, két eddig kihagyott és éppen az

életérzetekkel szorosabb kapcsolatban álló érzékterületet kell még áttekintenünk: ezek a szaglás és az ízlelés érzékterületei, az azoknak megfelelő szag- és ízérzetekkel.

A szaglás biológiai szempontból egyik legfontosabb távolsági érzékünk, amely a szervezetünk környezetében lévő sok anyagról tudósít az orrunkba jutó fínom, gáznemű anyagrészecskék utján: ezek szagtulajdonságait az orr nyálkahártyáiban lévő szaglóérzék ragadja meg. Nagyon fontos a szaglás szerepe a táplálkozásnál, hiszen az étel szaga a szájbajutás előtt a külső orron át, a szájból a száj-orr-összeköttetésen keresztül eljut a szaglóérzékhez és az étel legfontosabb érzékelési adatát szolgáltatja. Az állatvilágban, de a primitív ember világában is a szaglásnak további fontos szerepe van állatfajok, emberfajták, nemek, valamint a környezet sok más tárgyának és folyamatának felismerésében.

534. *A szagok tulajdonságai.* A szaglás érzéki minőségei, a szagok igen gazdagon bontakoznak ki és erős érzelmi hatékonyságuk miatt szellemi jelentés tekintetében is számottevők: pl. esztétikai jelentőségük közismert. Többféleképen megpróbálkoztak a szagok felosztásával: aránylag legsikerültebbnek a *Henning*-féle felosztást tekinthetjük, amely fűszer-, virág-, gyümölcs-, gyanta-, rothadás- és kozmás szagokra osztja fel a szagokat. Ezek között a csoportok között átmenetek vannak — pl. a szekfű-, a fenyőillat — úgy hogy az első négy csoport mintegy önmagába visszatérő szagsorozatba záródik, míg az utolsó kettő szintén egyrészt egymáshoz áll közelebb, másrészt a fűszer- és gyantaszagokkal kapcsolódik össze. Ilyen módon a szagminőségek rende-

zett összesége egy prizmával ábrázolható, amelynek alapján a négy csúcsot és az éleket az első négy szagcsoport, a felső élt és két csúcsát az utolsó két szagcsoport, az alap- és felső csúcsokat összekötő éleket az első négy és az utolsó két csoport közötti átmenetek alkotják. Ez a szagprizma még mindenesetre több megoldatlan kérdésre mutat reá, korántsem olyan jó válaszokat ad, mint a színoktaéder: meg kell vizsgálni, vajjon a szagok között csakugyan vannak-e mindenfelé fokozatos átmenetek, továbbá, hogy különféle — és ha igen, lehetőleg hány jelentősebb — minőségdimenziók megkülönböztethetők-e körükben? Annyi mindenesetre tény, hogy vannak egymáshoz jobban és kevésbbé hasonló szagok, valamint, hogy a szagok keverése új szagminőségeket eredményez, amelyek sorában az eredeti, keveretlen szagminőségek közötti fokozatos átmenetek is alighanem megtalálhatók, akárcsak a színkeverésnél. Mivel a szagok látszólag különféle „minőségi irányban" is hasonlítanak egymáshoz, illetőleg eltérhetnek egymástól, valószínűleg több szagdimenziót is felvehetünk. Valószínű az is, hogy egyes szagok egymás minőségi megnyilvánulását nagyrészben vagy egészen meg is semmisíthetik, kompenzálhatják, az idevonatkozó vizsgálódások azonban még aligha tekinthetők véglegesen lezártaknak, megnyugtató eredményűeknek.

A szagok határozottan tárgyi jellegűek, de azontúl tünékeny jellegük folytán nem mindig könnyen meghatározhatók: neveik is általában azokról a tárgyakról vettek, amelyekből áradnak, és felismerésük is nehezebb, ha a tárgyat, amelytől jönnek, nem látjuk.

535. *Az ízérzékelés.* A szagok a legnagyobb mértékben az ízérzetekkel kapcsolódnak össze: annyira, hogy az ételek ízében a szagok nagyobb szerepet játszanak, mint a tulajdonképeni ízek; ezt pl. erős náthában tapasztalhatjuk, amikor az ételek „íze", azaz éppen szaga elvész és csupán szorosan vett ízüket érezzük. Az ízeket a nyelven és a szájüregben lévő ízlelő bimbók útján érzékeljük a nyálban oldódó — vagy gáznemű — anyagokon. Négy főízt különböztetünk meg általában: a savanyú, édes, sós és keserű ízt. Ezek között is lehetnek átmenetek, főleg az ízes anyagok keverése útján, de ezek többnyire nem olyan egyszerű ízminőségek, mint amilyen egyszerűek a keverékszínek és -szagok minőségei, hanem inkább az összetett hangok jellegéhez hasonlítanak. Egyes közbülső egyszerű ízminőségeket azonban esetleg találunk: ilyen pl. a lúgos íz *Henning* szerint, egyszerű minőség keserű és édes között. A fémes ízt egyesek külön íznek, mások szagnak vagy szag- és íz-összetételnek minősítik. A négy főíz és átmeneteik minőségi rendszertani helyei egy tetraéderbe rendezhetők, de itt is sok probléma van: ilyen az átmenetek közelebbi mivoltának és az ízdimenzióknak a kérdése. Ezen kívül itt is és a szagoknál is felmerül az a kérdés, vajjon a négy főíz, illetőleg a hat szagcsoport valóban elegendő, teljes megalapozását vagy keretét adja-e az íz- és a szagminőségeknek.

A szagok és ízek gyakran összeszövődnek tapintási érzetekkel is, pl. az ételek érzékelésében többnyire szag-, íz-, nyomás- és hőérzetek együtt szerepelnek.

536. *A páraérzékelés.* Az orr, a torok és a légző-

szervek nyálkahártyái a környező levegő összetételére és páratartalmára vonatkozó érzékelési adatokat is meg tudnak ragadni: ez a páraérzékelés, amely a szaglással és az ízleléssel is összeszövődik és amelynek érzetminőségeiben szag- és ízérzetek is jelentős szerepet játszanak, biológiai szempontból szintén fontos érzékelésünk; adatai a belső szervi és életérzetek jelentkezésére számottevő hatással vannak. Jelenségeit J. H. *Parker*, *Henning*, A. *Mayer* vizsgálták.

537. *A szervi érzékelés.* Belső szerveink és egész testi szervezetünk állapotáról és működéséről, és pedig kevésbbé rendes, inkább rendellenes állapotáról és működéséről külön érzetminőségek, a meglehetős gazdagon differenciált szervi, valamint az élet- vagy közérzetek tudósítanak minket. Ez a tudósítás természetesen biológiai szempontból igen jelentős, de — ezt hangsúlyoznunk kell — nem teljes és sokszor nem is kielégítő; itt magukat a szervi és az életérzeteket csupán mint tudattartalmakat vesszük pszichológiai-fenomenológiai módon tekintetbe.

A szervi érzetek közé tartoznak a gyomor, a belek, a szív, a tüdő, a máj, a vese, a hólyag, a nemi szervek, a fej, a szem stb. működésével kapcsolatos érzetek: ilyenek többnyire csak rendellenes fiziológiai jelenségek felmerülésekor lépnek fel — pl. gyomornyomás, bél-, szív-, vese-, hólyag-, epe-, fejgörcs, szemfájás — de jelentkezhetnek a normális működéseknél is, pl. a nemi szervekben. A rendellenes működésekkel kapcsolatos érzetek rendszerint fájdalomszínűek és inkább depresszív érzelmekkel szövődnek össze; a rendes életműködésekhez gyakran gyönyörérzetek fűződnek: ezek inkább örömszínű érzelmekkel szövődnek. Maguk az érzetek igen sokfélék színezetben

és minőségi erősségben is és részben elég jól, részben azonban nagyon bizonytalanul lokalizálhatók testünk egyes részein, egyes szerveinkben: általában testi mivoltunk állapotára vonatkozván, ennyiben alanyiságunkhoz közelállnak, tágabb értelemben vett alanyiságunkhoz hozzá is tartoznak, de szorosan vett énünkkel szembenállanak, azzal szemben mint tárgyi adottságok distanciálhatók.

538. *A közérzék és életérzetei.* Szervi érzeteinkhez tartoznak, de inkább egész testi szervezetünkre mutatnak, részben egyes szervek, de részben az egész szervezet életműködéséhez kapcsolódnak általános élet- vagy közérzeteink, amelyek a maguk realitásában egyediek, konkrétek ugyan, mint minden érzéki minőség, egyes szervekben azonban alig vagy nem lokalizálhatók és az egész test állapotát vagy működését igen jól érzékeltetik: ilyenek a frisseség, egészség, testi erő, vagy a fáradtság, az álmosság, a közelebbről meg nem határozott „betegség" közérzetei. Az álmosság leginkább a fejben, a fáradtság vagy a fejben, vagy a tagokban, izmokban, izületekben lokalizálva, a frisseség és erő ugyanitt, az egészség vagy betegség közérzetei leginkább az egész testben elterjedve jelentkeznek. Ezek a legszubjektívebb érzeteink, valóban testi állapotaink „általános" jelzői, de szigorúan véve szintén nem énünk állapotai, hanem vele szembenálló, énünkkel élményszerűleg is határozottan szembeállítható érzéki tárgyi tartalmak, amelyek megint vagy gyönyörszínűek és ekkor inkább — de nem mindig! — örömérzelmekkel kapcsolódnak, vagy fájdalomszínűek és ekkor inkább — de nem mindig! — depresszív érzelmekkel szövődnek össze. A szervi és életérzeteknek az érzelmi élet-

tel való szoros kapcsolata mélyebb fiziológiai alapú is: ezt jól mutatja egyes pathologikus esetekben a szervi érzeteknek és az érzelmek nagy részének együttes kiesése vagy rendkívüli csökkenése. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a kapcsolat nem a két lelki jelenségcsoport azonosságára, lényeges egységére, hanem csupán szoros összefüggésére, elsősorban megnyilvánulásuk fiziológiai alapjainak közösségére vagy szoros kapcsolatára vall; az érzetek és érzelmek lélektani rokonságával, kapcsolatával, amely azonban semmiképen sem azonosság vagy lényegbeli egység, később foglalkozunk. A szervi érzetek fiziológiai alapjainak vizsgálata ezúttal szintén kívül esik körünkön: csak utalhatunk arra, hogy ilyen alapok lehetnek a szövetek elváltozásai, baktériumok okozta roncsolások, daganatok nyomása, gyulladások vértúlbőségének avagy éppen egészséges vérbőség nyomása, mérgezések stb.; az utóbbiak közé tartozik pl. a szervezet önmérgezése az elfáradásnál is.

539. *Az érzékelés tartalmainak bonyolultsága.* Mindezek a felsorolt érzetfajták annyiban alapvető jelentőségűek az érzékelésben, hogy érzetek, érzéki minőségi mozzanatok megragadása nélkül nincs érzékelés és hogy legszorosabban véve éppen ezeket az érzeteket érzékeljük: ebből érthető a mult század érzékeléslélektanának a kor általános atomisztikus felfogásának megfelelő tanítása, hogy az érzékelés érzetelemek összegeződéseinek megragadása. Ez a tanítás azonban rendkívüli egyoldalúsága miatt súlyosan tévedett: mert az érzetszerű mozzanatokkal más, nem érzetszerű, ennyiben nem érzéki, de az érzékelésben az érzetekkel együtt, mintegy rajtuk éppen

olyan közvetetlenül adott vonások szövődnek össze az érzékelés adataiban, úgy, hogy ezek általában igen bonyolult tartalmaknak mutatkoznak, amelyekben az érzetszerű mozzanatok csak egy, önmagában önállótlan oldalként jelentkeznek. Azaz mi a tényleges érzékelésélményben nem érzeteket érzékelünk, hanem az érzéki világot ragadjuk meg: megragadjuk sokszerűségében, sokféle folyamatával és tárgyával. Mi az már most, ami ezt az érzéki világot az érzetszerű vonásokon kívül megalapozza? Az újabb lélektan ezeknek a vonásoknak jó részét meglehetős részletességgel megvizsgálta. Ilyen vonások pl. az érzéki adottságok alakulati vonásai, azaz szám-, tér-, tartamhatározmányai.

540. *Az érzékelési aktusok és tartalmak tartamhatározmányai.* Tartama mindenféle realitásnak, tehát minden lelki realitásnak, aktusnak, élménynek, tartalomnak is van. Ámde mindíg csak valaminek van tartama, üres tartam nincs, a semminek nincs tartama. Az érzékelés aktusainak és tartalmainak is van tartamuk: ez a tartam időbeli. Az időbeli tartam véges résztartamok egymásutániságából épül fel, azaz ú. n. szukcesszív tartam, reális változások tartama. Maga az érzékelés folyamata mindíg a szervezet és a psyche változásával jár: ez a változás mind a lelki, mind a testi élet alakulása szempontjából igen fontos; hiszen az érzékelés okozta lelki változás kihat az egész további lelki életre és a fiziológiai változás érzékszerveinket, idegrendszerünket és vele egész szervezetünket lassan, de folyton módosítja. Számunkra jelenleg mégis fontosabb maga az a tartam, amely az érzékelés tartalmaiban adódik. Így mindenekelőtt maga a változás, az idő-

beliség merül fel érzékelésünk tartalmaiban. Közérzeteinkben szervezetünk állapotváltozásait, változó állapotait érzékeljük; hallási érzékelésünk a hangok fel- és elmerülését, változó, de eleven világát közvetíti; mozgásérzeteink tagjaink helyzetváltozásáról tudósítanak; a szaglás is igen jól érzékelteti a szagbenyomások változásait; a látás és a tapintás a változások többféleségét is bemutatja. Tapintásunk egy tárgy növekedését, csökkenését, lüktetését, rezgését, elmozdulását vagy tartós mozgását, folytonos vagy lökésszerű változását ragadja meg; a látás szín- és fényváltozást, alak- és nagyságváltozást, helyváltozást érzékel különféle módokon, folytonosan, szaggatottan, gyorsan, lassan stb. Az inkább folytonos vagy inkább lüktető változásokon kívül tartós állapotokat és tárgyakat, tartamkonstanciákat is érzékelünk, pl. a látásban és a tapintásban: ezek tárgyérzékelésünk egyik fontos feltételét alkotják. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy sohasem érzékelünk elvont tartamokat és változásokat, hanem mindíg valaminek, és pedig valamilyen érzéki adottságnak — tárgynak, állapotnak, minőségileg meghatározott folyamatnak — a változását, tartamát. Még pl. a periferikus látás mozgásérzékelésében is valami mozog, suhan: akár maga a látási mozgásérzet sajátosságát tekintjük külön érzéki minőségnek, akár egy pont, folt, szürkeség, színesség, fényesség mozgását látjuk, mindenképen valaminek a mozgását, nem semminek a mozgását, változását látjuk.

541. *A térérzékelés.* Az érzékelés alakulati vonásai között igen jelentős helyet foglal el a tér. A tér nem olyan ősi határozmány, mint a tartam: énünk

aktus- és állapotvilága és ennek változásai, tudatvilágunk alakulása nincs a térben, bár sokszor összekapcsolódik téres élménytartalmakkal. Még csak nem is minden érzékelési mód ad egymagában téres élménytartalmat: a tiszta hallás, szaglás, egymagában nem téres. Más érzékeink működése azonban lényegesen a térre, téres tartalmak megragadására irányul: elsősorban a látás, ámde a tapintás, a kinesztétikus, sztatikus és sok szervi érzékelés is. Ezek okozzák azt, hogy lényegében téres világban élőknek tudjuk magunkat: és testi-lelki szervezetünk egységessége folytán a kibontakozó térérzékelésben azután azok az érzékek is részt vesznek, amelyek egymagukban nem érzékelnek téres tartalmakat. Így válik lehetségessé az a tapasztalati tény, hogy normális körülmények között egy egységes térben élünk és működünk, amelyben egész testi mivoltunk és rajta kívül sok más testi tárgy és folyamat van adva: ez a tér pedig nemcsak látási, tapintási, kinesztétikus, sztatikus és — testünk téressége is bele tartozván — „szervi" tér, hanem egyúttal hallási, szaglási, esetleg ízlelési tér is, amely teljes realitásában valamennyi érzékünk összefüggő adatai alapján bontakozik ki. Ez a tér jelenti magát a testek, a térbeli tárgyak térességét, valamint a tőlük betöltött, de főleg közöttük és körülöttük lévő — leginkább „látott" — üres teret, amely utóbbi azonban csak téres tárgyak érzékelése alapján alakul ki érzéki tapasztalásunkban.

542. *A látás térérzékelése.* Hogyan alakítják ki egyes érzékeink a teret? Legfőbb térérzékünk kétségtelenül a látás. A látás tartalmai mindig téresek és pedig általában vagy két térdimenzióba terjednek ki,

azaz síkok, illetőleg sík felületek, vagy három térdimenzióba, azaz görbe felületek, testek vagy terek. Kivételesen találkozunk túlnyomóan egy térdimenziós látási adottságokkal, egyenesekkel, vagy a térdimenziók legkisebb határelemével, a ponttal: meg kell azonban jegyeznünk, hogy még a legvékonyabb látott egyeneseknek is nemcsak mint esetleges fizikai tárgyaknak, hanem mint látási képeknek is, talán van némi szélességük, legalább szélességi nyomuk és a legkisebb látott pontok, pl. éppen csak látható állócsillagok is, talán mutatják a kétdimenziós térkiterjedés nyomait, bár rendes tapasztalati adottságaink között éppen ezeknek az állócsillagoknak a látása közelíti meg legjobban, majdnem teljesen, a pontszerűség élményét. De még abban az esetben is, ha valamely egyenest valóban csak egydimenziósnak l á t u n k, ez már a térben terjed ki egy térdimenzióba, és az esetleg valóban teljesen pontszerűnek l á t o t t pont is mindíg a látott tér egyik pontja, azaz t é r b e l i, bár maga nem terjed ki térdimenziókba. Ezek a téralakok tehát legalább is egy térsíkban foglalnak helyet: ilyen térsík, kétdimenziós tér a látással kétségtelenül eredetileg adva van, attól el nem választható. Bizonyos, hogy a síklátás is sok tekintetben fejlődik, határozottabbá, pontosabbá lesz, de lényegében, kétdimenziós térsíkra való kiterjedésében, ősi adottság, amint az operált vakok beszámolásai is mutatják: ezek meglehetősen kaotikus, bizonytalanul rendezett, homlokukkal párhuzamos látási benyomásterületet érzékelnek, rendszerint magukhoz igen közel, esetleg szinte szemüket érintő közelségben. A látási tér rendeződése és a harmadik, a

mélységdimenzióba való kibontakozása lassúbb, későbbi folyamat.

A háromdimenziós, a testtér látása tehát sokkal kevésbbé, mondhatjuk lényegében egyáltalában nem készen, nem eredetileg adódik. Erre csak kezdettől meglévő és rögtön aktualizálódásnak, kibontakozásnak induló képességünk van, amely éppen a látási érzékelés, a látási tapasztalás folyamán természetesen kialakítja a testtérlátást. A testlátás kialakulásának legfontosabb fiziológiai alapja az ú. n. haránt-diszparáció, az a körülmény, hogy a különböző távolságú tárgyak, szigorúbban a — megfelelő pontokon leképződő — fixált tárgyaknál közelebb és távolabb lévő tárgyak vagy részek képei nem esnek teljesen a két szem megfelelő pontjaira, azaz a két szemen átfektetett két függélyes középtengelytől egyenlő távolságnyira balra, illetőleg jobbra. Ilyen módon a két szem két egymástól kissé eltérő képet szolgáltat ugyanarról a tárgyról: ez a két kép e g y testes, mélységbe is kiterjedő képpé olvad össze, azaz a látott tárgyat testesnek, a teret háromdimenziósnak, a benne lévő tárgyakat közelebb és távolabb lévőknek mutatja. A testlátásnak e legfontosabb fiziológiai alapja mellett kétszemű látásnál és aránylag közeli tárgyaknál a távolságlátásban szerepet játszik még a két szem konvergenciájának a foka; valamint egyszemű látásnál is — megint főleg közelebbi tárgyaknál — a szemlencse alkalmazkodási mozgásának érzetei; továbbá — távolabbi tárgyaknál is — a messzebb lévő tárgyak esetleges részleges elfedése közelebbi tárgyaktól; azután — főleg távolabbi tárgyaknál — a levegőperspektíva, vagyis távolabbi tárgyak homályosabb volta, színeiknek szí-

nezetváltozása és lebegő színekhez való közeledése a közbülső, nem tökéletesen átlátszó levegő „elleplező" szerepe folytán; végül — szintén főleg távolabbi tárgyaknál — a távolabbi — ismert — tárgyak viszonylagos nagyságcsökkenése a közelebbiekkel szemben. Így az egyszemű látásnak is vannak a mélységlátás kialakulását lehetővé tevő feltételei, ezek azonban sokkal kevésbbé hatásosabbak a kétszemű látás harántdiszparációjának a szerepénél. És valóban: egy szemmel való látás is mutat távolságkülönbségeket, de teljesen plasztikus mélységeket, testességet csak két szemmel látunk, különösen két-három méteren túl lévő tárgyaknál; erről bárki meggyőződhetik, ha egy szemét befogva vagy becsukva elfogulatlanul átadja magát a félszemű látás benyomásainak.

Hogyan képzelhető el a felsorolt fiziológiai — harántdiszparáció, konvergencia, lencse-alkalmazkodás — és fizikai — eltakarás, légtávlat, nagyságcsökkenés — feltételek lélektani hatása a mélységlátás kialakításában? Amint említettem, a mélységlátás a tapasztalás folyamán alakul ki: a tapasztalásnak kétségtelenül szerepe van benne. Az említett feltételek felmerülése esetében távolsági különbségeket tapasztaltunk a tárgyak között, illetőleg a térben; újólagos felmerülésükre ezeknek a tapasztalatoknak az a — testi-lelki, mindíg szervezetünk egészét módosító — hatásuk, hogy mindjárt mélységet, távolsági perspektívákat látunk. Ez a magyarázat azonban, amely különben nem sokat mond, éppen a harántdiszparációnál nem jöhet szóba, mert ott látszólag kezdettől fogva sem érzékelünk két kissé eltérő képet, hanem csak egyet, míg a konvergenciát, alkalmazkodást, elfedést, légtávlatot, nagyságcsök-

kenést észrevesszük vagy legalább észrevehetjük. Hogyan lesz a fiziológiailag adott két kissé eltérő síkképből egy testes szemléleti kép? Erre bizony nem igen tudunk még kielégítő választ adni; lehetségesnek tartom azonban itt az alakelmélet ama tanításának alkalmazását, hogy a psyche — sőt már a fiziológiai organizmus is — lehetőleg egyszerűbb, könnyebben megragadható és megtartható alakok megragadására törekszik. Így érthető volna egy tárgyat kissé eltérően mutató, azaz egyfelől szinte balról, másfelől szinte jobbról átfogó, „átkaroló" két képnek egy sokkal egyszerűbb és a többi tapasztalatunknak is megfelelő testes képbe való összeolvasztása, azaz egy testes tárgy látása. A perspektívikusan látva tapasztalati tudásunktól eltérő, ennyiben szokatlanabb és sokszor bonyolultabb téralakokat mutató testeknél is azt tapasztaljuk, hogy általában nem látjuk őket annyira eltérő alakban, mint amilyen alak képe a retinán lerajzolódik, hanem megszokott, rendszerint egyszerűbb alakjukhoz hasonlóbban, — de mélységben, testesen, perspektívikusan látjuk őket: azaz a főleg testi tárgyaknál kétségtelenül érvényesülő alakkonstanciára, konstans alaklátásra való tendenciát a perspektívikus, a testszerű, a mélységlátással törekszünk — egész természetes öntudatlansággal — összekapcsolni és támogatni. Nem állítom, hogy ezek az elgondolások lelki szempontból elégségesen magyarázzák a mélységlátást, de úgy látszik, hogy annak megértéséhez némileg közelebb visznek.

Hogy téres tárgyakat, testeket látunk, bizonyos; a térességet itt mindig valamin, valami érzetszerű mozzanatokkal is meghatározott adottságon látjuk.

De hogyan látjuk az üres teret? Látjuk-e egyáltalában? Valamiképen kétségtelenül látjuk magát a teret. Hogy egyezik meg már most ez a tény azzal a megállapítással, hogy teret téres, de érzetminőségileg is meghatározott adottságok nélkül nem látunk? Mindenek előtt szögezzük le, hogy teret csak ott látunk, ahol valami téres vagy térbeli van a térben: saját testünk és más testek vagy legalább is felhők vagy a nap és a levegőég kékje, vagy a csillagok és közöttük az éj fekete tömegei. A testek között, amennyiben nem érintkeznek egymással, valamint körülöttük, látjuk a teret. A teret különösen jól látjuk, ha valami fínom, átlátszó közeg betölti: pl. könnyű fehéres köd, pára, vagy valamilyen színes, átlátszó gáz. Ilyenkor a tér térszínnel kitöltve, minőségileg is meg van határozva és ezért legjobban látható. Ámde jól látható a tér közöttünk és távolabbi testek, vagy valamely a teret lezáró lebegő szín között is akkor, ha a testek felületén vagy a lebegő színen fényérzethatások jelentkeznek: ezektől mintegy a tér is fénylik, fényüket kivetítik a térbe. Olyan lebegő szín, mint az ég kékje, bizonyos fokú behatolhatóságával is emeli a tér látását, némileg a térszínekhez hasonlóan. A testek előtt terjengő beárnyékolt, sötét tér is, mint valami tátongó űr látható. Közöttünk és távolabbi testek vagy lebegő színek között, ha nem fénylenek ugyan, de meg vannak világítva, is látható a tér, mint üres mélység a szemlélő és a távolabbi tárgyak között. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a tér látása eredetileg téres érzéki tárgyakhoz van kötve és azoktól sohasem is szakítható el teljesen: még egy szemléletesen e l k é p-

zelt — nem csak elgondolt — üres tér is tartalmaz bizonyos érzetszerű vonásokat.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a téresség és a tér semmi esetre sem olyan érzéki minőség, mint amilyenek az érzetszerű minőségek: ezeknek kitöltöttségével, tartalmasságával szemben üres, inkább valami szemléletes, de nem érzetszerű keret jellegű. Ha minőségnek mondanók, ez lényegesen mást jelentene, mint az érzéki minőség, a szín, fény, hang, meleg, nehézség stb. Másrészt viszont mindig érzéki minőségekkel és pedig éppen téres érzéki minőségekkel együtt jelenik meg a téresség és a tér, ennyiben tehát azt mondhatjuk, hogy érzékeljük, első sorban látjuk: de ez a térlátás nem ugyanolyan, mint a színlátás, azaz szorosan vett térérzet nincs; csak téres szín- és fényérzetek — még tovább is strukturált — komplexumai vannak, amelyek érzékelésünkben közvetetlenül mint a látott térben kibontakozó világ jelennek meg. Nincs szín tér nélkül, de tér sincs színes fény nélkül: és a téresség van eredetileg a színen és fényen és csak azután van a már téres szín a térben. A téresség és a tér tehát a látási képeknek, szemléleti tartalmaknak egy a látási érzetekkel együtt és egyformán közvetetlenül, de nem érzetminőségileg, hanem másképen, mondjuk éppen alakulatilag, ennyiben nem érzékien, de szemléletesen és az érzékelésben annak érzéki tartalmaival adott vonása, oldala.

Ilyen módon vannak adva a téres tárgyak többékevésbbé határolt és határozott téralakjai is: mondhatni erősebben határoltan és határozottan egyes testi tárgyak téralakjai, kevésbbé, nem minden tekintetben határoltan és határozottan egyes

alapok, horizontképek és lebegő színek alakjai. Ezek a téralakok a térben egymástól elkülönítik, egyenként egységbe foglalják, de tagolják is és egymáshoz a térben sokféleképen viszonyítják a látási térbeli adottságokat: a téralaknak az egyes látott tárgyak érzékelése és érzéki megragadása, felismerése szempontjából rendkívül nagy, az érzetvonásoknál nem kevésbbé jelentős, hanem néha még jelentősebb szerepe van.

A látott térnek még egy nagyon fontos tulajdonsága van: a látás távolbaható képességének, azaz távolból jövő hatásokat megragadni képes mivoltának megfelelően, a látási tér távolsági tér, amelynek kiterjedése kedvező körülmények között a szemléletben is rendkívüli mértékben, ha nem is határtalanul növelhető és amely bizonyos fokú szemléletességgel végtelenbe kiterjedően — bár nem egyszerre aktuális végtelenségben szemléletesen adottnak — képzelhető el.

543. *A tapintás térérzékelése.* A látási térrel szemben a tapintási tér sokkal szűkebb körű: voltaképen csak addig ér, ameddig tagjaink tapinthatnak. Más szempontokból is eltér a látási tértől: egyes esetekben sokkal kevésbbé fínom — pl. két vagy több kis közeli tárgy vagy tárgyrész, valamint az alak megkülönböztetésében — más esetekben viszont jóval fínomabb is lehet — pl. egyes felületek mikrostruktúrájának, tehát egyúttal apró alakváltozásainak megállapításában; igaz, hogy ezeket az alakváltozásokat mint érzetminőségeket, pl. érdességet érzékeli a tapintás. Kontinuitása is sokkal bizonytalanabb a látási térnél, szigorúan véve nincs is meg. A látás és a tapintás együttes működésénél azután a

látási és tapintási tér legnagyobb részben egyesül és eltéréseik kiegyenlítődnek.

Újabban egy pathologikus eset megfigyelésével kapcsolatban *Gelb* és *Goldstein* felújították azt a már sokkal régebben felmerült elméletet, hogy a tapintásnak tulajdonképen nincs is téressége, hanem azt a látástól nyeri; egymagukban a tapintási benyomások csak egymásutáni téretlen adottságok. Ez a felfogás azonban tarthatatlannak bizonyult és azok a vizsgálódási eredmények, amelyek a tapintási tér érzékelési feltételeire vonatkoztak, ma is nagyjában helyt állanak. Ezek szerint a tapintással elég jól meg tudjuk állapítani a tapintott tárgyak térbeli nagyságát, alakját, valamint a már a térességen túl lévő számhatározmányait is, a tárgy egységét, részeinek számát vagy több tárgynál ezek számát. Ez a megállapítás sokkal pontosabb, ha én tapogatom a tárgyat, mint ha az érint engemet. Főleg az ujjak, valamint az ajkak tapintási képessége fejlett: ujjainkat a tapintott tárgyakon végig mozgatva nyerünk csak igazán eleven tapintási képet róluk, míg ajkunkon inkább a tárgyat mozgathatjuk végig; az ajaktapintás gyakorlati jelentősége az ujjakéval szemben azonban általában jóval csekélyebb. A bőr egyes részein, pl. a háton, a tapintás térmegragadó képessége sokkal durvább: bőrünket több centiméter távolságban érő két benyomást sem tudunk megkülönböztetni, főleg ha ezek egyszerre, nem egymás után érnek. Másrészt a tárgyak felületének igen apró alakváltozásait, érdességi különbségeit is meg tudjuk állapítani, ha ujjainkat végighúzzuk rajtuk: itt a tapintással összeszövődő vibrációérzékelés, amely az érdesség érzékelésében valószínűleg

döntően közreműködik, az érdesség vagy símaság közvetlen érzetminőségeiben közvetve tér- és alakhatározmányokat és különbségeket is megragad.

A tapintásnak e röviden jellemzett térérzéke mellett megvan az a képessége is, hogy meg tudjuk jelölni testünknek azt a részét, ahol érintés, nyomás, ütés, szúrás, hőhatás ért: ezt a térérzékkel nem azonos képességünket nevezzük a bőr helyérzékének.

544. *A kinesztétikus, sztatikus és szervi térérzékelés.* A tapintás térérzékelésével szorosan összeszövődik a kinesztétikus érzetek térérzékelése: a kettő együtt eredményezi azt a képességünket, hogy tagjaink egymáshoz és a térben való helyzetét akkor is elég jól meg tudjuk jelölni, ha nem látjuk őket. Itt azonban már a látási tapasztalás is belejátszik e kinesztétikus tér kialakításába: ezt onnan tudjuk, hogy a rendesen látható tagok helyzetének lokalizálása jobb, mint a rendszerint nem látott testrészeké. Tagjaink mozgásérzetei is bizonyos térességet mutatnak és így az azokat felfogó mozgásérzékelésnek is van térmegragadó képessége. Szervi érzékelésünk is, főleg különféle szervi érzetek fellépésekor, mutat térmegragadó képességet.

Térérzékelésünk kialakulásában látszólag még igen fontos szerepet játszik az egyensúlyérzék, amely nemcsak testünknek a körüllévő tárgyakhoz és a térben való helyzetéről tudósít, hanem egyes térbeli irányokról — főleg a fent- és lentről — is szemléletes képet ad.

545. *A hallási tér.* Felsorolt „térérzékeink" térszemlélete alapján azok az érzékeink is, amelyeknek érzettartalmaival eredetileg téresség nincs adva, bele-

helyezkednek érzékelésükkel a térbe: így van ez elsősorban a hallással, amely eredetileg nem közvetít térességet. Tértapasztalásunk alapján azonban később már közvetlenül és elég pontosan — bár korántsem mindig jól — megkülönböztetjük a közeli és távoli eredetű, a különféle irányokból jövő, a mozgó test mozgásával, helyváltozásával kapcsolatos hangokat. Ebben nagy segítségünkre van a két füllel való hallás is, mert a különféle irányokból jövő hangok nem érik teljesen egyidőben és egyformán a két fül dobhártyáit: ezek a különbségek elég jelentős mértékben közrejátszanak a hangforrás irányának megállapításában. Ilyen módon az önmagukban téretlen hangok idővel egész nagy és bonyolult, sokkal inkább a látási, mint a tapintási térrel rokon hangtérben bontakoznak ki, amelyet egy közelünkben lévő nagy zenekar játékában, de még jóval inkább egy nagy város minden oldalról reánk ható zajában kitűnően átélhetünk. Ez a hallási tér nem minden irányban homogén: amerre látunk is, arra pontosabban tagolt, de viszont hátunk mögött, ahol egymagában, látás nélkül érvényesül, bizonytalanabb tagoltsága melett is különös jelentőségű gyakorlati életünkben; a hátunk mögött lévő tér elsősorban éppen hallási tér, hallás útján bontakozik ki számunkra.

546. *A szaglási tér.* A szagok sem téres adottságok önmagukban, de elsősorban a látási és a hallási térrel kapcsolatban szaglási tér is kifejlődik, amely főleg kellő tapasztalásból ismert környezetben és finom szaglás mellett igen jól differenciálódhatik. Az ízlelés szolgáltatja aránylag a legkevesebb téradatot; levegő- és páraérzékelésünk viszont nem egy érdekes

térmegragadásra képes, így pl. a szűk terű, zárt levegő vagy a nyílt térben friss levegő különbségeinek érzékelése alapján.

547. *Az érzéki tér.* Végül tehát szinte minden érzékünk közreműködik téres érzéki világunk kialakításában: így élünk és érzékelünk mint téres testi lények[1] a térben sok más téres tárgy és folyamat között. Ebben a térben testünkön kívül igen sok téres tárgy, elsősorban összefüggő alakú test van: ezeknek a testi tárgyaknak az alakjai többnyire egy sík alapra rajzolódnak vagy egy a mélységbe is kiterjedő téres környezetben foglalnak helyet illetőleg abból emelkednek ki; a téralak és a téralap, valamint a térkörnyezet sok érdekes sajátságára itt nem térhetünk ki. Az alapokat és környezeteket többnyire azok a nagyobb és nem egyszer azok a nagy térsíkok és felületek, illetőleg terek szolgáltatják, amelyek közül a legfeltűnőbbek néhány tulajdonságát főleg a látással kapcsolatban megismertük.

548. *A mozgásérzékelés.* A térben megy végbe a változás egyik legjelentősebb fajtája, a térbeli helyváltoztatás vagy a szűkebb értelemben vett mozgás. Ez is lehet inkább nagyobb vonalú és a kiinduló ponthoz vagy közelébe inkább csak kivételesen visszatérő mozgás a szó legközönségesebb értelmében, vagy inkább kisebb vonalú és a kiinduló ponthoz vagy közelébe illetőleg a kiinduló pontnak szabályosan megfelelő helyre újra meg újra visszatérő rezgés. Mindkettőnek az érzékelésére megfelelő körülmények között képesek vagyunk. Közönséges moz-

[1] Hogy az én és aktusai nem téresek, tudjuk; de lehetnek — belső, szemléleti, tudatbeli — teret alkotók.

gást érzékel a látás, a tapintás és tagjaink mozgását igen finoman érzékeli a kinesztétikus érzékcsoport. A látási mozgásérzékelés látszólag ősibb mint a tarka szín- és az alakérzékelés és a periferikus látásban is aránylag jól fejlett. A látási mozgásérzékelésben mindig valaminek a mozgását érzékeljük, még a periferikus látásnál is; ennek a valaminek persze nem kell egy bizonyos felismerhető tárgynak lennie. Ámde a mozgásérzékelésben ezen kívül a minőségi vonáson kívül is valami egészen sajátos jelleg van, amely semmiképen sem vezethető vissza pl. különféle térbeli helyek egymás után való elfoglalására: valami egészen sajátságos dinamikus és éppen mozgásjelleg van benne adva, főleg a gyors, váratlan, szabálytalan, különleges mozgásokban; a nyugodt, egyenletes, lassú környezetmozgások viszont — amelyek nem egyszer vagy maguk ú. n. mozgáscsalódások, vagy ilyenekre vezethetnek — a folyás, változás sztatikus és dinamikus jelleg között mintegy középen álló képét mutatják. Általában úgy látom, hogy minden fajta mozgásérzékelésben a tulajdonképeni mozgásérzet az az érzetminőség, ami a mozgó valamit adja; maga az érzékelt mozgás már nem érzetminőség, ennyiben nem is a szó szoros értelmében érzéki, hanem a szemléleti tartalomnak az érzetmozzanatokkal egyenlő közvetlenséggel adott alakulati oldala: sajátságos dinamikus alak, némileg a téralakhoz hasonló, de ettől éppen főleg dinamikus mivoltában különböző; viszont nem érzéki, de az érzéki adottsághoz kötött szemléletes jellegében a téralakhoz megint hasonló. Így a látásnál érzetszerűek a mozgó tárgy érzetminőségei, színei, fényei, a periferikus látás mozgásérzékelésében a mozgó, suhanó

szürkeség, fehérség, tarka színesség, fényesség; ezeknek mozgása a tulajdonképeni, rajtuk, velük szemlélt mozgásalak. A tapintásnál — akár tapintószervünk, akár a tapintott tárgy mozog — érzékelhetjük vagy a tapintószerv, vagy a tapintott tárgy mozgását; a tapintószerv mozgását rendszerint annak tényleges mozgásával kapcsolatos kinesztétikus és sztatikus érzetek közreműködésével érzékeljük. Ebben a tapintási mozgásérzékelésben is a tulajdonképen érzetszerű adottság a tapintott mozgó tárgynak jórészben éppen mozgásával kapcsolatban érzett símasága, érdessége, élessége, súrlódása, nyomó ereje, stb.: ezekkel az érzetekkel együtt ragadjuk meg azután a tapintott mozgó test mozgási dinamikáját, mozgásalakját. Kinesztétikus és sztatikus mozgásérzékelésünkben is a tulajdonképeni mozgásérzetek bizonyos feszültség-, nyomás-, súrlódás-, erő-, esetleg szédülési érzetek, amelyekkel együtt, velük, rajtuk, és éppen olyan közvetlenül, szemléletesen, de nem a szó szoros értelmében érzékien, azaz érzetminőség módjára, a — legtöbbször dinamikus, néha inkább folyó — mozgásalak van adva.

549. *A szemléleti tartalmak tér- és mozgásalakjai és számhatározmányai.* Nem utolsó sorban egységes, összefüggő mozgásukkal bontakoznak ki az egyes — főleg látott — tárgyak alakjai a környezetből és differenciálódnak sokszor egyes, külön mozgó, részeik. Ezeket a tárgyi téralakokat, amelyeket főleg a látás és a tapintás útján ragadunk meg, már megismertük: a szemléleti tárgyaknak ezek a már *Ehrenfelstől* felismert és alakminőségeknek nevezett, újabban a lélektani vizsgálódás előterébe került téralakulatai a szemléleti tartalmak alakulati oldalának

egyik fontos csoportját alkotják. Tudjuk azt is, hogy ezek a téralakok — és a mozgásalakok is — a tárgyak egységét nagy mértékben meghatározzák; a tárgyak egységének, valamint elkülönülésüknek és tagolódásuknak is egyik legfontosabb alapja azonban számszerűségüknek és számviszonyaiknak érzéki megragadása. Itt az egynek és a soknak a megragadása az alapvető.

Az egy és a sok, valamint az ezekkel kapcsolatos egész és rész, elem és halmaz érzéki megragadása megint olyan, mint az előbb vizsgált alakulatmozzanatoké: ezek is a szemléleti tartalmak alakulati oldalához tartoznak és pedig éppen legősibb és legtágabb körben fellépő alakulati határozmányok, amelyek az érzéki tartalmak körén messze túlhaladva mindenféle realitást meghatároznak és ezért mindenféle érzéki, szemléleti tartalomban is megtalálhatók. És itt megint azt találjuk, hogy az érzékelt egy és sok, rész és egész, elem és halmaz mindíg valami érzetszerűleg is adott: a szó szoros értelmében ezt az érzetszerű mozzanatot érzékeljük, de vele, rajta közvetlenül megragadjuk az érzékelésben a nem érzetszerű, de szemléletes egy és sok, rész és egész, elem és halmaz mozzanatokat, valamint legfontosabb viszonyaikat, a mennyiségi egyenlőséget és egyenlőtlenséget, nagyobbságot, kisebbséget, többséget, kevesebbséget. Az érzékelt tárgyi tartalmak, a szemléleti képek konstituálásában ezek az alapvető szám- és számviszonymozzanatok, amelyek mindíg alakulati jellegűek és érzetszerű mozzanatokkal vagy mozzanatokon lépnek fel, nem kevésbbé lényegesek, mint maguk az érzetminőségek. Látási és tapintási adottságoknál ezek a számhatározmányok, amint említettük,

a tér- és mozgásalakokkal szorosan összekapcsolódnak, sokszor mintegy azokból lépnek elő, de semmiképen sincsenek csak ezekhez kötve: már itt is éppen egyes érzetminőségekhez, pl. színekhez, fényekhez fűződhetnek elsősorban — pl. egy vagy több színfolt, egy fénysugár —, másféle érzékelési tartalmaknál, pl. a hangoknál, az érzetminőségeken kívül a tartamhoz, egyidejűséghez vagy egymásutánisághoz is kapcsolódhatnak; egy hang lehet egy tartama alapján, egy akkord — többek között — az egyszerre való hangzás alapján, egy melódia a folytonos, meg nem szakított egymásutániság alapján. Természetes, hogy azután az egységnek és a többségnek sokkal mélyebb és bonyolultabb alapjai is lehetnek, amelyek közül többel még megismerkedünk. Ámde már a legegyszerűbb érzéki tartalmaknál is mindíg találkozunk az egységgel és a többséggel, egésszel és részszel, stb., ha másként nem, egy érzetminőséghez, pl. egy szagérzethez, ízérzethez, hidegérzethez, fájdalomhoz fűződve.

Rendkívüli jelentőséget ezek a szám- és számviszonymozzanatok a bonyolultabb szemléleti tárgyakban nyernek, amelyeknek tárgyszerűsége és viszonylag nagy érzéki állandósága, konstanciája, azaz érzéki megjelenésüknek nagy állandósága jórészben ezektől a fontos tárgyalkotó alakulatmozzanatoktól függ. Megragadásuk, amint említettük, közvetlenül az érzékelésben történik, de nem érzéki, azaz érzetszerű, hanem az érzetminőségek érzéki megragadásához fűződő, szemléletes módon. Valamennyi ilyen alakulathatározmánynak közös vonása, hogy mennyiségileg és mennyiségviszonyoktól meghatározottak; ez a számszerű alakulatoknál nyilván-

való, a tartamoknál is, csupán a téralakulatoknál nem; itt a kontinuumok, a ponthalmazok és bennük a végtelen nagynak és végtelen kicsinek a szerepe az érzékelés elől gyakran elrejtik, de a gondolati elemzés számára egyenesen felfedik a mennyiségi jelleget.

550. *Az érzékelési aktus és a szemléleti tartalom logikai oldala.* Az érzetszerű és az alakulati vonások azonban nem merítik ki mindazt, ami az érzéki tartalmakban, a szemléleti képekben közvetlenül adva van: ezt legjobban a szó teljes értelmében vett érzéki tárgyakon tapasztaljuk. Mi nem alakított színt, hanem széket, könyvet, ceruzát, erdős tájat közben virágos mezőkkel, fölötte báránynyelhős éggel, vagy hullámzó, habzó tengert és belőle kiemelkedő sziklát látunk, bársonyt, narancsot tapintunk, gyorsan haladó villamos zörgését halljuk stb. Röviden megmondva, az érzékelésünk adta tartalmakban, szemléleti tartalmainkban az érzetszerű és az alakulati vonásokkal együtt, legszorosabban összefonódva, ugyanolyan közvetlenséggel és alapvető, ősi eredetiséggel, de nem érzéki, azaz érzetszerű, nem is alakulatilag szemléletes, hanem egyenesen nem érzéki és nem szemléletes módon igen sok értelmi, logikai vonás van. Ezeket a vonásokat tehát az érzékelés ragadja meg az érzékelt, szemléleti tárgyakon: és pedig közvetlenül, — kivételektől eltekintve — nem valami tudattalan gondolkodás, következtetés útján. Ámde ezeket a vonásokat mégsem úgy érzékeljük, mint az érzetminőségeket; voltaképpen nem is érzékeljük őket, hanem az érzékelt érzetminőségeken vagy velük ragadjuk meg nem érzéki módon. Ennyiben hasonlóságot mutatnak a szemléleti tartalmak

alakulati vonásaival: ámde míg ezeket az érzékelés nem érzékileg, de szemléletesen kialakítja, mint „alakokat“ ragadja meg, amelyek mintegy az érzékelésben, de általában az érzékelt tárgynak és határozmányainak megfelelően alakulnak, addig a logikai vonásokat mint az érzékelt szemléleti tartalmak nem érzéki és nem is szemléletes vonásait, logikai jellegű vonatkozásait megértjük, az érzékelésben szereplő közvetetlen, nem gondolkodó értelmi aktivitással ragadjuk meg. Ezt az ősi tapasztalati tényt, amelyre az ismeretelmélet is régen tekintettel volt, a lélektan csak legújabban méltatja figyelemre és kezdi a maga igazi mivoltában felismerni: először azt hitte, hogy itt valami tudattalan gondolkodásról, következtetésről van szó; azután ezt a — legtöbb esetben — képtelen feltevést elvetve és ennek az „érzékelő“ megértésnek közvetetlenségét hangsúlyozva, egyúttal tényleges érzetszerű érzéki megragadásnak tartotta; majd legújabban az alakmegragadáshoz sorolja, amelyet különben szintén nem választ el kellően az érzetmegragadástól. Az alapos érzékelésfenomenológiai vizsgálat azonban azt mutatja, hogy itt a komplex szemléleti tartalomérzékelés egy komponensével állunk szemben, amely az érzékelésben működő, az érzéki tartalmak egyik és pedig éppen „logikai“ oldalát közvetetlenül megragadó, de nem szorosan érzéki, nem is szemléletes, hanem legteljesebben értelmi megragadó aktus: a szemléleti tartalomnak ettől az aktustól megragadott oldala is ennek megfelelően az érzetminőségekkel adott, de nem érzéki, nem is alakulati és szemléletes, hanem éppen nem érzéki és nem szemléletes, valójában „értelmes“ vonás, logikai vonatkozásmozzanat. Az egységes és

komplex szemléleti tartalomban tehát logikai, nem érzéki vonatkozásmozzanat is van, amelyet az érzékelés bonyolult aktusában lévő egyszerű, közvetlenül, nem gondolkodva működő értelmi aktus ragad meg.

Ilyen értelmes, logikai vonás, nem minőségi és nem mennyiségi összefüggés igen sokféle van az érzéki tartalmakban: ilyenek pl. az azonosság, a különbözőség, a mellé- és alárendeltség, a nemhez és fajhoz tartozóság általános és ezeknek számtalan specifikus esetei; mindezek a „rendszálak" az érzéki tárgyak megalapozásában és e tárgyak konstanciájában, erős érzékállandóságában szintén alapvető fontosságúak és megragadásuk az érzékelés tárgyfelismerésének egyik legdöntőbb mozzanata. Ámde ezek a vonások a legprimitívebb érzékek adataiban is fellépnek a megfelelő érzetminőségekhez kapcsolódva: még szervi érzeteinkben is tudunk kimerültséget, gyomortúlterhelést, szívnyomást érzékelni, amiben rengeteg „logikai" ismeretszál is van; és hogy ezek nem egyszerűen mind „betanultak", hanem — kevésbbé világosan és differenciáltan — kezdettől fogva minden normális érzékelésben adva vannak, azt mutatja a gyermek érzékelése, amely kezdettől fogva logikai kategóriákban is mozog, és pedig az egyetemesebb és egyszerűbb, üresebb kategóriáktól halad a különlegesebb és bonyolultabb, gazdagabb logikai vonatkozások felé. Ez nem azt jelenti, hogy a gyermek érzéki értelme „dedukál", hanem azt, hogy általában előbb a legegyszerűbb és legegyetemesebb logikai vonásokat ragadja meg — ismeretelméleti szempontból „reduktíve" — látja meg, hallja meg, tapintja ki az érzéki adottságokból és csak azután a már ezeket is maguk-

ban foglaló bonyolultabb és különlegesebb rendvonásokat: előbb állatot, bútort ragad meg — habár esetleg mind a házi kutyával vagy a gyakran látott székkel nem éppen azonosítja, de szorosan összefoglalja — azután kutyát és macskát, széket és asztalt; addig esetleg a macskát is kutyának, az asztalt is széknek mondja, nem mintha nem látná őket különbözőknek, de mert logikai vonásaik között előbb a közös legegyetemesebbeket és legegyszerűbbeket ragadja meg és az állatjelleget a legismertebb kutyáról, a bútorjelleget az ismeretkörében legközelebbi székről nevezi el. Később megkülönbözteti őket és ekkor már állat, kutya, macska, valamint bútor, szék, asztal kategóriái vannak, ha esetleg nem is ismeri és alkalmazza mindegyiknek a nevét.

Ebből azt látjuk, hogy a logikai vonások a szemléletben kezdettől fogva objektíve és közvetlenül adva vannak és az érzékelés értelmi komponens-aktusa ilyen módon ragadja is meg őket; de azt is látjuk, hogy a tapasztalás folyamában az érzékelésben mind több és több ilyen logikai szálat ragadunk meg, közöttük rengeteg már ismertet is. Ámde ez az érzetmegragadással és az alakulatmegragadással is ugyanúgy van: ezeknek az érzéki felfogása is fejlődik és gazdagodik az érzéki tapasztalás folyamában, amint többször is alkalmunk volt látni; és ezek között is rengeteg már ismertet ragad meg a sokat tapasztalt érzék későbbi működése során.

Az érzékelt, szemléleti tartalmak logikai oldala tehát a másik két oldalnál nem kevésbbé gazdag, de mindkettőtől eltér nem érzéki, nem szemléletes, hanem értelmi, logikai vonatkozás-, összefüggés-jellegével; érzéki tárgyalkotó szerepe igen nagy, de az

érzékelés legegyszerűbb tartalmaiban is felmerül; a bonyolult érzékelési aktus egyik komponens aktusa, az érzékelési értelmi aktus ragadja meg az érzékelésben közvetetlenül az érzékelt érzetminőségen. Amint láttuk, az érzetminőség a logikai-értelmi és az alakulati oldallal együtt van a mindháromtól együtt konstituált és a — mindegyiknek megfelelő részaktust tartalmazó — bonyolult érzékelési aktustól megragadott bonyolult szemléleti tartalomban.

551. *Az érzéki tartalmak jelentésvonásai.* Sokféle vonását megismertük a szemléleti tartalomnak: de csalódnánk, ha azt hinnők, hogy ezek teljesen kimerítik. Egy igen fontos mozzanattal kell még az eddigieket kiegészítenünk: ez a szemléleti tartalmakban megnyilvánuló jelentés. A jelentés mivoltával már az általános kultúrbölcseleti áttekintésben találkoztunk; itt az érzékelésben felmerülő legfontosabb fajtáival kell futólag megismerkednünk.

A szemléleti tartalmak egyik legfontosabb jelentésmozzanata érzelmi jelentésük. Az érzékelés igen szoros kapcsolatban áll érzelmi világunkkal, azt a legváltozatosabb módon ingerli, állásfoglalásra készteti: nemcsak azért, mert a szemléleti tartalmaknak életünkre vonatkozó jelentősége van és ezzel a megismert jelentőséggel sok, életérdekeinkhez fűződő érzelem kapcsolódik össze, hanem elsősorban azért, mert maguknak a szemléleti tartalmaknak többnyire határozott érzelmi színük van. Ez az érzelmi szín talán legerősebben a szemléleti tartalom érzéki, érzetszerű vonásaihoz fűződik. A legközönségesebben ismert pl. a fájdalomnak általában deprimáló, érzelmileg leverő, a gyönyörnek érzelmileg izgató jellege, amely a szervi és a fájdalomérzetekben

megnyilvánul; ámde közismert egyes színek érzelmileg izgató (vörös), vagy nyugtató (kék) mivolta, a hangok érzelmi jelentésszíne, ízek, szagok, tapintási és hőérzetek érzelmi színezettsége. Ezek a jelentések korántsem alapulnak csak külsőséges, esetleges asszociáción: az ilyen asszociáltság mellett az érzelmi jelentés inkább csak egyéni, vagy közös kulturális konvenciókkal összefűzött csoportok tagjainál fordul elő, míg a magához az érzéki minőséghez objektíve és természetesen fűződő érzelmi jelentés sokkal általánosabban jelentkezik; elmaradása vagy az egyén érzéki vagy érzelmi felfogásának fogyatékosságára, durvaságára, vagy kivételesen eltérő, esetleg egyenesen abnormis („perverz") fiziológiai és lelki diszpozíciókra vezethető vissza. Legfőképen az érzetminőségeknek ezekben az érzelmi jelentéseiben gyökereznek azok a közös minőségi vonások, amelyek különféle érzéki körökhöz tartozó minőségosztályokban fellépve, ezekben speciálisan is hasonló jellegű minőségdimenziókat eredményeznek: ilyenek az érzelmileg is „meleg" vagy „hideg" színek, hangok, valamint a hasonló érzelmi jelentésű hőérzetek, ilyenek a hangulati jelentés alapján világos vagy sötét hangok, amelyek a világos, illetőleg sötét színek hangulati jelentéséhez hasonló érzelmi jelentést hordoznak; ilyen a *Schiller Pál*tól több érzetosztályban talált minőségi érdesség, amely főleg az érzetek inkább izgató vagy inkább nyugtató érzelmi jelentésével kapcsolatos. A sokféle érzékünkre kiterjedő, igen általános és természetes — kevésbbé az ú. n. magasfokú — synaesthesisek is lelkileg elsősorban a különféle érzetminőségek hasonló érzelmi jelentésén alapuló összefüggé-

seiben gyökereznek; fiziológiai tekintetben a hasonló érzelmi jelentéshez fűződő hasonló érzelmi hatás és reakció fiziológiai összefüggésekkel is kapcsolatos lehet. Annyi bizonyos, hogy az érzetminőségekben kifejeződő érzelmi jelentéseket az érzékelésben szintén közvetetlenül meg tudjuk ragadni, azaz meg tudjuk érezni: itt jól látjuk érzelmi életünk közvetetlen aktivitását, közreműködését is az érzéklésben. És hogy itt magában az érzéki tartalomban van és fejeződik ki az érzelmi jelentés, az egyrészt onnan látható, hogy mi mint az érzéki tartalomban természetesen adottat érezzük ki abból, másrészt onnan, hogy ez a közvetetlen és természetes kiérzés igen általános és hasonló.

A szemléleti tartalom érzetszerű vonásain kívül főleg alakulati jellege, elsősorban tartama és téralakja is sokféle érzelmi jelentést fejez ki: a folyamatos és szaggatott, lecsapó és vontatott, rövid és elnyúlt, a kerek és szögletes, a hullámos és az egyenes stb. mindmegannyi érzelmi jelentés hordozói és kifejezői. Aránylag legkevesebb érzelmi jelentés nyilatkozik meg a szemléleti tárgy erősen és igen egyoldalúan értelmi jellegű, logikai vonatkozásmozzanataiban; de alkalomadtán ezeknek is intenzív érzelmi jelentésük lehet, különösen amikor valamely érzelmileg jelentős tárgy megragadása főleg rajtuk áll.

Az érzelmi jelentés mellett azonban még részben másféle, részben komplexebb jelentések is kifejeződnek a szemléleti tartalomban. Így van az érzékelt tárgyaknak és folyamatoknak akarati vonásokat kifejező jelentése, intelligenciát kifejező jelentése (ez már főleg a logikai oldalon mutatkozik), egyáltalá-

ban a legkülönfélébb komplex lelki alkatokat kifejező jelentése: hiszen érzékelt, szemléleti tartalmak alapján kitűnően megragadhatjuk valakinek lelki alkatát, akár saját testi fiziognómiájából és kifejező mozgásaiból, akár műveiből, tetteiből, írásából. A szellemi, lelki jelentések gazdag világának közvetetlen és objektív kifejeződésével találkozunk az érzékelés tartalmaiban és ezeket a jelentéseket gazdag változatosságukban magában az érzékelésben közvetetlenül meg is tudjuk ragadni. Az érzékelés jelentésmegragadása rendkívül érdekes, nagy horderejű és jelentőségéhez képest még igen keveset vizsgált része az érzékelés lélektanának: legfőbb ideje, hogy a lélektannak ez a legtöbbet művelt ága végre az érzékelésnek ezekre az alig felbecsülhető fontosságú vonásaira is kellő figyelmet és gondozást fordítson; a karakterológiai vizsgálódás mai fellendülése mellett valószínű is az érzékelés-vizsgálatoknak ilyen irányú kiépítése. Mi is még majd karakterológiai problémák között találkozunk újra az érzékelésnek ezzel az egyik legfontosabb vonásával.

552. *Az érzékelés felépülése.* Főbb vonásaiban megismerkedtünk az érzékeléssel: ez az emberi elméleti tevékenység legalapvetőbb és kétségtelenül legősibb megnyilvánulása. Lényegében lelki tevékenység, azaz énünk tevékenysége; testi szervezetünk megfelelő fiziológiai működése azonban szintén elengedhetetlen feltétele létrejövésének: érzékeink, vezető idegeink és központi érzékelő idegrendszerünk alkalmas funkciói nélkül érzékelés nincs, amint különben kiható, fizikai cselekvés sincs központi mozgatórendszerünk, mozgató idegpályáink és izmaink, tagjaink működése nélkül, bár a cselekvés

lényegében szintén énünk lelki tevékenysége. A teljes érzékelés csakúgy mint a teljes cselekvés tehát szoros egységű pszichofizikai, lelki-testi életműködése az embernek.

Láttuk, hogy az érzékelés igen bonyolult felépülésű: legkezdetlegesebb foka az egyszerű benyomásérzékelés, ebben is testünk valamely szorosan hozzánk tartozó, ennyiben szubjektív, de határozottan érzékelt testi állapotjellege folytán szigorúan véve szintén tárgyi állapotváltozásának érzékelése. Ezt a diffúz benyomásokat szolgáltató érzékelést ezért alacsonyabb rendűnek is szokták nevezni; meg kell azonban jegyeznünk, hogy ú. n. alacsonyabb rendű érzékek, mint pl. a szervi érzékek is, szolgáltathatnak differenciáltabb benyomásokat, és az ú. n. magasabb rendű érzékek, mint pl. a látás is, adhatnak diffúz benyomásokat, főleg a mindenesetre kezdetlegesebb periferiális látásban. *Head* és *Parsons* után diszkritikus érzékelésnek is hívják az érzékelésnek ezt a származástanilag is nyilván ősibb fajtáját, a diffúzabb benyomásérzékelést. Ezzel a diffúz benyomásérzékeléssel szemben azonban az emberi érzékelés sokkal nagyobb teljesítményekre is képes: a benyomásokat mind jobban differenciálva és mind erősebben distanciálva, tárgyiasítva a mind differenciáltabb és komplexebb benyomásérzékelésen át a határozott mozgások és folyamatok, végül a már aránylag nagy állandóságot, igen nagy differenciáltságot és bonyolult egységet mutató, érzéki tárgyak megragadásáig emelkedik. Ez előtt az — immár epikritikus — érzékelés előtt nyílik meg az érzéki valóság gazdag, sokrétű, szinte minden érzékünkre egyszerre ható világa, amelynek tárgyait

és folyamatait gyakran több érzékünk együtt a legkülönfélébb oldalakról ragadja meg. Az érzékelésre és fejlődésére általában az a fontos körülmény is jellemző, hogy mind jobban alkalmazkodni törekszik a tárgyi, külső adottságokhoz, mind objektívabbá és hívebbé törekszik válni: érzékszerveink, egész fiziológiai berendezésünk mind jobban alkalmazkodnak a külvilág ingereihez és a psyche is mind objektívabban és teljesebben, „adekvátabbul" törekszik azokat felfogni; ez az erős objektivitási hajlam, objektív beállítottság az elméleti tevékenység fontos tulajdonsága és ismertető vonása.

Az érzékek rendszere is többrétű felépülésben bontakozik ki, a biológiai fajfejlődésben való fokozatos történeti kifejlődésére mutatva. Legősibb bizonyára a szervi és a tapintási érzékelés; főleg amabból fejlődött és differenciálódott ki valószínűleg a kinesztétikus és a sztatikus érzékelés, valamint — esetleg a közös ősibb páraérzéken keresztül — az ízlelés és a szaglás. A tapintási érzékelés differenciálódása vezethetett a rezgésérzékelésre, először a vibrációk érzékelése alakjában, majd a hallásra, valamint — a másfajta rezgésekhez megfelelően alkalmazkodva — a látásra, amely nem kevésbbé, sőt talán inkább hű érzékelési mód, mint akár a hallás, akár a tapintás; itt is a periferikus látás az ősibb és a foveális a későbbi, fejlettebb, differenciáltabb és integráltabb, komplexebb. Az inkább kifelé irányuló tapintás és az inkább a saját szervezetre irányuló szervi érzékelés is nyilván összefüggenek és gyökerük alighanem a szervi érzékeléshez esik közelebb; a bőrérzékek között a fájdalomérzék nyilván a szervi érzékeléshez, a hőérzékek talán inkább a — nyomást,

érintést felfogó — tapintási érzékeléshez állanak közel. Az érzékek történeti kialakulásának és fejlődéstani összefüggésének nyomozása éppen az embertannak — igaz hogy főleg speciális ágainak — egyik igen érdekes, de még csak nagyon is homályos körvonalakban látott feladata.

553. *Az érzékelés recipiáló aktivitása és képalkotása.* Az érzékelés általános jellege annyiban hasonlít a cselekvéséhez, hogy egészében és minden részében aktivitás nyilatkozik meg benne: az érzékelő alanyra nem mint valami passzív táblára vésődik reá az érzékelt benyomás, hanem az alany teljes mértékben tevékenyen, aktíve *ragadja meg* azt; aktivitása már a testi szervezetnek az érzékelés közben végbemenő sokoldalú fiziológiai működésében külsőleg is megnyilatkozik. Belsőleg az érzékelés aktivitását igen jól átéljük.

Ez az aktivitás azonban — és itt mutatkozik nagy különbsége, sőt ellentéte a cselekvés aktivitásával szemben — nem centrifugális, kifelé irányuló, az alanyból létesítő törekvésű: hanem határozottan kívülről be vonó, centripetális, az alanyban valamely tárgyi adottságot megragadni, felfogni törekvő. Az érzékelés valóban a tárgyhoz törekszik igazodni, alkalmazkodni, azt lehetőleg úgy felfogni, amint van, habár ezt a célját esetleg sohasem éri el tökéletesen: valóban nem produkálni, hanem recipiálni törekszik az érzékelő aktivitás. Aktivitás, de nem produktív, hanem receptív, nem létrehozó, alkotó, hanem megragadó és csupán megragadásában alakító: célja nem valami újnak a létesítése, hanem egy meglévő megragadása; és csak e megragadás közben hozza létre, szinte mellékesen, azaz nem cé-

lozva, de persze lényegesen, a megragadottnak érzéki, tárgyi jellegű képét, éppen a szemléleti képtartalmat, az érzékelő „érzéki“ tudatában. Aki az érzékelés aktivitását és egyúttal aktivitásának itt vázolt sajátos mivoltát nem ismeri fel, az sem az érzékelés, sem általában az elméleti tevékenység természetét nem értheti meg.

554. *Az érzékelés hatótényezői. A belső tapasztalás.* Milyen lelki „erők“, „képességek“ szerepelnek az érzékelő aktivitásban? Mindenekelőtt maga az érzetmegragadás, az érzékelés fundamentális aktusa, egészen sajátos adó aktus. Ez tárgyi tartalmát, az érzetet, egyszerűen állítja, adja: de nem létesíti, hanem felveszi, átveszi, megfogja és így megfogva adja, állítja. Ezért és mivel az érzetek sokszor mintegy tudatunkba kényszerítik magunkat, az érzékelésnek ez az alapfunkciója passzívnak tűnik: pedig ez énünk érzetadó, érzetállító, de persze mint érzetfelvevő adó és állító aktusa. A lelki beállítottság nagy irány- és álláspontváltozását kell itt megértenünk, ha ebben az egyszerű felvevő-adó, felfogó-állító aktusban az „elméleti énbe“ teljesen beleágyazott akarati aktust felismerjük. Valóban az akarat működik itt, de teljesen elméleti színben és alakban, teljesen receptív, tárgyhoz igazodó „elméleti“ akarattá válva.

A logikai viszonyok, vonatkozások közvetetlen megragadása az érzékelésben tipikus logikai viszonybelátás: itt az értelem a maga legsajátabb területén, mint elméleti értelem működik. Működésével csakhamar részletesebben lesz alkalmunk foglalkozni.

Végül az érzéki alakulatmegragadás egy sajátságosan receptíve aktív alakítás, a megragadni való

tárgyhoz igazodó alakító tevékenység. Ez a maga alakító jellegében teljesen hasonló a cselekvés alakító, gurító ügyességerejéhez és éppen megragadó, receptív aktivitásjellegében áll azzal szemben: amint szintén később világossá válik, itt valóban az elméleti magatartásba és tevékenységbe teljesen beleágyazott, saját eredeti színét elvesztett „elméleti" érzelmi tényező aktivitásával találkozunk.

Az érzékelésnek ez a három legszorosabban összefonódó komponens aktusa az elméleti én három alaperejéből fakad. Ámde az érzékelés mellé — nem alá! — rendelve, ennek szolgálatában, de nem beleolvadva elméleti jellegébe, szerepel a cselekvő akarat is: ez itt az érzékelést irányító, érzékeinket beállító, az érzékelés tárgyát kereső akarat és aktusai; ez az akarati tényező már a maga teljes akarati mivoltában, csupán egészen az érzékeléshez kapcsolva jelenik meg. Az érzékelő tevékenység mellé — nem alá — rendelt, szolgálatában álló, de nem beleolvadó érzelmi erő és aktivitás is teljes mértékben megnyilvánul: ez az érzékelést folyton kísérő, folyton hozzá fűződő, rá reagáló, azt színező érzelmi aktivitás, amely mint ilyen az érzékelés mellé rendelt érzelmi tényező és tevékenység, már a saját meleg, színes érzelmi jellegében, de éppen szorosan az érzékeléshez kapcsolódva, nyilatkozik meg; e n n e k az érzékelés mellé rendelt érzelmi tényezőnek a tevékenysége egyúttal az érzékelt tartalmak érzelmi jelentésének megragadása, azaz a szó legszorosabb és teljes értelmében vett megérzése. Ilyen módon az érzékelésben, mint az elméleti alaptevékenységben, az egész elméleti énbeállítás, az elméleti akarat, értelem és érzelem és a melléjük rendelt, „saját színében és jellegé-

ben“ működő akarat és érzelem megvan és aktív. Csupán mindezek figyelembevételével, elkülönítésével és újraegyesítésével érthetjük meg kellően az érzékelést mint lelki aktivitást, mint énünk sajátos tevékenységét. Az érzékelés alapján és szerint való „reakciók“ viszont már a cselekvő, illetőleg az alkotó tevékenység körébe tartoznak. Az érzékelést vagy — pontosabban megjelölve — külső szemléleti tevékenységet kiegészíti saját énünknek önmagára irányuló elméleti tevékenysége, önmegragadó reflexív aktusaival, valamint az alany saját tárgyi tudattartalmait közvetetlenül megragadó belső szemléleti tevékenysége; ezeknek a lélektani problematikája jóval kisebb, mert ezek az aktusok inkább „maguktól érthetők“: ezért itt csak röviden rájuk mutatunk. Saját énünket megragadó tevékenységünk már azzal adva van, hogy lelki életünk nagy része tudatos, sőt öntudatos: az én reflexiv aktusai magára az énre is ráirányulnak. Ezek közül főleg az önmegfigyelő aktus készíti elő és elsősorban az önmegértő, valamint az önérző aktus valósítja meg az én önmegragadását. Az akarati öntudatosságban is van önmegragadás. Az önmegragadás mellett a csak tudatvilágunkban adott tárgyi tudattartalmak megragadásában lényegileg ugyanazok a lelki erők és aktusok működnek, mint az érzékelésben, illetőleg a mindjárt vizsgálatra kerülő gondolkodásban. Érzékelés vagy külső szemléleti tevékenység, belső szemléleti tevékenység és reflexív önmegragadó tevékenység együtt adják a tapasztalás egész körét.

B) A gondolkodás.

555. *A gondolkodás kibontakozása és a viszonyok birodalma.* A tapasztalásból, mint az elméleti tevékenység ősforrásából azután az elméleti tevékenységnek részben újabb módjai bontakoznak ki. Ezeket egy közös névvel gondolkodásnak szoktuk nevezni. Láttuk, hogy az érzékelésben, a szemléletben többféle mozzanat van, amelyek közül csak a minőségiek érzékiek: így teljesen érthető, hogy a szemléletből az általában nem érzéki jellegű gondolkodás kibontakozhatik. Hogyan történik ez? Az érzékelés, a szemléleti tevékenység, azt mondhatjuk, soha sincsen viszonyok észrevevése nélkül. Ezek a viszonyok legáltalánosabban kétfélékre vezethetők vissza: valamiféle megegyezés és valamilyen különbség viszonyaira. Hangsúlyozzuk, hogy ez a megállapítás csupán az elméleti tevékenység lélektani vizsgálata szempontjából kielégítő: tárgyelméleti szempontból sokkal fínomabb és behatóbb vizsgálatra van szükség; ennek a további vizsgálatnak itt csak legfőbb eredményeit használjuk fel.[1] A megegyezések, illetőleg különbségek már maguk az érzéki minőségek, a szorosan vett érzetek között jelentkeznek: itt a legáltalánosabb megegyezést hasonlóságnak, a legáltalánosabb különbséget eltérésnek szoktuk leginkább nevezni. A szemléletben minduntalan találkozunk az érzéki minőségek hasonlósági és eltérési viszonyaival: ezeket a viszonyo-

[1] A tárgyelméleti vizsgálat nagy részét elvégezte a szerző *Bölcseleti alapvetés* és *Grundlegung der Philosophie* I. (1926) c. munkáiban.

kat magukon az érzetminőségeken, mint ezeknek egymással megegyező vagy egymástól különböző jellegét vesszük észre. Ezek a viszonyok tulajdonképen maguk az érzéki minőségek egymáshoz képest, azaz szorosan vett minőségi, magukban is érzéki viszonyok: két szín, két hang hasonlósága vagy eltérése teljesen minőségi, érzéki jellegű; egyes kutatóknak ezzel ellentétes, a tárgyelméleti vizsgálódás és megkülönböztetés elégtelenségéből származó álláspontját nem látom igazolhatónak.

Ámde a szemléleti tartalmakban egyáltalában nemcsak ilyen minőségi viszonyok fordulnak elő. Már az alakulati vonások viszonyai nem ilyenek: két kör alakmegegyezése egészen más valami, mint két szín piros voltának megegyezése. Amaz lényegében alakegyenlőség, emez színhasonlóság; itt a két szó valóban különféle tárgyat jelent. Az alakulati megegyezések alapja éppen az egyenlőség: ez már nem érzéki minőségi, hanem éppen szemléletes alakulati megegyezés; főleg mint szám-, tartam- és téralak-egyenlőség specializálódik. Ugyanígy az alakulati különbség is egészen más, mint a minőségi: az 5 és a 3, a négyzet és a kör, egy 10 cm és egy 2 cm hosszú egyenes különbsége egészen más valami, mint a piros és zöld, c_1 és c_2 hang eltérése. Emez minőségi, érzéki különbség, amaz alakulati, szemléletes, de nem érzéki, és lényegében pozitív egyenlőtlenség, nem-egyenlőség. A számoknál és a tartamoknál ez az egyenlőtlenség igen egyszerűen általában mint a kisebb-nagyobb viszonya jelentkezik; a téralakoknál más jelleget is mutat az egyenlőtlenség, de szintén nem érzéki-minőségi, és alaposabb vizsgálatra, a ponthalmazok tekintetbevételével, jórészben,

talán teljesen a kisebb-nagyobb viszonyára vezethető vissza.

Legnagyobb jelentőségük a viszonyoknak a szemléleti tartalom vonatkozásszerű, formális mozzanataiban van: mert amíg a minőségi és alakulati mozzanatok alapjai maguk nem viszonyok, csupán sajátos viszonyokkal bírnak, addig a formális mozzanatok a maguk teljességében éppen viszonyrealitások, egészen sajátságos, nem minőségi és így sohasem is érzéki, de nem is alakulati-mennyiségi, tehát még csak nem is szemléletes viszonyok vagy vonatkozások. Ezeknél a megegyezést összefüggésnek, a különbséget különbözőségnek nevezhetjük: összefüggés és különbözőség azonban itt, a viszonyok legsajátabb területén aránylag keveset mondanak. Itt találkozunk az azonosság, a rend, az alá- és mellérendeltség, a megfelelőség stb. viszonyaival. Mindezek a szemléletben adódnak, az érzéki-minőségi és alakulati vonásokkal együtt, de sem nem minőségiek, sem nem alakulatiak.

A viszonyok birodalma tehát, amint már a szemléletben feltárul, maga is többrétű és rendkívül gazdag. Ide tartozik — főleg a minőségi viszonyokhoz — az ellentét. Mindenféle viszonyterületen jelentkeznek az előbbinek és utóbbinak, alapnak és következménynek, meghatározónak és meghatározottnak, függetlennek és függőnek a viszonyai: a minőségi viszonyoknál az ilyen viszony többek között az oksági viszony legfontosabb mozzanatát adja; a formális viszonyoknál a feltételezés, az alakulatiaknál az alakítás viszonyait eredményezi, amelyek nélkül pl. a sor vagy az osztály mivolta lehetetlen és érthetetlen volna. Viszonyhiányt jelent az ellentmondás, amely

tehát mint viszonytalan viszony, mint negatív viszony fogható fel.

556. *A gondolkodás fő fajtái.* A szemléletben máris a legváltozatosabb viszonymegragadással találkoztunk. Tudatunknak azonban megvan az a képessége is, hogy a szemléleti tartalmat minőségi, formális és alakulati őshatározmányaira szétbontsa és ezeket külön-külön ragadja meg, valamint hogy ezeknek a határozmányoknak különféle viszonyait vegye különösképen tekintetbe. A szemléleti tartalmaknak ez a felbontása, egyes határozmányaik elkülönítése és a velük kapcsolatos viszonyok elvonása, absztrakciója, azaz külön megragadása, valamint e viszonyok további, sokszor újszerű összekapcsolása eredményezi, illetőleg alkotja a szó szűkebb értelmében vett gondolkodás tevékenységét. A gondolkodás módja más és más a szerint, hogy melyik őshatározmányra és viszonyaira irányul; a gondolkodást jellemző ismeretelméleti, majd lélektani vizsgálódások különféle irányai között felmerült különbségek főleg onnan erednek, hogy egyesek inkább a minőségekre és viszonyaikra, mások az alakulatokra és viszonyaikra, ismét mások a formális viszonyokra irányuló gondolkodást vették elsősorban vagy kizárólag tekintetbe.

557. *A minőségi gondolkodás.* Hogyan alakul ki és megy végbe az érzéki minőségekre és viszonyaikra irányuló gondolkodás? Amint a későbbi vizsgálódásokban részletesebben látni fogjuk, a szemléleti tartalmak nem tűnnek el nyomtalanul, ha a szemlélt tárgy érzékelésünk számára már nincs adva. A szemléleti tartalom még az azt kiváltó ingerek megszűnése után is egy ideig tudatunkban van: már

csak fiziológiai okokból is, mert az érzékelő apparátus még a külső inger megszűnése után is egy ideig az ingerlés hatását mutatja. A látási, hallási, szaglási, ízlelési, tapintási stb. benyomások elhangzása az inger megszűnését némileg vontatottan követi; a benyomásnak ez a továbbhangzási ideje a különféle érzékszerveknél más és más és erős ingerhatás esetében elég hosszú lehet, mint pl. a látási vagy egyes tapintási utóképeknél. Az ifjúkorban az egyén különösen hajlamos a szemléleti képeknek az ingerhatás után is egy ideig való igen élénk megtartására: ez az ú. n. eidetikus szemléleti képesség, amelyet Urbantschitsch nyomán főleg E. Jaensch vizsgált és juttatott széles körben ismertséghez, a szemléleti tartalom érzéki vonásait is szemléleti elevenséggel tartja meg. Az eidetikus képek eltűnése után is, de a nem eidetikus képességű egyén tudatában is, megmaradnak, illetőleg felújíthatók a szemléleti tartalmak többnyire elhalványult, de még mindíg érzéki minőségeket is tartalmazó emlékképei, képzetei. Egyrészt maguk a szemléleti képek, de másrészt főleg ezek későbbi képzetei szolgálnak az érzéki minőségekre irányuló gondolkodás alapjául.

Maguk az érzéki minőségek vagy az érzékelésben vagy későbbi érzéki elképzelésben vannak számunkra adva. Ezek a minőségek, amint tudjuk, mind egyediek és minőségi mivoltukkal kitöltöttek. Közöttük mindenféle hasonlósági és eltérési viszonyokat fedezünk fel. Ezek a hasonlóságok és eltérések lényegükben nem mások, mint maguk a — hasonló, illetőleg eltérő — minőségek egymáshoz képest: azaz e viszonyok tagjaikon kívül és tagjaik nélkül nem állanak fenn; teljes megragadásuk is

csupán a viszonyban álló minőségekkel együtt lehetséges. Hogy mi egy bizonyos kék és egy bizonyos ibolya szín hasonlósága, illetőleg eltérése, azt semmi más módon meg nem ragadhatjuk, mint az illető kék és ibolya összehasonlításával. Az ilyen összehasonlítások alapján azután az egyedi minőségeket különféle, hasonlóság szerint megalkotott csoportokba foglalhatjuk: így beszélünk „a pirosról", „a zöldről". Ezen azokat a színárnyalatokat értjük, amelyek egy bizonyos tekintetben hasonlók egymáshoz és valamilyen — hasonlóság dolgában a többi között körülbelül középen álló avagy leggyakrabban előforduló, legismertebb — piros, illetőleg zöld színárnyalattal képviselhetők, többé-kevésbbé — persze sohasem teljes, mert egészében némileg eltérő minőségi jellegükben — reprezentálhatók. Az ilyen piros vagy zöld tehát mindig valamilyen piros vagy zöld érzéki képe, amely tudatunkban a különféle piros vagy zöld árnyalatokat hasonlóságuk alapján reprezentálja. Ezek a reprezentációk már elkülönítések, összehasonlítások és összefoglalások eredményei: ilyen az érzéki minőségek legtöbb emlékképe, ilyenek alkotják a legtöbb közképzet érzéki vonásait. Az érzéki minőségekre és viszonyaikra irányuló gondolkodásban tehát énünk sajátságos elméleti aktusaival az érzékelt minőségeket elkülöníti, összehasonlítja, összefoglalja, egyes minőségekkel képviselteti, helyettesíti és viszonyaikat ezeken megragadja, majd kombinálja.

Eredetileg mind ehhez az összehasonlított érzéki minőségek érzéki jelenléte szükséges a tudatban; később is akkor, ha viszonyaikat teljesen meg akarjuk ragadni. Ámde nem egyszer tapasztaljuk azt, hogy

csupán egy minőség van számomra közvetetlenül adva és felmerül a hasonlóság tudata valamely másikhoz, amely azonban nem áll előttem. Ez a hasonlóságélmény ilyenkor soha sincs ugyan teljesen realizálva, de mégis megvan: és ez arra utal, hogy „tudatom alatt“ a másik hasonló minőség valahogyan adva van; különben a hasonlóság vagy eltérés viszonya, amely minőségeknél ezektől lényegileg elválaszthatatlan, nem volna átélhető. A másik hasonló minőség később tényleg gyakran fel is merül, bizonyságául annak, hogy lappangva megvolt és „tudattalanul“ is meghatározta a hasonlóság élményét. A tudattalannak ez a szerepe, amely itt felmerül előttünk, később az egész lelki életben óriási jelentőségűnek fog bizonyulni.

Még egy körülmény is nagyon elősegíti a minőségekre irányuló gondolkodást. Ez az a lehetőség, hogy bármilyen tudattartalmat, így az egyes érzéki minőségeket és viszonyaikat, valamint reprezentatív képeiket is, jelekkel, elsősorban szójelekkel kapcsoljuk össze. Ha az összekapcsolás megtörtént, a jelekkel, mint a jelzett realitások szimbolumaival gondolkodhatunk, bizonyos mértékig azokat viszonyíthatjuk, kapcsolhatjuk egymáshoz a jelzettek helyett: és ezeket a viszonyításokat, kapcsolásokat igen gyorsan elvégezhetjük a nélkül, hogy a jelzett realitások, jelen esetünkben az érzéki minőségek, külön, érzéki módon is felmerülnének tudatunkban; csupán egy belső iránytudat, utalás irányul a jelből a tudat alatt lévő jelzett felé, azzal a — szintén általában csak lappangó — tudattal, hogy a jellel összekapcsolt realitást bármikor tudatosíthatjuk és a róla gondolt viszonyt, róla állított tulajdonságot rajta

közvetetlenül átélhetjük. — Ez az átélés a szavakban való minőségi gondolkodás sok veszedelme miatt időnként nagyon is szükséges. — Itt tehát az érzéki minőségekre irányuló gondolkodás egyes szavakkal jelzett minőségeket, tulajdonságaikat, viszonyaikat megragadhatja, kombinálhatja úgy, hogy azok az érzéki minőségtartalmak, amelyekre a gondolkodó, azaz kiemelő, viszonyító, összekapcsoló tevékenység irányul, a tudat alatt maradnak, de mintegy belső irányulás hat feléjük és készenlétben tartja őket az esetleges felidézésre.

A minőségekre irányuló gondolkodás a tárgyak teljes megismeréséhez szükséges és fontos; ezen kívül a kezdetleges, ú. n. közképzetekkel való gondolkodás jórészben minőségekre irányul; hiszen közképzetnek több, egyes vonásokban megegyező tárgyra irányuló olyan képzetet nevezünk, amely éppen ezeket a megegyező vonásokat tartalmazza. Ezért a közképzet általában szegényes és elég határozatlan: legfontosabbak egyes reprezentatív érzéki minőségi vonásai, amelyek mint ilyen reprezentatív vonások korántsem teljesen hasonlítanak a közképzetben összefoglalt és tőle reprezentált érzéki tartalmak hasonló vonásaihoz, valamint alakulati vonások — számszerűség, téralak, tartam — amelyek szintén a közképzettől reprezentált egyes tartalmak megegyező alakulati tulajdonságait jelenítik meg, de aránylag jóval hívebben, mint a reprezentatív minőségi vonások. Így az ember, a ló közképzetében az alak jelentősebb és hívebb, mint az érzéki minőségi vonások; ez a különbség a minőségi és az alakulati határozmányok különböző jellegében gyökerezik, amely a minőségileg üres alakulatok hű reprezentá-

lását inkább teszi lehetővé, mint a minőségileg többnyire eltérően kitöltött érzéki minőségekét. Amikor az érzéki minőségek a tárgyak egyes csoportjaiban nagyon hasonlók, akkor a közképzet reprezentáló minőségei is hívebbek: pl. az arany közképzetében a szín elég pontos és igen fontos ismertetőjel.

A minőségekre irányuló, képeikkel és nagyrészben közképzetekben előforduló reprezentatív képeikkel operáló és a jelekre, elsősorban szójelekre is erősen támaszkodó gondolkodás tehát ezeket a minőségeket elkülöníti, összehasonlítja, tárgyi hasonlóságaik alapján szubjektíve, a gondolkodó alany tudatában összefoglalja, csoportosítja őket; e csoportoknak nevet ad, jelet fűz hozzájuk, amely rendszerint a csoport egy reprezentatív tagjával kapcsolódik szorosan össze. Itt tehát egyes minőségekre irányuló és ezeket tárgyi hasonlóságon alapuló, de alanyilag megalkotott csoportokba, nominalisztikus kategóriák alá foglaló gondolkodással állunk szemben, amely inkább intuitív úton vagy csak a jelekkel dolgozva viszonyít, érzéki vonásokat tartalmazó képzetekre, nagyrészben közképzetekre támaszkodik, kevés szabatos fogalmat használ és nem is alkalmaz szigorú következtetéseket; ítéleteiben is csak ritkábban pontos és szigorúan határozott. Ez a gondolkodásnak az érzéki minőségek természetéhez alkalmazkodó, sokszor kezdetleges, de korántsem értéktelen és sohasem elhanyagolható, viszont korántsem is egyetlen módja.

558. *A matematikai gondolkodás.* Imént láttuk, hogy a közképzetekkel való gondolkodásban a szemléleti tárgyak egy másik vonását is tekintetbe veszszük: alakulati határozmányaikat. Ezek a tárgyak

képzeteinek és a közképzeteknek is nem érzéki, de igen szemléletes vonásai, amelyek a tárgyak újabb oldalát és viszonyait mutatják be. Már a képzetekkel, főleg közképzetekkel való gondolkodásban is az alakulati vonások általában határozottabbak, pontosabbak és hívebbek, mint a minőségiek, a kétféle őshatározmány imént vázolt különbségei folytán. Ámde amint a tárgyak minőségi vonásait el tudjuk különíteni és külön megragadni, viszonyítani, úgy járhatunk el az alakulati vonásokkal is. Számszerűségeket, téralakokat, tartamokat és ezek viszonyait elméleti magatartásunkban külön is megragadhatjuk: itt a gondolkodásnak egészen új megnyilvánulási módjával, a matematikai gondolkodással állunk szemben. Ez már — ha néha segítségül vesz is közképzeteket — általában és lényegileg nem érzéki, nem is az érzéki képzeletre támaszkodik, de sajátságos módon szemléletes: benne éppen a nem érzéki, de szemléletes alakulati, mennyiségi határozmányokat — szám, téralak, tartam — és viszonyaikat szemléljük. Ezeknek az alakulatoknak a megegyezése az egyenlőség, különbsége a pozitív egyenlőtlenség: mindkettő általában igen szabatosan, pontosan, mennyiségileg, meghatározható és megragadható. Az egyenlő és minőségileg üres alakulatok, — két egyenlő szám, két egyenlő téralak — bár szingulárisak, egymást tökéletesen reprezentálják: egy 15-ös szám, egy bizonyos hatszög végtelen sok egyenlő 15-öt és hatszöget tökéletesen reprezentál; ámde sokféle alakulatnak egy megegyező vonása, pl. a párosság, is teljes pontossággal meghatározható alakulati tulajdonság és e b b e n a t e k i n t e t b e n a különben egyenlőtlen alakulatokat szintén tökéletesen

reprezentálja és megragadni engedi. Innen van az, hogy az alakulati vonásokat igen pontosan, híven és szabatosan tudjuk megragadni. Ezeket az alakulatokat is jellel láthatjuk el és akkor a jel a jelzett alakulat helyett használható a gondolkodásban; és pedig az alakulat minőségi üressége folytán sokkal jobban, mint a minőségi gondolkodás szójelei. Ehhez járul az a további fontos körülmény, hogy az egyes alakulatokat és viszonyaikat egymásból létre tudjuk hozni, ki tudjuk alakítani, egymásból levezetni és egymásba visszavezetni, származtatni tudjuk: így néhány megadott kiindulási, elemi vagy ősi alakulatból és alapviszonyaikból az alakulati határozmányok és speciális viszonyaik végtelen sokaságát ki tudjuk bontakoztatni, meg tudjuk konstruálni, szerkeszteni; tehát az alakulatokra irányuló gondolkodás határtalanul továbbfuthat önmagában, legsajátabb területén maradva. Ezzel előttünk állanak a gondolkodás egy újabb főfajtájának, a matematikai gondolkodásnak az alapjai.

Ha egyszer az egyén az absztrakciónak, az elkülönítésnek arra a fokára emelkedett, hogy a tárgyak alakulati vonásait külön szemlélheti, akkor ezeket sajátos szemléletességükben és mennyiségi mivoltukban igen pontosan, szabatosan és híven ragadhatja meg; ugyanígy sajátos alakulati, lényegileg mennyiségi viszonyaikat. Ezek az alakulatok és viszonyaik pedig, tárgyi sajátosságuk folytán, egymásból és egymásba korlátlanul ki- és átalakíthatók, származtathatók, le- és visszavezethetők: így tulajdonságaik és viszonyaik megragadásában a gondolkodás vég nélkül tovább mehet a nélkül, hogy körükből ki kellene lépnie. Külön szemléljük az alaku-

latokat és viszonyaikat és egymásból és egymásba tovább alakítjuk őket. Fontos megkönnyítő körülmény, amint említettük, itt még az, hogy a pontosan megragadható alakulatokat egy meghatározott jellel kapcsolhatjuk össze; ámde viszonyaikat és alakítási módjaikat is jelekkel illethetjük. És ezeknek a jeleknek az összekapcsolása, amely az alakítás jelei segítségével további alakításokat, származtatásokat, le- és visszavezetéseket jelenthet, a jelzett alakulatoké helyett hajtható végre és a jelek kapcsolásából nyert eredmény maguknak a jelzett alakulatoknak alakítási eredményeit adja. Ez a matematikai gondolkodás óriási és egyedülálló előnye a gondolkodás minden más módjával, fajtájával szemben.

Mi jellemzi tehát ezt a gondolkodást? Általában szemléletes, de nem érzéki képekben megy végbe; lefolyhatik csupán jelekkel is, amelyek mögött szintén egy fajta iránytudat mutatja a tőlük jelzett és ha szükséges, tudatosítható alakulati határozmányt. Ez a gondolkodás igen szabatos, pontos és híven ragadja meg tárgyait. Ezek a tárgyak úgynevezett matematikai fogalmak, azaz egyes alakulatok és alakulati viszonyok, vagyis lényegében mennyiségi határozmányok, mennyiségi elemek, viszonyok és összességek, pl. számok és számviszonyok, téralakok és térviszonyok. Ezekről a mennyiségi határozmányokról, az elemek és összességek tulajdonságairól, viszonyairól a matematikai gondolkodás igen pontos megállapításokat tud tenni, szabatosan ítél róluk. És végül — de mint legfontosabbat — kombinálja őket, azaz egymásból kialakítja, egymásba átviszi, átalakítja és azután újra megragadja, megállapítja az elért, az adódó eredményt. Ez az úgyneve-

zett matematikai következtetés, igen helytelenül elnevezve: mert ez a gondolati eljárás lényegében egészen más, mint a logikai szillogisztikus következtetés; sokkal „produktívabb“, valóban a létesítéshez hasonló, csupán a megismerés céljából végrehajtott kombináció, konstrukció, alakítás, többnyire deduktív, következményeket levezető, de néha induktív, előzményekbe visszavezető eljárás és azután az új eredmény alakulati megragadása, megállapítása. Ez a megragadás végül éppen olyan „alakulatlátás“, mint az alakulat megragadása a szemléletben: számok és számviszonyok, téralakok és térviszonyok, tartamok és tartamviszonyok felfogása. Igazi szillogisztikus következtetés itt nincs, legfeljebb a logikai és matematikai gondolkodás különböző tárgyának és jellegének összezavarásából keletkező erőltetett állogikai következtetés, amely a matematikai gondolkodás autonóm és természetes mivoltát meghamisítja és eltorzítja. — A matematikai gondolkodásra bármely matematikai kézikönyv kitűnő példákat szolgáltat; pl. a binómok koëfficienseinek megállapítási eljárására utalunk.

559. *A logikai gondolkodás.* A minőségi és a matematikai gondolkodás mellett van a gondolkodásnak még egy alapvető módja, fajtája: ez a szorosan vett logikai, azaz a formális vonásokra irányuló gondolkodás. Ez nem érzéki és nem is szemléletes, hanem teljesen „elvont“. Míg a minőségi gondolkodás viszonymegragadásának teljességéhez hozzátartozik a viszonyított tagok megragadása is, a matematikai viszonyok külön megragadhatósága pedig mennyiségi meghatározhatóságuk folytán már inkább lehetséges, bár ezek szintén nem állanak fenn

a viszonyított szinguláris alakulatokon kívül, addig a logikai, formális tárgyak maguk, egész mivoltukban sajátos viszonyok, összefüggések, vonatkozások. Összefüggései ezek a minőségileg és mennyiségileg is meghatározott, „teljes valóságú“ tárgyaknak, de csakúgy elkülöníthetők, mint a minőségi vagy alakulati vonások: és ekkor mint sajátos, külön viszonyrealitások megragadhatók viszonyított tagok nélkül is; az alárendelést, a mellérendelést, a testvériséget megértjük minden konkrét fölé-, alá-, mellérendelt avagy testvér nélkül. A formális, logikai gondolkodás tehát sajátosan logikai viszonymegragadás és viszonyviszonyítás, amely semmiféle közképzetre vagy szemléletes tartalomra nem szorul, bár ezekre néha támaszkodhatik: itt tisztán a nem érzéki és nem szemléletes logikai viszonyrealitásokat ragadjuk meg és vonatkoztatjuk tovább egymásra. És ezek a formális realitások igen gyakran tárgyi, reális egyetemességek, azaz sok szinguláris tárgyban teljesen azonosan, egyként meglévő, közös határozmányok: a testvériség logikai viszonya nem lesz több az egyes esetekkel, a „lóság“ generikus formai struktúrája nem szaporodik vagy fogy az egyes lovakkal, mint ahogy két hasonló színfolt vagy két egyenlő szám *két* hasonló, illetőleg egyenlő és *nem egy azonos* tárgy; ezért a több ló lómivolta nem is adható össze, míg $2+2=4$, ami lehetetlen volna, ha csak egy 2-es alakulat állna fenn. A formáknak ezt az egyetemességi lehetőségét látta meg, csak nem tisztázta elég világosan az ismeretelméleti univerzálrealizmus a nominalizmussal szemben; emez tehát a minőségekre és a minőségi gondolkodásra, amaz a formákra és a formai gondolkodásra tekintett és

részben igazat látott, de a kellő elkülönítések híján egyik sem foglalhatta el jogos területét. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a formák között is vannak individuálisak, pl. minden egyes individuális szemléleti valóság teljes formastruktúrája; ámde ennek részmozzanatai, formális feltételei között mindíg vannak egyetemes formák is.

A formák megragadása és viszonyítása tehát nem érzéki és nem szemléletes, hanem teljesen „elvont" értelmi tevékenység; a formagondolkodásban ezek a formák a maguk nem érzéki és nem szemléletes módján és gyakran mint puszta viszonyok viszonyított tagok nélkül, máskor magukban is viszonyokként fennálló tagokkal vannak adva, a nélkül, hogy tudat alatt, rejtve adott tagokra kellene őket vonatkoztatnunk: a formagondolkodás tehát teljesen nem érzéki és nem szemléletes, tiszta viszonymegragadás és viszonyviszonyítás, amelyben mégis minden gondolati tartalom tudatos és nem tesz fel közvetetlenül tudatalatti kiegészítő tagokat, mint az egytagú hasonlóságtudat. Mindezt alaposan megkell különböztetni. Persze a formákat is jelölhetjük írásjelekkel vagy szavakkal és a szavak segítségével olyan formákról is gondolkodhatunk, amelyek közvetetlenül nincsenek tudatunkban, csupán a jelekből iránytudataktusok irányulnak feléjük, a felidézhetőség nyilt vagy szintén lappangó tudatával. A szavakkal, általában jelekkel való formagondolkodással azonban, bár szintén lehetséges, sokkal óvatosabbaknak kell lennünk, mint a matematikai jelgondolkodással. Miért?

Először is azért, mert a legtöbb formális viszony igen bonyolult szerkezetű és szerkezete teljes felbon-

tásáig, elemzéséig mindíg rejthet ismeretlen vonásokat, amelyekre a jelölésnél nem voltunk tekintettel; ekkor pedig a jelhez rosszul ismert jelentést fűzvén, a jelgondolkodás a hiányos ismeretet vagy tévedést mindíg magával viszi és a puszta jelből nem is tudja felfedezni. Másodszor pedig azért kell a logikai jelgondolkodással óvatosaknak lennünk, mert a formális viszonyokat nem lehet egymásból származtatni, konstruálni, alakítani, mint az alakulatokat: hanem minden újonnan megragadott, felfedezett formát fel kell bontani, szét kell elemezni benne lévő feltételeire. Ezért minden egyes formális viszony megragadásánál a jeltől vissza kell mennünk a jelzettre és azt lehetőleg egész mivoltában meg kell ragadnunk: a formális gondolkodás kívánja meg a legerősebb és legteljesebb tudatosságot. Mivel a formákat egymásból származtatni, konstruálni nem lehet, a jelgondolkodásnak itt megint csak az a szerepe és jelentősége, hogy már ismert és jelekkel, főleg szavakkal megjelölt formákat ismert módokon viszonyítunk úgy, hogy csupán a szavak vannak tudatunkban és a bármikor felidézhető jelzett formákra utalnak; új formák, illetőleg közöttük lévő új viszonyok — amelyek megint csak új formák — megragadásánál azonban ezeket mindíg lépésről-lépésre tudatosítanunk kell, különben a legsúlyosabb tévedéseknek vagyunk kitéve a formális viszonyok rendkívül bonyolult területén.[1]

[1] Mindezeket a problémákat a szerző *Bölcseleti alapvetés* c. könyve, valamint *Grundlegung der Philosophie* I. k. c. munkája példákon részletesen vizsgálja. A logikai gondolkodás természetére a negyedik rész harmadik fejezetében a változás

A formális, a szó szoros értelmében vett logikai gondolkodás a legtisztább viszonyító, vonatkoztató és viszonymegragadó tevékenység; a gondolkodás természete tehát ebben a gondolkodásfajtában nyilvánul meg a legjellegzetesebben. Itt találkozunk teljes mértékben a gondolkodás régóta ismert alakjaival vagy „elemeivel", sajátos tárgyaival is. Amikor érzékelésünk vagy gondolkodásunk számára valamely tárgy adódik, abban egyes határozmányokat, ezek között formális vonásokat is, felfedezünk. Ezek között a határozmányok között mindenféle viszonyokat találunk. Minden ilyen felfedezést, belátást egy ítéletben rögzítünk meg, amelyben valamely tárgyról — az ítélet alanyáról — valamilyen határozmánynak — az ítélet állítmányának — benne való fennállását állítjuk, illetőleg más esetekben ezt tagadjuk. Az állító ítélet tehát valamely tárgyban egy határozmányt mint a tárgy feltételét, azaz a kettő között fennálló feltételezési viszonyt ragadja meg és állítja, azaz elismeri; a — valóban, nemcsak grammatikailag — tagadó ítélet ilyen viszony fennállását tagadja. Ilyen ítéletek mindenfajta gondolkodásban vannak és már a szemléleti tárgyat is ítéleti alanynak véve, arról egy benne szemléletileg megragadott vonást állítanak, illetőleg ha hiányzani látszik, tagadják. Ezek a szemléleti ítéletek mint az érzékelés nyomán felmerülő legegyszerűbb elkülönítések és viszonyítások a gondolkodás kezdetét, megindulását alkotják. A gondolkodásnak valamennyi

és az okság vizsgálata nyujt jó példát: ezért itt mint példára arra utalunk, és külön példával nem növeljük a munka amúgy is nagy terjedelmét.

fajtája többnyire azontúl is, rendszerint a szemlélettől mind jobban eltávolodva, ítéletekben, megragadott viszonyok állításában, illetőleg felfedezett viszonyhiányok alapján való viszonytagadásokban, megy végbe: hangsúlyozni kell azonban, hogy nem minden gondolkodás ítéletszerű, mert lehet egyszerű viszonyítás és viszonymegragadás állítás vagy tagadás nélkül. Különösen fontosak a szabatos ítéletek a logikai gondolkodásban, mert itt általában valamely formális, logikai tárgynak — az ítélet alanyának — elemzését, felbontását teszik lehetővé egy-egy feltételének — az ítélet állítmányának — hozzá való viszonyítása és feltételeként való állítása útján: hiszen a logikai tárgy bonyolult viszonystruktúra, amelynek részei egyszerűbb és egyetemesebb formális viszonyok, a bonyolultabb struktúra logikai előzményei, alapjai, feltételei; csupán e feltételek szövevényének felfedése teszi lehetővé a logikai tárgy kellő megragadását. Minden állító logikai ítélet egy-egy ilyen feltételt ragad meg és emel ki: és ilyen ítéletek alapján, amelyek egy közös logikai tárgyra vonatkoznak, bontakozik ki gondolkodásunkban az illető logikai tárgy gondolkodásbeli formális struktúrája, vagyis a szó szoros értelmében vett logikai fogalma. A logikai fogalom tehát egy nem szemléletes viszonykapcsolat, amelyben egy bonyolult formális tárgyat megragadunk.

Maguknak a valóságos, így a szemléleti tárgyaknak is megvan formális oldaluk, formastruktúrájuk, amelyben általában sok formális feltétel bonyolult összefüggésben szövődik össze. Egy-egy ilyen feltételnek a formastruktúrához való viszonyát egy logikai megismerő aktusban ragadjuk meg és logi-

kai ítéletben állítjuk: ha valóban azt a feltételt és úgy ragadjuk meg és állítjuk a tárgyról, amely feltétel és ahogyan az illető tárgyban mint egyik formális vonása fennáll, akkor megismerésünk és ítéletünk igaz; és ha egy tárgyra vonatkozó ítéleteinkből olyan módon alkotjuk meg a tárgy gondolkodásunkbeli fogalmában a — főleg formális — viszonyok struktúráját, amint az a tárgyban is fennáll, akkor a tárgyról alkotott fogalmunk igaz. A logikai fogalom tehát a logikai gondolkodás tartalma és egy tárgyra vonatkozó — főleg — formális viszonyok összefüggő struktúrája. Sorrendben először van a tárgy objektív formális struktúrája; azután ennek egyes vonásait a szemléletben és az abból kibontakozó gondolkodásban megragadjuk és ítéletekben rögzítjük; végül ezekből az ítéletekből megalkotjuk a tárgy tudatbeli fogalmát, formális struktúráját, amelynek, hogy igaz legyen, nem szabad ellenkeznie, azaz a fogalomban lévő vonásokban meg kell egyeznie a tárgy objektív formális struktúrájával, és hogy teljes legyen, a tárgy valamennyi vagy legalább minden lényeges formális vonását megegyezően tartalmaznia kell.

Az ítéleten és a fogalmon kívül még nagy szerepet játszik a logikai gondolkodásban a következtetés. Ez lényegében közvetett viszonymegragadás és állítás közbülső közvetítő viszonymegragadások és állítások útján. Ha valamely tárgyban egy feltételt ismerünk fel és ebben a feltételben ugyanabban a feltételezési tekintetben egy további feltételt ragadunk meg, akkor ezt a további feltételt szintén mint az első tárgy feltételét ragadhatjuk meg. Látjuk tehát, hogy a logikai következtetés, amelynek tipikus

alakját szillogizmusnak szoktuk nevezni, a formális meghatározottság és a logikai megismerés általános iránya szerint eredetileg visszafelé, regresszíve halad a logikai következménytől a logikai előzmény felé, vagyis alakja $\frac{\text{S est M}}{\text{M est P}}$ / S est P. A hagyományos degresszív szillogizmus a regresszív és egyedül új ismeretet adó következtetésnek csupán megfordítása és ismereteredményének rendszeres alkalmazása; főalakja $\frac{\text{M est P}}{\text{S est M}}$ / S est P.[1] A következtetés éppen a logikai, a formális gondolkodásban nagyjelentőségű; és mivel itt mindig formális viszonybelátásokat ad, amelyek a viszonyított formák, azaz lényegileg szintén viszonyok sajátos, mindig más és más mivolta szerint alakulnak, voltaképen — egyszerű reprodukciót kivéve — sohasem lehet mechanikus, hanem mindig tudatosnak kell lennie; különben könnyen tévedésbe visz. A logikai következtetés sokféle tévedési lehetőségének tanulmányozása igen érdekes feladat, ezt azonban itt figyelmen kívül kell hagynunk.

560. *A komplex gondolkodás.* A logikai gondolkodásban tehát eljutottunk a gondolkodás legelvontabb, legtisztább és legjellegzetesebb alakjához, amelyben leginkább emelkedik ki a benne már kizárólagos szerepűnek mondható viszonyító tevékenység. Rendesen a gondolkodás vázolt három főalakja összeszövődik a teljes valóságú tárgyakról való gondolkodásunkban: gondolati megismerésük általában a szemlélethez fűződve mindhárom fajtájú gondolkodás eredménye. Mindhárom fajtájú gondolkodás

[1] Mind ezt a *Grundlegung* I. kötete szintén részletesen kifejti.

módján ítélünk a tárgyakról; róluk való fogalmaink is sokszor tartalmaznak egy csomó a közképzetből vett érzéki minőségi és alakulati vonást szabatos alakulathatározmányok és a lehetőség szerint kidolgozott, elemzett formális struktúra mellett; reájuk irányuló következtetéseink részben intuitív minőségiek, részben konstruktív matematikaiak, és csak részben igazi logikai, formális következtetések. A gondolkodás minden módja és alakja — igen helyesen — közreműködik, hogy a minőségileg, formailag és alakulatilag egyaránt meghatározott valóságos tárgyat minél teljesebben és hívebben megragadhassuk; az érzékelésben is, a gondolkodásban is minden oldalát az annak sajátosan megfelelő módon és aktusokkal iparkodunk megragadni.

561. *A gondolkodás összefoglaló jellemzése.* A tárgyat annak sajátosan megfelelő módon iparkodik a gondolkodás is, csakúgy, mint az érzékelés, megragadni: ez minden elméleti tevékenység közös vonása. A gondolkodás ebben a tekintetben is jellegzetesen elméleti tevékenység. Mindenféle gondolkodás közös vonása tehát, hogy nem létesítő, produktív célú, hanem megragadó, felfogó, receptív célú, azaz elméleti tevékenység; továbbá, hogy tárgyának egyes vonásait lehetőleg egymástól elkülönítve és főleg e vonások különféle viszonyaira tekintve iparkodik megragadni, szemben az érzékelés összesítő és kevésbbé viszonyító, mint inkább tartalmát intuitíve, egy egyszerre való adottságban megragadni iparkodó jellegével. A gondolkodás tehát lényegében viszonymegragadásra irányuló elméleti tevékenység: e z é r t különíti szét, vonja el tárgya egyes vonásait és a legkülönfélébb módon viszonyítja őket,

azaz összehasonlítja, megkülönbözteti, kombinálja, elemzi. Mind ebben a gondolkodás mint tipikusan elméleti tevékenység jelentkezik: célja nem új tárgy létrehozása, hanem valamilyen meglévő tárgy megragadása, és pedig lehetőleg úgy, amint van. Csupán e megragadó tevékenységében hozza azután létre a gondolkodás a megragadott tárgy elméleti, ezúttal éppen gondolati, nem szemléleti képét, a gondolat tartalmát: minél inkább, azaz minél teljesebben megfelel ez a kép tárgyának, amelyet nemcsak jelképez, reprezentál, hanem a legtöbb tekintetben, lényegileg éppen a tárgyban lévő viszonyok tekintetében híven iparkodik bemutatni, amelynek tehát valóban elméleti képmása törekszik lenni, annál inkább, azaz annál teljesebben igaz.

562. *Az elméleti tevékenység és tartalmainak igazságértéke.* Utolsó megállapításunkban a szemléleti kép igazságáról elérkeztünk az elméleti tevékenység egyik újabb, igen fontos tulajdonságához. Mindenféle elméleti tevékenység, a szemléleti és a gondolkodó egyaránt, valami már meglévőt iparkodik megragadni és pedig lehetőleg úgy, amint van. Így van ez a szemléleti tevékenységnél is, amely korántsem csupán jelképezni, reprezentálni akarja a külső tárgyat, hanem minél jobban alkalmazkodik hozzá, amint azt az újkori ismeretelmélet álláspontjával ellentétben a modern lélektan mind jobban kimutatja. Reprezentáció a közképzet vagy egy érzetminőségi tartalom több hasonló, de részben el is térő szemléleti tárgy illetőleg érzetminőség számára: ámde ez is éppen a hasonló vonások tekintetében reprezentálja tárgyát és e b b e n a t e k i n t e t b e n meg is felel annak, megegyezik vele, tehát lehetőleg

úgy ragadja meg, amint van. Még a leginkább produktív jellegű matematikai gondolkodás is azért alakítja, konstruálja tárgyát, hogy az abban és a belőle származtatható következményekben tárgyilag eleve rejtőző viszonyokat megragadhassa, megismerhesse, és pedig megint úgy, amint vannak. Tehát valóban minden elméleti tevékenység valamely meglévő, valamiképen eleve reális tárgyat iparkodik megragadni; ezért mindaddig törekszik hozzá alkalmazkodni, amíg csak — a lehetőség keretében — úgy meg nem ragadja, amint van.

Az elméleti tevékenységnek ezzel a jellegével merül fel az elméleti tevékenység eredményeiben, tartalmaiban realizálódó, megvalósuló sajátos jelentés, sajátos értékrealitás: ez az elméleti vagy — a szó legáltalánosabb értelmében vett — megismerő, akár érzékelő-szemléleti, akár gondolkodó tevékenységnek illetőleg tartalmának igazsága. Ilyen igazsága már a szemléletnek is van: akkor és annyiban, ha és amennyiben megfelel tárgyának. Kétségtelen, hogy a szemléletben mindig vannak az alany testi-lelki szervezetének pozitív befolyásából, valamint megragadó képességének hiányából származó torzulások is, általában azonban az érzékelés hívebb és igazabb, semmint a naív realizmuson felülemelkedő legtöbb ismeretelméleti tanítás vallja: még az úgynevezett érzéki csalódások egy része is, pl. a vízben megtörtnek látott bot, voltaképen igaz, éppen hű érzékelés, amely a különféle közegek különböző fénytörésmutatóját, illetőleg ennek hatásait is észleli. Igazsággal ragadhatja meg, amint láttuk, a közképzet is azt a tárgyat, azt a vonást, amelynek megragadására irányul; a minőségi gondolkodás jelentős

igazságértékkel bírhat. Legtökéletesebben igazsággal megragadni tárgyát azonban talán a matematikai és a logikai gondolkodás tudja: amaz nagy pontossága és hűsége révén, emez pedig azért, mert már tárgya is a legtisztábban és legsajátosabban megjelenő tárgyi igazság, amelynek megragadása nemcsak igaz megragadás, de a szó legteljesebb értelmében, egyenesen igazságmegragadás is. Az igazság ugyanis tárgyi fennállásában vonatkozás-realitás, összefüggés, legteljesebben a tiszta összefüggés-jellegű forma, azután ennek a formának a nyoma a minőségi és alakulati határozmányokban és viszonyokban. Az elméleti, azaz szemléleti és gondolkodó tevékenységnek és tartalmainak igazsága pedig éppen a tárgyaknak és objektív viszonyaiknak megfelelő megragadás, tehát éppen tárgyilag igaz viszonyoknak megfelelő, azaz igazságuk szerint, igazságukban való, tehát igaz megragadása. Mivel pedig a tárgyi igazság legteljesebben a formális vonatkozásokban van, ezeknek megragadása, amely szintén rendkívül exakt és tiszta lehet, a legteljesebb igazságmegragadás.

Mi ez az igazság? A tárgyi igazság is és az ismerés igazsága is a megismerésen kívül illetőleg a megismerésben fennálló tárgy sajátságos belső magvassága és pedig főleg viszonyainak teljesen összefüggő, azaz ellenmondás nélkül való struktúrája és e viszonystruktúra belső azonossága, önmagában és önmagához való rögzítettsége, — ami nem jelent változhatatlanságot! — éppen teljes belső összefüggése. Ez az ismeretelőtti és az ismereti tárgy ú. n. belső igazsága. Az ismereti tárgy teljes igazságához még az ismeretelőtti tárgynak való megfelelősége is tar-

tozik, amelyet megragadni hivatott: ez az ismeretnek — mondjuk — speciális irányigazsága, az ismeretelőtti és az ismereti tárgy között az ismeretben fennálló megfelelési viszony igazsága. Lehetséges, hogy az ismereti tárgynak belső igazsága megvan, csupán külső tárgyi vonatkoztatása téves, azaz irányigazsága nincs: ekkor mint ismeret hiányos, téves. A belső igazság híján lévő ismereti tárgy azonban önmagában is ellentmondó, lényegében hiányos, nemcsak hogy ismeretet nem ad, hanem egész tudattárgyi mivoltában bizonytalan: a háromszögű négyszög elgondolása inkább csak próbálkozó gondolati aktus és főleg szójelek kombinációja, de igazi alakulati tartalma nincs. Bonyolultabb ismerettárgyak ellentmondásainál lehetnek egyes nem ellentmondó vonások a tudatban, maga az ellenmondás azonban mindig realitáshiányt, tartalomhiányt jelent a tudattárgyban, tehát az ismereti tárgy belső sajátságos magvassága, rögzítettsége, határozott struktúrája helyett határozatlanságát, fogyatékosságát, mintegy ürességét.

Az elméleti tevékenység tartalmaiban tehát, ha nem fogyatékosak, éppen az igazságérték mint belső jelentésmag, sajátságos belső pozitívitás, az elméleti tartalmak hiánytalan valóságához is lényegileg hozzátartozó realitás, mint az elméleti aktus tárgyi tartalmának hiánytalan belső és — ha külvilági tapasztalati tárgyakról van szó — az ismeretelőtti tárggyal való „külső“ összefüggése van jelen. Valamely nem az „esetleges“ valósághoz tartozó, tiszta „fenomenológiai“ tárgy ismerettartalmában, mint pl. az azonosságában, a $\sqrt{2}$-ben stb. csupán a „belső“ összefüggés már megadja az ismeret igazsá-

gát; ahol viszont az ismereti tárgy valamely az esetleges tapasztalati valóságban lévő tárgy megragadása, mint pl. a szemléleti tartalmak, ott igazságához a belső összefüggésen kívül a vázolt külső vonatkozás, a megfelelőség igazsága is hozzátartozik.

Milyen természetű ez az igazságmag és megragadása? Láttuk, hogy a jó értéke mint valami, eredetileg is létesítésre irányuló szabad cselekvésünkben szabadon teendő, megvalósítandó követelmény lép elénk. Nem így az igazság: hiszen az igazságot akkor éljük át, valósítjuk meg, ha egy tőlünk, azaz pontosabban elméleti tevékenységünktől függetlenül adott tárgyat úgy ragadunk meg, amint van; még a matematikai ismerés igazsága is lényegében ilyennek, alakítás útján való, konstruktív felfedezésnek és nem valami cselekvő vagy műalkotó létesítésnek bizonyult. Ezért megvalósítása nem áll úgy szabadságunkban, mint a jóságé; egyáltalában nem szabad, azaz egyértelműen meg nem kötött, hanem éppen egyértelműen megkötött, azaz szükségszerű aktus eredménye. A cselekvés terén hiába keresnénk szükségszerűséget; de ugyanilyen hiba volna azt vélni, hogy aktivitás és szükségszerűség egymást kizárják, hogy szükségszerű tevékenység, aktus lehetetlen. Igenis, az elméleti tevékenység keretén belül igazi, legszigorúbban szükségszerű aktussal találkozunk: és éppen ennek eredménye az igazságmegragadás. Hogy ezt belássuk, vizsgáljuk kissé közelebbről az elméleti tevékenység aktusait és tényezőit.

563. *A gondolkodás tényezői és aktusaik.* A szemléleti tevékenység aktusait és tényezőit már megvizsgáltuk; azok után nem lesz nehéz a gondolkodás aktusainak és tényezőinek vizsgálatával az elméleti te-

vékenység egész területén működő tényezők és aktusaik szövevényét feltárni. A gondolkodásban is találkozunk a gondolati tartalmak sajátos adatásával, tehát a szemléletiéhez hasonló adó aktussal: ez a gondolattartalmat egyszerűen elénk állítja, de tulajdonképen nem létesíti, hanem a szemléletből, vagy mint már jelekben kifejezett és az érzékelésben éppen csak közvetített gondolatot, vagy esetleg énünk cselekvően vagy alkotóan létesítő tevékenységéből, vagy mint előző gondolati aktusaink eredményét, átveszi, felveszi. Ez az adó aktus mint adó akarati, de egyúttal már felvevő, valóban megragadó aktus is, tehát tipikusan elméleti: itt az elméleti tevékenységben lévő, annak alárendelt és teljesen annak természete szerint működő akarati aktussal állunk szemben, és pedig jelen esetünkben az elméleti tevékenység gondolkodásalakjának akarati aktusával, amely egészen hasonló az elméleti tevékenység érzékelésalakjának akarati aktusához.

Elméleti akarati adó aktus adja tehát a gondolat tartalmát; legjobban láthatjuk ezt a minőségi gondolkodás tartalmainak adatásában, de megvan mindenféle gondolkodásban. Az akarati adó tényezőn és aktusán kívül gondolkodásunkban nagyon fontos szerepet játszik az alakító, kombináló, konstruáló tényező aktivitása: ez a matematikai gondolkodásban döntő módon érvényesül, de a gondolkodás minden fajtájában megvan és itt még sokkal inkább, mint a szemléleti tevékenységben, hasonlít a cselekvésben működő alakító tényező aktivitásához; míg azonban amaz, a cselekvés egész jellege szerint, létesítő, a gyakorlati létesítésben működik közre, addig emez az elméleti tevékenység természe-

tének megfelelően teljesen a megragadás, a megismerés szolgálatában áll, nem létesítő, hanem felfedező, találó, éppen felfogó, megragadó alakító tényező és tevékenység. Ez az aktivitás teljesen a később vizsgálandó érzelmi aktivitás elméleti megjelenésének, az elméleti tevékenységben működő, annak teljesen alárendelt, azt szolgáló és annak természete szerint átalakult érzelmi alakító aktivitásnak mutatkozik: elméleti aktivitás, csakúgy mint az elméleti akarati adó aktusok, de sajátos alakító, konstruktív jellegében tipikusan érzelmi; ezt az utóbbi jellegét csak az érzelem mivoltának és természetének vizsgálatánál ismerjük majd igazán fel. Addig tehát az olvasó függessze fel jogos csodálkozását.

Mindenféle elméleti aktivitás, így az elméleti adó és alakító aktivitás, amint láttuk, az elméleti tevékenység sajátos megragadó jellegének van alárendelve és e szerint módosult; az elméleti tevékenység általános jellegét pedig annak domináns, uralkodó aktivitása szabja meg. Ez a sajátos viszonyító, vonatkoztató aktivitás, amely mint tudatos vonatkoztatás voltaképen nem más, mint viszonymegragadás, tudatos összefüggés-, vonatkozásmegragadás: ez pedig az értelmi, az öncélú értelmi aktivitás lényege. Mert az értelmi aktus éppen nem-érzéki belátás, megismerés, tehát lényegében összefüggésmegragadás, vonatkozásfelfogás, amely már ott van az érzékelés, a szemléleti tevékenység centrumában is: és minthogy az értelmi aktus éppen megismerésre, belátásra irányul, a megragadást, felfogást célzó elméleti tevékenységben öncélúan, éppen lényegileg megismerésre, felfogásra, megértésre irányulva működhetik. Valóban: az elméleti tevékenységben az ér-

telmi aktivitás öncélú, egyúttal ez dominál, ez az elméleti tevékenység főaktusa, ez határozza meg az egész elméleti tevékenység általános jellegét, szerinte módosulnak a szorosan az elméleti tevékenységben működő akarati és érzelmi aktusok. Az értelem, ez a hideg, nem-érzéki látó, viszonyító erő, a legfőbb felfogó, belátó, megragadó, megismerő ereje, tényezője, oldala az énnek; aktusa mintegy centripetális, receptív, megragadó, felfogó aktus, a megértés, a belátás. Ez határozottan aktus, tevékenység, semmiképpen sem passzív meghatározottság: ámde ez a tevékenység, ez az aktivitás a legtipikusabb egyértelműen meghatározott, a legszigorúbban szükségszerű — de nem kényszerített.

Mit jelent ez? Azt, hogy az értelem maga és aktíve lát be, ért meg: de belátása, megértése — tehát tényleges értelmi aktusa — csak akkor van, ha azt és úgy látja be, érti, ragadja meg, ami és ahogyan adva van; tehát tárgyához van kötve, természetszerűen a szerint igazodik, a nélkül, hogy a tárgy kényszerítené a megértő, belátó alanyt a megértésre. Aktusának szükségszerűsége tehát egyszerűen csak azt jelenti, hogy csupán akkor van belátás, megértés, azaz értelmi aktus — mert hiszen ez éppen belátás, megértés — ha a tárgyat úgy ragadja, érti meg, amint van: ez pedig csak egyféleképen lehetséges, éppen úgy, amint a tárgy van. Az értelmi aktus valóban aktus, de egyúttal valóban egyértelműen van meghatározva, a legszigorúbban szükségszerű.

Az értelem tehát az elméleti tevékenység legfőbb forrása, lelkiségünk egyik alapereje: intenzitásával, megértő képességével általában a lelki élet kezdeteitől, már a kisgyermeknél készen és nagysá-

gában többnyire felismerhetően adott tényező, amely fejlődése folyamában inkább csak biztosabbá, határozottabbá, gyorsabbá, nem annyira élesebbé lesz; megfelelő gondolkodási irány és tevékenység mellett azonban elmélyülhet, de helytelen, hazug gondolkodás következtében el is torzulhat, valamint el is laposodhatik. Bonyolult struktúratípusai között érdekesek pl. a filozófikus, mélyrehatoló és a legalapvetőbb összefüggések útján ismereti világát összefogó, esetleg a legegyetemesebb megismerésekkel kezdő és innen fokozatosan „leszálló" értelmi típus, valamint a pozitivista, a különleges adottságokat elsősorban tekintő és élesen megkülönböztető intelligencia. További érdekes típusok a szó szoros értelmében vett, mindenütt újat meglátó, erőltetés nélkül felfedező „lángész" és a már felfedezettet könnyen megértő és alkalmazó okos értelem; a minden ismeretet rendszeres összefüggéshálóba szövő és az aforisztikusan gondolkodó, végső egységre nem törekvő értelem. Néhány értelmi típust még a gondolkodás egyes típusainak vázolásában is megismerünk, mert a gondolkodástípusban általában értelemtípus is rejlik: hiszen a gondolkodás legfőbb forrása éppen az értelem.

564. *Az evidenciaélmény; valószínű és hiten alapuló ismerés; az előítélet.* Ha az értelmi aktus nem jön ilyen szükségszerűen létre, nincs belátás, de nincs tehát igazi értelmi aktus sem; ha viszont az értelmi aktus szükségszerű módján és az értelmi szükségszerűség tudatával létrejön, az úgynevezett (értelmi) evidenciaélménnyel állunk szemben. Ez az evidenciaélmény a legtipikusabb a logikai belátásban; itt a belátás szerint lehet köz-

vetetlen és közvetett; a közvetetlen logikai belátás evidenciája — pl. hogy minden dolog az, ami, vagyis önmagával azonos — a legtisztább evidencia. Mivel azonban értelmi aktivitás, azaz viszony belátás a minőségi és a matematikai gondolkodásban is van, ezeknek is van, a logikaitól és egymástól is eltérő, evidenciájuk: pl. evidens minőségi viszonybelátás az, hogy a vörös hasonlóbb a narancshoz mint a zöldhöz, evidens matematikai belátás az, hogy $1=1$, hogy $2\times3=6$; emez közvetett, amaz közvetetlen. Az $1=1$ belátása nem az 1 önmagával való azonosságát, hanem bármely más 1-el való egyenlőségét ragadja meg; ez pedig nem logikai nem-szemléletes, hanem szemléletes alakulati viszony szemléletes (de nem érzéki) belátása; ezért evidenciája is más, mint pl. egy 1 önmagával való azonosságának logikai belátása.

Minden elméleti tevékenység végső fokon belátásra törekszik: mert ebben ragadja meg tudatosan jelentésmagvát, az igazságot. Ha ilyen belátásra nem jut, legalább a tárgy, illetőleg tényállás valószínűségét iparkodik megragadni, valószínű ismeretre törekszik.

Az ítéletben a viszonybelátást állítjuk, azaz akaratilag elismerjük, vagy egy viszony hiányának a fennállását állítjuk, illetőleg a viszony (belátható) fennállását tagadjuk: az ítélet eredménye tehát egy viszonybelátást (illetőleg annak hiányát) állít, azaz ad. Itt megint az elméleti tevékenység akarati aktusával állunk szemben, amely teljesen a belátás, az elméleti megragadás szolgálatában áll. Ha a belátás hiányos vagy egyáltalában nincs, az ítéleti viszonyt a létesítő gyakor-

lati akarat is állíthatja; vagy egészen, vagy részben, azaz a belátás hiányosságát, pl. csak valószínűségét, akarati erővel pótolva: ekkor azonban már nem állunk szemben igazi elméleti ítélettel, hanem ú. n. gyakorlati ítélettel. Ez lehet jogos hiten — alapos igaznaktartáson — alapuló, és lehet kellő alap nélkül való előítélet. Az utóbbi a belátásnak rendszerint kárára van, az előbbi a belátás nélkülözhetetlen előkészítője és az életben, főleg a cselekvésben és alkotásban, de az elméleti tevékenységben is nélkülözhetetlen kiegészítője és kísérője. Hit és hiten alapuló ítélet, igaznaktartás nélkül nincs cselekvés, de e nélkül az elméleti tevékenység sem indulhat meg, nélküle nincs élet: de ennek a hitnek alaposnak kell lennie, vagyis ismert, kipróbált, értékes tekintélyekre, vagy bevált tapasztalásra, vagy valószínű ismereti alapokra kell támaszkodnia; így átvezet a valószínű belátás területére, amelyből gyakran azután teljes belátás is válhatik.

565. *Az elméleti tevékenység mellé rendelt akarati és érzelmi tényezők.* Az ítéletekkel kapcsolatban szóba került újra a gyakorlati akarat is: ez a maga gyakorlati jellegét megőrizve, de az elméleti tevékenység mellé rendelve, annak célját, a megismerést elérni segítve is működhetik; így működik az érzékelésben a tagokat, szerveket irányítva, a gondolkodásban, mint alkalmas gondolattartalmakat kutató, kereső, az emlékezetből felidéző akarat. Ez működik az imént említett alapos hit-ítéletek állításában: ezek az elméleti tevékenység előmozdítását célozzák, mint pl. a hipotézisek létesítésében; de az elméleti tevékenység ellenére hibásan működik a gyakorlati akarat, amikor alaptalan előítéletek állításával a

belátást megelőzni, eltorzítani, vagy elnyomni törekszik: ez a tevékenysége morális szempontból is általában fogyatékos és rendszerint az igazságérték eltévesztésére vagy elvesztésére is vezet.

Az elméleti tevékenység mellé rendelve, de saját jellegét megőrizve működik az érzelem az ú. n. elméleti érzelmekben. Ezek rendkívül fontos hajtó erői az elméleti tevékenységnek: szerepüket már a görög bölcselők ismerték és hangsúlyozták. Ilyen a csodálkozás jórészben érzelmi állapota és a kiváncsiság sajátságos, kívánságjellegű érzelmi aktusa, amely mint tudásvágy az elméleti, a megismerő tevékenységet hajtja; ilyen az elméleti megoldatlansággal kapcsolatos izgató színű problémaérzelem és a belátást kísérő, feloldó jellegű megoldásérzelem. Ezzel szemben a probléma tudat lényegében értelmi, valamely már meglátott viszony vagy viszonykomplexum nem teljes belátottságának értelmi tudata; lényegében értelmi, csupán nem világosan analizált belátás valamely állított tényállás, elmélet homályosságának vagy hibásságának az „érzése“ is.

566. *Gondolkodástípusok.* A gondolkodás sok embernél olyan aránylagos egyszerűséggel és természetességgel megy végbe, mint pl. az érzékelés: mások gondolatait, tehát már előregondolva, átveszi és könnyen megérti vagy elutasítja, esetleg elmegy mellettük. Érzékelésével és saját cselekvő és képzelő aktivitásával kapcsolatban felmerülő gondolatai a tapasztalásból könnyen kiemelhető, mintegy a tapasztalati adottságon közvetetlenül rajta ülő viszonyok megragadásai, amelyeknek belátása nem sok nehézséggel, szinte természetes egyszerűséggel megy

végbe. Ezzel a könnyed, felszínes, nem nagyjelentőségű gondolkodással szemben a mély, jelentős gondolkodás ott kezdődik, ahol az egyénnek a tapasztalás adottságaival szemben folyton tovább hatoló kérdései vannak; ahol a tapasztalati adottságok közvetetlenül megragadható viszonyaiban befejezetlenségeket, át-nem-hidaltságokat, esetleg egyenesen ellentmondásokat lát az elme. Problémákkal, azaz a tapasztalati adottságok, a szemléleti, gondolati tartalmak viszonyaiban felmerülő és ezektől a viszonyoktól körülhatárolt határozatlanságok tudatával kezdődik a mélyre hatoló gondolkodás. Ezek a határozatlanságok izgatják, az érzelmi izgalom megnyugvásra, kiegyenlítődésre törekszik és az elméleti tevékenységet a probléma megoldására sarkalja. Ekkor megindul a viszonyító tevékenység, a vonatkoztatási próbálkozás, összefüggések keresése, esetleg kísérletképen való felállítása, felvétele a kérdéses, problematikus viszonyhatározatlanság helyén. Ez az elméleti kereső, kutató, vizsgálódó tevékenység mindaddig tart, amíg sikertelenségén elfáradva, lemondással, vagy más feladattól eltérítve, a vizsgálódó elme abbahagyja tevékenységét, avagy a belátás hiányát többé-kevésbbé önkényes feltevéssel iparkodik betölteni és ebben megnyugszik, avagy végül megoldást talál, a határozatlan viszonykomplexumot felderíti, megragadja. A belátás azután újabb probléma forrása lehet és további, még mélyebb gondolkodás kiindulópontja: és ennek a gondolkodásnak tárgyi befejezése csak ott érhető el, ahol a gondolkodó alany a vizsgált tárgyterület egészét feltárta, legmélyebb, mástól már nem függő alapjaiig hatolt, ahol meg kell állnia. Az ilyen rendszeres és befejezett gondol-

kodás persze ritka: ez már nagy és mély, alapos tudást ad. Az ebben élő, egyáltalában a valóság alapjait megragadó mély vagy lángelme azután esetleg bonyolult viszonyokat is már egyszerre, könnyen át tud tekinteni, gyorsan, élesen és könnyen halad; már inkább megint csak lát, mint gondolkodik: itt a legmélyebb és legnagyobb belátás intuitív ereje teszi már sokszor feleslegessé a viszonyítgató, diszkurzív gondolkodást és ennek hiányában látszólag egyenesen a butasággal érintkezik, amely azért nem gondolkodik, mert nemcsak kérdése nincs, de amúgy sem tud a legközönségesebbnél kissé nehezebb kérdésre is felelni.

Meglehetős alapossággal bontakoztattuk ki az elméleti tevékenységet; erre a cselekvésnél sok tekintetben bonyolultabb problematikája, erős lélektani kidolgozottsága, de minden tudományos megismerés, tehát antropologiai feladatunk szempontjából is nagy jelentősége késztetett. Sok problémát ebben a körben is csak érintettünk, másokat még csak nem is érintettünk: a lényeges kérdéseket azonban talán mind megvizsgáltuk és sikerült az elméleti tevékenység természetéről kielégítő általános képet nyernünk. Ezért már csak az elméleti tevékenység pathologiájáról szólunk néhány szót.

567. *Az elméleti tevékenység pathologiája.* Az elméleti tevékenység pathologiájának rendkívül sok fajtája van; már az érzékelés terén is nagyon gazdag kórféleségekkel találkozunk. Ide tartoznak mindenek előtt valamely érzékszerv hiányából vagy hiányos működéséből folyó abnormitások. Ha valakinek valamely érzetosztály minőségeit egyedül közvetítő érzéke hiányzik, illetőleg az érzékelés az ér-

zékelő pályák vagy centrumok hibájából lehetetlen, az az illető érzetosztály minőségeit, konkrét, szinguláris minőségjellegük következtében, egyáltalában nem tudja megragadni: a — születéstől fogva — vak a színt, süket a hangot nem ismeri; és a zenét vibrációk útján élvező is éppen ritmikus vibrációkat, de nem hangminőségeket ragad meg. Hasonlóképen hiányzanak valamely érzékszerv hiányos működése folytán azok az érzetminőségek, amelyeket csupán a hiányos működések tudnának közvetíteni, ha intaktak volnának: így a vörös-zöld színtévesztő a vörös és zöld színeket nem ismeri.

Az érzékelés — centrális forrású — anomáliái közé tartoznak az alakulati vonások megragadásának hiányosságai: a tartam, a téresség, a téralak, a tárgyegység és résztöbbség felfogásának hiányai. Ide valók a szemlélet formális vonásainak felfogáshiányai: ezek közé tartoznak jórészben a tárgy- és szóvakság, a szósüketség stb.

Részben az érzékelés pathologiája körébe tartozik a nagyobb fokú illúzióhajlam, amely rendszerint az elméleti tevékenység súlyosabb kórjaival is kapcsolatos. Ezek az érzékelés mellett főleg a gondolkodásban nyilvánulnak meg: ide valók a dementia, részben a paranoia válfajai, egy csomó schizofrén jelenség, amelyek részben a pszichofiziológiai alkat kóros primitivizálódását mutatják. Közönséges a kisebb fokú, még nem kóros a nagyobb mértékű butaság, felfogástompaság, de már kóros az ú. n. hülyeség, az elmegyöngeség. Az előbb említett elmebajok több fajtájában fellépő téveszmék nagyrészt az alkotóképzeleti és az elméleti tevékenység abnormis mértékű összevegyülését, összezavarodását mutatják és

az értelmi és érzelmi aktivitás súlyos eltorzulásain alapulnak, általában fiziológiai okok hatása következtében. A felsorolt súlyosabb kórok már egyáltalában az egész pszichofiziológiai egyéniség sokféle megnyilvánulásában jelentkeznek és jelentős szervezeti elváltozásokból fakadnak.

HETEDIK FEJEZET.

Az alkotó tevékenység.

568. *Az alkotó tevékenység természete, és képalkotó ereje, a képzelet.* Gyakorlati, azaz cselekvő, és elméleti, azaz érzékelő és gondolkodó tevékenységünk mellett még egy harmadik ősi magatartás és tevékenység is jellemzi az ember lelki életét: ez az alkotó magatartás és tevékenység. Az alkotó tevékenység az elméletitől abban különül el, hogy közvetetlenül produktív, létrehozó, míg az elméleti tevékenység közvetetlenül receptív, megragadó. A cselekvés produktivitásától az alkotó abban különbözik, hogy amaz lényegében hatalmi célt törekszik elérni illetőleg az elért hatalmat kifejteni, gyakorolni, emez viszont egy művet, alkotást törekszik létrehozni: a mű, az alkotás az alkotó tevékenység célja és eredménye; ez a mű persze lehet múló is, nem okvetlenül maradandó. Azt a lelki tényezőt, erőt, amely az alkotó tevékenység közvetetlen forrása, éppen alkotó erőnek nevezzük; mivel pedig pszichikai szempontból a mű, mint tárgyi tudattartalom, mindíg valamiképen — többé vagy kevésbbé szemléletes, esetleg

érzéki vonásokat is tartalmazó — kép, az alkotó erő lényegében képalkotó erő: és ez éppen az, amit képzelő erőnek, képzeletnek vagy fantáziának nevezünk. Valóban: az az erőnk, amely produktív, tehát nem elsősorban megismerő jellegű, de produktivitása nem is közvetetlenül gyakorlati, cselekvő, tetteket létrehozó, hanem éppen műalkotó, a képzelet; műve, alkotása pedig mindig egy többé-kevésbbé szemléletes tárgyi tudattartalom, vagyis kép.

569. *A képzelet és alkotó tevékenysége.* Azt tapasztaljuk, hogy az érzékelésünk-adta képek némi, aránylag rövid ideig túlélik az inger közvetetlen behatását; erősebb ingerek után hosszabb ideig is maradnak a tudatunkban ú. n. pozitív vagy negatív utóképek. Egyes, főleg fiatal egyének aránylag hosszú ideig élik át a pozitív utóképek egy igen élénk és szemléleti gazdagságú fajtáját, az eidetikus képet. Általában pedig az érzékelt tartalmakat később kisebb-nagyobb érzéki és szemléletes élénkséggel fel tudjuk eleveníteni, fel tudjuk újítani, idézni. Mindez azonban még nem nevezhető igazában a fantázia tevékenységének: mert a fantázia újat alkot, produkál, nemcsak reprodukál.

Már az eidetikus képeknél is néha azt találjuk, hogy azokban a szemléleti kép tovább alakul: pl. akkor, ha egy látott virág a külső tárgy jelenlétének megszűnése után is szemünk előtt van és elkezd bontakozni, alakulni, amint azt *Goethe* igen jól és teljes élénkséggel el tudta képzelni, minden külön megerőltetés, szándék nélkül. Ez az eset aránylag ritka; teljesen mindennapos azonban a régi szemléleti képeknek megváltozott alakban, átalakult módon való újrafelmerülése: itt már a képzelet „öntudatlan“ át-

alakító munkájának eredményével állunk szemben. Ez a képzelet néha régi szemléleti képekből — e képek és részeik újszerű összetétele útján —, máskor csak a régi szemléleti képek hasonlóságára, analógiájára, ismét máskor szinte egészen újfajta módokon új képeket, új szemléletes tudattartalmakat alkot és állít elénk. Alkotó munkája kiszámíthatatlanul változatos és kifogyhatatlanul gazdag. Ha valaki meleg nyári estén kifekszik az alkonyodó tenger partjára, előbb lassan, majd gyorsan félig emlékképek, de többnyire újszerű képek sorozata halad el előtte: a tenger felett vonuló felhőkben alakok járnak, hosszú nász-, azután diadal-, végül gyászmenet vonul el; a tenger halk csobogása messzi zenévé változik. Egyszerre maga is felemelkedik; a partról a tengerre lép, azon tova suhan, egészen a felhőkig; itt egy nagy táncoló társaságba kerül; körülfogják, magukkal vonják; bájos alakokkal forogni kényszerül, arcát simogatják; a forgás mind erősebb, hevesebb, mind száguldóbb lesz; egyszerre csak meginog a felhő, ő elveszti a talajt, esésében elereszti a vele táncoló alakokat és zuhan; hiába próbál visszaszállni, hiába törekszik fölfelé, a magasban mindinkább elmosódó alakok szomorú búcsút intenek; szédülő esésében egyszerre csak a tenger hideg vizébe zuhan, a hullámok elborítják és felébred: szél kerekedett a tenger felől, előbb csak haját csapdosta könnyedén arcába, majd ruháját fújta, húzta, végül a tenger vizét hajtotta egészen mezítelen lábáig és egy kisebb hullám talpát megnedvesítette. Az álom, amely elnyomta, képzelete játékát tovább szőtte, mindjobban kiszínezte; a szél érintéséből repülést, lebegést, majd táncot csinált, a haj érintését simogató alakokká köl-

tötte át, a ruha csapkodását vad tánccá, a tengervíz érintését végzetes tengerbezuhanássá növelte: ilyen arányokban működik az egészen mindennapi, az álmot szövő képzelet is.

570. *Művészi képzelet és tudományos invenció.* Mi mindenre képes még a művész képzelete! Ha az emberi művészet alkotásain futólag végig pillantunk, itt is csak a csúcsokat nézzük, azt látjuk, hogy egész új világképeket hoz létre az emberi képzelet. És ebben a munkájában már nemcsak álmodozik, nemcsak fantáziál, hanem valóban teremt: eszmemagokból tervszerűen és mindenoldalúan bontakoztatja ki alkotásait, amelyek — a kiválóbb esetekben — belsőleg tökéletesen meg vannak szervezve, minden részükben összefüggenek és harmónikus egészet alkotnak, valamely eszmei jelentést szemléletes, individuális képben megtestesítve és egyben szellemi értékeket megvalósítva. A képzeletnek ebben a tervszerű alkotó tevékenységében látjuk meg sajátos erejének legteljesebb kibontakozását. Mi minden bontakozik ki ebben? Hogy erre felelhessünk, szemügyre kell vennünk a képzelethez hasonló, de vele nem azonos létesítő erőinket.

Nemcsak a művész, hanem a tudós, a kutató, a bölcselő munkája is nagyrészben fantáziatevékenység eredménye, szokták mondani: a tudós invenciója lényegében képzelőerő. Kétségtelen, hogy a tudós elméleti tevékenységében, általában az eredeti módon működő elméleti tevékenység invenciós erejében a képzelethez hasonló tényezővel állunk szemben. Mindkettő valami újat eredményez. Ámde ugyanebben van lényeges különbségük is: az eredetien létesítő képzeleti tevékenység tényleg valami újat, ed-

dig meg nem voltat alkot, állít bele „belső“ egyénségünk lelki világába és — a gyakorlati tevékenység közreműködésével — esetleg a „külső“, fizikai világba; az elméleti invenció viszont invenit, azaz megtalál már meglévő realitásokat, rájön már adottakra és eredetisége éppen a megtalálás, a rájövetel újságában van. Ez az erő, amely lényegében belátást, megismerést hoz létre, tehát lényegileg nem alkotó, hanem éppen megismerő, azaz elméleti tényező, és a képzelettel való egyszerű azonosítása a szükséges megkülönböztetések híján van és téves: következményében mind az elméleti, mind az alkotó tevékenység természetének és lelki és életjelentőségének részleges félreismerésére vezethet. Még a tudományos hipotézis-alkotás sem, legalább is nem elsősorban, valódi képzeleti munka: mert az elméleti szempontból komoly hipotézis lényegében feltételesen állított valószínű megismerés, amelyet valamely adottság vagy adottságok alapján intuitív, azaz egyszerűen és közvetetlenül megragadó módon állítunk fel, tartalmának fennállását felismerni vélve; ezt a valószínűnek tartott ismeretet próbáljuk meg azután az elméleti igazoló eljárás további vizsgálódásai során mint evidenset vagy legvalószínűbbet belátni. Itt tehát egy valószínűnek látszó megragadás egyelőre ideiglenesnek szánt felállításáról, hipotetikus ítéleti állításáról van szó, amelyet „valódi“, azaz igazolt belátássá törekszünk emelni. A tudományos, akár szaktudományi, akár filozófiai hipotézisek felállításánál tehát lényegében szintén az elméleti értelem és az azzal összekapcsolódott elméleti akarati és érzelmi tényezők szerepelnek; az alkotó képzelet itt csak teljesen előkészítő, aláren-

delt és igen óvatosan korlátozott szerepet játszhatik, amely semmi esetre sem a lényeges; természetesen az a szerepe, amikor alkotó tevékenysége eredményeivel, azaz műveivel az elméleti tevékenység számára ismereti anyagot szolgáltat — pl. egy műalkotást ad a műtörténeti vagy műkritikai megismerésnek — egészen más, éppen sajátosan alkotó jellegű, és felvetett problémánkat nem érinti. Maga az eredeti, „invenciós" tudományos belátás, pl. a hipotézis igazolásában, szintén az elméleti értelem és a vele kapcsolatos elméleti erők tevékenységének eredménye, nem képzeleti forrásból ered.

571. *A képzelet szerepe a cselekvésben és a technikai alkotó tevékenységben.* Az eredeti, újszerű cselekvés is létesít, sőt produkál és ennyiben hasonló a képzelet munkájához; mi köze van ehhez a képzeletnek? A cselekvés létesítő ereje az akarat; ezzel, amint tudjuk, a közvetetlen gyakorlati belátás és ügyesség, valamint a gyakorlati értelem és érzelem kapcsolatosak. A cselekvés a tapasztalati valóság körére törekszik hatni; útjában, módjaiban tehát ehhez kell alkalmazkodnia, „reálisnak" kell lennie: ezért legfőbb „külső" tanácsadó szerve a cselekvés mellé rendelt értelem és ennek invenciója, belátása. A képzelet mindebben nem szerepel: közreműködhetik azonban a cselekvés általános tervének kialakításában, előzetes képének megalkotásában. Itt is az értelmi belátással kell együttműködnie, főleg a megalkotott cselekvési képet elméleti és gyakorlati tekintetben az értelem elbírálására bízva; az első cselekvési tervet, képet azonban valóban a képzelet hozhatja létre. Ebben a munkájában az alkotó képzelet tipikus jellegét mutatja, hasonló például a drámaíró

fantáziájának tevékenységéhez; sajátos mivoltát már röviden jellemeztük és még visszatérünk reá.

Első helyet foglal el a képzelet a technikus feltaláló képességében: itt valóban művek megalkotása a feladat, amelynek megoldásában az első lépés azok szemléletes elképzelése. Ezért a fantázia szó szoros értelmében szegény fantáziájú egyén lehet jelentős kutató vagy államférfiú — mint akárhány kiváló római vagy angol —, bár a legnagyobb gyakorlati és elméleti geniek minden tekintetben, képzeletileg is nagyok; de szegény képzeletű technikus nem viheti sokra: mert művét szemléletes elevenséggel kell elképzelésében megalkotnia, hogy jól megszerkeszthesse; a kivitelhez azután éles elméleti készség és gyakorlati ügyesség is szükséges, amelyeknek hozzájárulása a technikai fantázia alkotását a tiszta elképzelés világából a nagy gyakorlati és elméleti követelményeket támasztó tapasztalati valóságba is hatóképesen beleállítja. Az első, a képzeleti tényező nagy ereje és fejlettsége nélkül nincs technikai genie, sőt még jelentősebb technikai tehetség sem; az utóbbi két tényező ereje nélkül viszont fantaszta marad a technikai tehetség, akiben a legforróbb és legnagyobb művészi képző erő sem pótolhatja a gyakorlati ügyességet és a biztos elméleti készséget. Ez teljesen megfelel a technika természetének, amely műveket alkotó tevékenység, de gyakorlati célok szolgálatában áll és a természeti erők működésére építő alkotásainak létesítésében és használatában e természeti erők működésének, valamint a technikai céloknak és eszközeiknek alapos elméleti ismeretére, illetőleg kidolgozására szorul.

572. *A képzeleti tevékenység főfajtái és általá-*

nos jellege. Körültekintésünk után újra visszaérkeztünk a képzeleti tevékenység kezdetben jellemzett fajtáihoz, mint a képzelet tulajdonképeni megnyilvánulásaihoz; ezek a játékos és a tervszerű képzelet. Amaz az álmodozásban és álomban működik, emez a művészi tevékenység képalkotó ereje és a technikus, esetleg a cselekvő, kevésbbé az elmélkedő tevékenységébe is beleszövődik. Mik ennek a képzelő erőnek, amelynek megjelenési területeit és fajtáit immár ismerjük, főbb jellemző vonásai?

A képzelet mindkét fajtája valóban képalkotó erő: alkotásai többé-kevésbbé szemléletes művek, képzetek, amelyeknek többnyire érzéki minőségi vonásai is vannak, főleg elképzelt színek, hangok; ezeket az érzéki minőségeket a képzeleti tevékenység megfelelő fizikai inger hatása nélkül több-kevesebb élénkséggel jeleníti meg a képzetekben. Vannak azután olyan képzeleti képek is, amelyekben az érzéki vonás kevés és alárendelt szerepű, mint pl. szóképekből felépített költői képzetek, amelyekben sok szemléletesség van, de érzéki vonásaik, elsősorban a szóhangzás, gyakran csekélyek. A képzeleti képek minőségi vonásai bármely érzékterület érzéki adottságaihoz hasonlíthatnak, de ezektől azután a képzeleti kép tartalma nagy mértékben függetleníthető, vagy legalább is az érzéki vonásokat messzi túlhaladhatja eszmei, ideális jelentéseivel, amint azt éppen a szóképekből felépülő költői képzeleti képen is látjuk; ez gyakran összeszövődik látási és hallási képekkel, de egyáltalában nem csak ezekből áll. A képzeleti képek minőségi vonásai korántsem mind érzékiek, hanem sok másféle minőségi vonás is van közöttük: ezek főleg ú. n. jelentésvonások, amelyekkel csakha-

mar foglalkozunk. Hogy a képzeleti képek mindenkori szemléletessége honnan ered, szintén még bővebb vizsgálatra szorul. A képzelet tehát szemléletes hatásokat, azaz képeket — persze nemcsak látási képeket! — hoz létre és így produktív és pedig éppen alkotó erőnek bizonyul. Tevékenysége igen sajátságos, szinte azt mondhatni rejtelmes: a legtöbb esetben ugyanis mintegy a tudattalanból, valahogyan tudatom alól forrásozik a képzeleti tevékenység, egyszerre készen veti fel a képeket; vagy lepergeti, mint az álmodozásban és az álomban, vagy kibontja, mint az ihletett művészi tevékenységben, ahol az ihletettség most csak a tevékenység e tudattalanban rejlő forrásait jelenti. Énem inkább csak szemlélője a képzeleti tevékenység felmerülő képtartalmainak és főleg a tervszerű fantáziatevékenység szerkesztő munkarészében szerepel csupán tudatosan: ebben tudatosan mérlegeli, alakítja a képszövevény kibontakozását, de nemsokára itt is a tudattalanból felfakadó kibontakozás lép helyébe. E mellett a képzeleti tevékenység tudattalan működését is általában magáénak érzi és vallja az én, bár nem tud róla; máskor a képzeletnek az egyén tudatán kívül, tudata előtt való működése némileg idegenszerűvé is teszi ezt az erőt és az én a tudatában készen felmerülő képzeleti eredményeket isteni sugallat, „az ihlet“, a kegyelem, a daimon tevékenységének tulajdonítja.

573. *Az álmodozás.* Hogyan megy végbe a képzeleti tevékenység? Az álmodozásban kép képet követ; azt mondhatjuk, egy dimenzióban, láncszerűen merülnek fel a képek tudatunkban és újra eltűnnek, igen egyszerű, de nagyon változó szabályok szerint. Mintegy egyik kép a másikat hívja, maga után

vonja, tudatunkban a tudattalan mélységéből készen fölemelkedve, például korábbi egymás után volt átélés emlékeként: ekkor az időben összefüggően átélt lelki tartalmakhoz hasonló képek, félig emlékképek, félig már a fantáziától színezve, a régibb öszszefüggő átéltség alapján kapcsolódnak egymáshoz, társulnak egymással; ez az úgynevezett asszociációk egyetlen kevésbbé logikus, mint inkább mechanikus alakja, amint később még alkalmunk lesz belátni. Ezen kívül a hasonlóságnak, valamint a legkülönfélébb vonatkozásoknak minden fajtája alapján követheti az álmodozásban egyik kép a másikat: itt már belső tulajdonságok, jelentésmozzanatok alapján jön létre a kapcsolódás, amelynek alapjai közül a rég ismert hasonlóság és ellentét csak két fajta a sok közül; mindenféle rendvonatkozás és mennyiségi viszony is a képzetkapcsolódás alapjául szolgálhat. Az álmodozás képzetfolyamatát a külvilág érzéki úton közvetített behatásai is nagy mértékben befolyásolják, alakítják, a képsor teljes megváltozását vagy megszakadását is előidézhetik. Az álmodozó képzelet képsorainak legfőbb alakító erői énünk egyes aktusai és állapotai, amelyekre csakhamar rátérünk.

574. *Az alvás és az álom.* Az álom képsorozata valamennyi felsorolt vonásban hasonlít az álmodozáséhoz: a tudattalanból készen felmerül, egydimenziós sorban, láncszerűen és igen változatos szabályok szerint pereg; az időbeli összefüggő átéltségen alapuló asszociációk, bármiféle jelentésviszony — hasonlóság, ellentét, rendviszony, egyenlőség stb. — szerint való kapcsolódás fűzik egybe; az álomban is működő és mind a külvilágra, mind saját testünkre irányuló érzékelés adatai nagy mértékben meghatá-

rozzák; végül az imént említett és mindjárt szóba kerülő lelki aktusok és állapotok irányítják. Mik az álom fő különbségei az álmodozással szemben? Ezek az alvás állapotából folynak.

Az alvás lényegében fiziológiai folyamat, amely a szervezet ú. n. magasabb rendű életműködéseihez, főleg érzékeléséhez, akaró, gondolkodó, képzelő, figyelő, azaz lelki tevékenységeihez fűződő életműködésekkel kapcsolatos és nagyobb mennyiségben a szervezetre káros elváltozásokat regenerálja. Ezek a működések valószínűleg a szervezetnek sajátságos önmérgezésével járnak, amely az ú. n. elfáradásban érzékileg is és a hatóképesség csökkenésében is jelentkezik; az alvás folyamán a szervezet ezt az önmérgezést ismét kiküszöböli és épségét és munkaképességét így helyreállítja. Ennek természetesen az a feltétele, hogy azok a lelki tevékenységek, amelyekhez fűződő életműködésekkel önmérgezés jár, szüneteljenek vagy legalább is jelentősen csökkenjenek: és valóban, az alvásban az érzékelés nagyfokú csökkenésével, az akarás, a gondolkodás, a figyelem szinte teljes kikapcsolódásával találkozunk; csak kivételesen tapasztalunk az álomban, alvás közben valódi, azaz hatóképes akarati aktust, tényleges, azaz logikus és legalább némileg eredményes gondolkodást, valamint csak kis ideig is kitartó figyelmet. Tervszerű képzeleti tevékenység is ritka alvás közben; csupán a képzelet legkönnyebb, legszabadabb, legkevésbbé fárasztó játékos alakja jelentkezik éppen a rendes álom alakjában. Sokszor még ez sincs és álomtalanul alszunk; ha pedig álmodunk, rendszerint éppen a képzeleti tevékenység legszaba-

dabb alakját éljük át: ebből az alakból és az alvás természetéből magyarázható az álom.

Ez a tudattalanban működő képzeleti tevékenység készen felmerülő eredményeinek, képeinek sorozata, amelyet az álomban is adott én igen naivul él át. Mi ez a naivitás? Egyrészt a fiziológiailag fárasztó lelki aktusokkal járó öntudatnak nagy megcsökkenése vagy hiánya. Másrészt a figyelem kitartásának a hiánya, ezért az álomképekre és összefüggésükre irányuló kritikai reflexió szinte teljes kikapcsolódása. A figyelemben elsősorban egy intenzív akarati vagy értelmi, nem egyszer akarati és értelmi aktus irányul vagy a tudattárgyra, vagy — az öntudatnál — magára az énre: ez az álomban vagy teljesen elmarad vagy tünékeny és gyenge. A figyelemben ezen kívül gyakran egy második aktus is irányul az előbbi aktus útján létrejövő élményre: ez a már főleg kritikai, megfigyelő aktus az álomban — ritka kivételeket nem tekintve — teljesen hiányzik. Mindkétféle figyelmi aktus hiánya vagy rendkívüli gyengesége teszi érthetővé az álomképek gyakori hézagosságát, „értelmetlenségét", azaz jelentésstruktúráik fogyatékosságát, az álomszövés rendkívüli ingatagságát, ugrándozó szabálytalanságát, vagyis a képek létrejöttét meghatározó szabályok folytonos elejtését, változását, valamint az alváskor amúgy is rosszul, bizonytalanul felfogott érzéki benyomásoknak legszabadabb képzeleti átalakítását, amely már alig mondható e benyomások szabad értelmezésének is. A figyelmi kitartásnak szinte teljes hiánya teszi lehetővé az álomképek sorozatának rendkívül gyors, az ébrenlét tudatfolyamának rendes sebességénél sokszorosan gyorsabb le-

pergését is: a fantázia egyeduralmát és szabad működését szinte semmi sem korlátozza, maga a fantázia figyelme vagy tudatossága sem. Ezért az álomfantázia általában nem tervszerű, hanem a legszabadabb játékos fantáziatevékenység, amelybe cselekvő, akarati vagy elméleti-gondolkodó aktus is csak kivételesen szövődik bele, akkor is többnyire az álmot és az alvási állapotot is megszüntetve: pl. az álmodni nem akarás, a felébredni akarás valódi gyakorlati akaró aktusa, vagy néha az álmon és alváson való elméleti reflexió a felébredést vonhatja maga után.

575. *A tervszerű képzelet.* A legszabadabb fajtájú, az álomképzelettel szinte ellentétes a tervszerű művészi képzelet tevékenysége. Közös vonásaik, amelyek miatt pl. *Wagner* Hans Sachsszal „ébren álmodásnak" nevezteti, elsősorban mindkettő tipikus alkotó képzeletjellege, mely — a művészi képzeletben még inkább, mint a „legkisebb ellenállás", azaz legkisebb fáradság irányában kitérő, ezért gyakran erősebben emlékezeti színű álomképzeletben — a meglévő tapasztalati valóságtól eltérő képvilágokat létesít, másodszor mindkettő — a művészi képzeletben is gyakori — tudattalan forrásozása. Ezzel szemben azonban akkora eltéréseik vannak, hogy a képzelet megnyilvánulási módjának körében valóban ellentéteseknek tekinthetők. A művészi képzelet ugyanis lényegében tervszerű: ebből a tervszerűségéből adódnak legfőbb különbségei. Mivel a tervszerű képzelet a művészin kívül a technikaiban, esetleg a gyakorlati tevékenységhez fűződőben is megjelenik és a játékos képzelettel a tervszerű képzelet valamennyi fajtája, azaz voltaképpen a terv-

szerű képzelet áll szemben, ezt kell itt jellemeznünk.

A tervszerű képzelet legfőbb eltérő vonása tehát éppen tervszerűsége. Innen van, hogy kitartó figyelmi tevékenységet, a képzelet következetes munkáját, gyakran tudatunkban is felmerülő és abban következetesen végbemenő szerkesztő munkáját kívánja meg. Mert a tervszerű képzelet értékes és jelentős alkotásokat törekszik létrehozni: ezek pedig egydimenziós láncszerű képsorozatokban csak ritkán, és szabálytalan, „véletlen", nem belső jelentések szerint alakuló sorokban egyáltalában nem valósulhatnak meg. Ezért a tervszerű képzelet alkotása csak ritkán egydimenziós képsorozat — ilyen még leginkább egy egyszerű dalban valósul meg —, hanem általában egy a szemléletes kép lehetőségét magában rejtő eszmemagból sokoldalúan kibontakozó, többdimenziós képszervezet; pl. egy festmény, szobor, épület, dráma, regény, szinfónia, technikai mű, politikai képzeleti terv. Mindezek, akár egy, akár több dimenziósak — a dimenziók itt a mű különféle oldalait és szempontjait jelentik — lényegében jelentéselvek, belső hasonlóságok, összefüggések szerint elvszerűen, és pedig következetesen alkalmazott és megtartott elvek, alkotási szabályok szerint jönnek létre, bontakoznak ki, akár tudatos szerkesztés, akár a tudattalanból felmerülő, de „belső logikájú" kiépülés útján. Így tervszerűséget, belső vagy külső, pl. gyakorlati, célszerűséget, egységet, elvszerűséget, szabályosságot és értékes és gazdag jelentésstruktúrát mutatnak ezek a művek, amelyek mint képzeleti alkotások nemcsak egyszerű egyéni lelki hatások, hanem egyúttal komoly, egyénfeletti jelentőségű, szellemi értékmegvalósulások is. Az ilyen tervszerű, sok-

szor tudatos, de mindig „értelmes“, „belső logikájú“, sokoldalú fantáziatevékenység többnyire lassabban bontakoztatja ki alkotásait, valódi teremtő munka, amely néha megáll, érik, azután esetleg kirobbanóan beteljesedik, célhoz ér, de nem egyszer meg is szakad, megtörik. Lehet inkább tudatosan szerkesztő, vagy inkább a tudattalanból készen fakadó képszövevény intuitív szemlélője, de mindig érő és eredményeiben — aránylag — érett, tervszerű és értékeket, jelentéseket belső összefüggések szerint egységes művekben megvalósító képzeleti tevékenység. A játékos képzeletnél említett sajátságos lelki ható aktusok és állapotok itt is nagy jelentőségűek, amint látni fogjuk.

576. *A képzeletfajták sorozata.* A tervszerű és a játékos képzelet ilyen módon egymás ellentéte a képzeleti tevékenység terén. Ámde azért nincsenek egymástól mereven elválasztva, hanem folytonos átmenet kapcsolja őket össze. Inkább a játékos képzelet oldalán találkozunk a majd erősebben fantasztikus, majd erősebben realisztikus, nagyobbára regényes vagy több gyakorlatiasságot tartalmazó képzeleti tervszövögetéssel, amely lehet álmodozó, egyéni költészet, de lehet történelmi események előkészítője is. A határozottan tervszerű képzelet terén viszont a játékos képzelet felé való átmenetet mutatja a romantikus típus a maga inkább esetszerű és nem elvszerű, ezért magát erősebben a véletlenre bízó, tárgyát nem teljes odaadással és komolysággal, hanem meglehetős könnyed önkénnyel és fölényes szeszélyel kezelő, főleg alanyi képzeleti alkotásnak tekintő képzeleti tevékenységével, amelyet — mint saját, műveiből kiérezhető, mélységesen és a szó jelentős értel-

mében szolid lényének antipodusát — *Carl Schmitt Politische Romantik* c. munkájában kitűnően jellemez. Ez a romantikus képzelet művészetben, technikában és a gyakorlati életben egyaránt működhetik; a fantasztával való összeszövődései, valamint a nem romantikus fantasztatípusok a tervszerű és a játékos képzelet további átmeneteit és összekapcsolódásait mutatják. A képzelet főbb fajtáinak sora tehát így alakul: álomképzelet, álmodozás, álmodozó tervszövögetés, romantikus képzelet, tervszerű képzelet; ez a sorozat azonban csak általában érvényes, mert kivételes esetben lehetséges pl. igen következetes álomszövés, főleg tartósan hasonló érzelmi befolyások hatására.

577. *Az ízlés és a tapintat.* A kétféle képzeleti főtípust az előbb említetteken kívül még egy fontos különbség jellemzi: ez az ízlésnek és tapintatnak bennük való szerepe. A cselekvő és a technikus fantáziájának működését a gyakorlati és az elméleti értelem folyton ellenőrzi és gyakran korlátozza; a művészi képzelet munkáját azonban tőle lényegében idegen elméleti értelmi belátás nem ellenőrízheti és szabályozhatja eléggé. A szó köznapi jelentésében vett, racionális értelmi belátás a művészi alkotó képzelet munkájának nem eléggé fínom ellenőrzője és szabályozója, mert a műveiben kifejeződő jelentések, értékek legsajátabb területeire nem bírja követni; itt egy más, a képzeleti tevékenység sajátosságának jobban megfelelő kritikai és irányító erőre, tényezőre van szükség. Ez az a lelki tényező, amelynek voltaképen két neve is van és egy sincs, azaz egy sincs olyan, hogy egész mivoltát, ennek minden oldalát kellően megjelölné: inkább kritikai ellenőrző oldalát

ízlésnek és inkább szabályozó, irányító, tehát az előbbi inkább receptív oldallal szemben inkább produktív oldalát tapintatnak szoktuk nevezni. Mi az ízlés és mi a tapintat?

Az ízlés „irracionális“, azaz nem logikai-értelmi, hanem érzelmi színű értékelő-ítélő tényező, szinte „érzelmi értelem“, amely sajátosan a művészi alkotásokban megvalósuló szépségértékre és esztétikai jelentésekre irányul: ezeknek közelebbi természetét csakhamar megismerjük. Értékelésében, ítéleteiben az ízlés igen határozott és biztos, nem kevésbbé precíz, mint az igazságérték szerint ítélő logikai, elméleti értelem; szempontjai azonban, amelyek szerint állást foglal, nem logikai-racionális, hanem másféle, irracionális kategóriák, amelyeknek érzelmi természete a következőkben nyilvánvaló lesz. Az ízlés tehát sajátos érzelmi kritikai ellenőrző tényező, amely az idegen műalkotások esztétikai megítélésében döntő szerepet játszik, azután egyrészt érzelmi világunkat kifejező, saját testi-lelki egyéniségünket mintegy művészileg alakító tevékenységünkre, másrészt a művészi képzelet alkotó tevékenységére ügyel, azt kíséri és gyakran korlátozza, szabályozza, irányítja; az utóbbi esetekben inkább a már produktívabb tapintat alakját ölti fel.

A tapintat az ízléshez hasonló, szintén érzelemszínű alogikus, irracionális tényező, amely az egyén magatartását, tevékenységét az ízléshez hasonló határozottsággal és biztonsággal, precízióval irányítja, de az ízlésnél éppen „aktívabb“, azaz produktívabb jellegű: lényegében ugyanegy „érzelmi értelemnek“ az ízlésnél produktívabb, jobban mozgató megnyilvánulása. Ez is irányítóként szerepel lelki magatar-

tásaink külső kifejezésében, sőt a cselekvést is alakítva-szabályozva befolyásolhatja. A gyakorlati és erkölcsi életben, mint a cselekvés mellé rendelt tényező, alakítva irányító szerepét a szép és az illő művészi elveire és értékeire való tekintettel tölti be. Döntő szerepe van a művészi képzelet irányításában, ennek munkáját „értelmessé", azaz jelentéskifejezésében harmónikussá, egységessé és „éretté", minden ízében szerves érték-hordozóvá teszi. Végeredményben az ízlés és a tapintat egy „érzelmi értelemnek" nevezhető tényező két oldala, amely az alkotó tevékenységnek a képzelet mellett második főforrása, de nem képteremtő, képállító, hanem az alkotást ellenőrző, szabályozó, irányító ereje, sokban a gyakorlati értelemhez hasonló: ezzel szemben viszont éppen alkotó-alakító, továbbá érzelmi színű tényező, amelynek érzelmi színét főleg tapintatoldalának produktívabb, mozgatóbb jellege, érzelmi értelemszerűségét pedig ízlésoldalának inkább receptív kritikai mivolta mutatja.

Ez az ízlés-tapintat a tervszerű művészi képzelet tevékenységét szinte állandóan kíséri, ellenőrzi, irányítja; már a romantikus képzeleti tevékenységben szerepe csökken, jelentősége alászáll; az álmodozó tervszövésből igen gyakran hiányzik. Az álmodozásban jelenlétének hiányát sokszor ízléstelen és tapintatlan képek felmerülésétől megdöbbenve tapasztaljuk; az álomvilág erkölcsileg éretlenebb korszakának ízléstelensége és ennek megszűnése után is mindig megmaradó tapintatlansága — természetesen egyúttal magasabb fokú művészi szempontból ízléstelensége is — működésének hiányát világosan elárulja: az álomban nem kíséri, nem ellenőrzi és nem

irányítja a magára hagyott csapongó képzelet szertelen játékait. Ez a különbség, az ízlés és tapintat jelentős szerepe és szinte teljes hiánya, a képzeleti tevékenység két főtípusának, a tervszerű és a játékos képzeletnek, további fontos jellemző vonása.

578. *Az érzelem világa.* Az éppen vázolt fontos különbséggel szemben a képzelet valamennyi fajtáját ismét egy alapvetően lényeges közös vonás minden különbség elválasztó szerepénél erősebben újra egyesíti, lényeges összetartozásukat igazolva, sőt jó részben éppen létesítve. A képzelet minden fajtájának mélyén ott működik a lelki élet egyik legfőbb tényezője, motora, amelynek tevékenységével ugyan a lelki világ minden területén találkozunk, legerősebben és lényegesen azonban éppen a képzelet munkáját járja és hatja át: ez az érzelem.[1]

Nem mondható, hogy a modern lélektan az érzelem vizsgálatát elhanyagolta volna; az utolsó évtizedekben a régebben vizsgált „elemi érzelmekkel" szemben az érzelmi élet bonyolult megnyilvánulásait is figyelemre méltatta a pszichológia, sőt azt sem mulasztotta el, hogy a lelki élet legmélyebb ismerőitől, művészektől, gyakorlati léleklátóktól és lélekformálóktól tanuljon. Jórészben tárgyi okokon múlik tehát, hogy az érzelem lélektanában még mindíg sok a bizonytalanság: egyrészt az érzelmi élet legnehezebben racionalizálható természetén, másrészt az érzelem világának igen gazdag, sokszínű és bonyo-

[1] Az érzelem legszorosabb összefüggése az alkotó tevékenységgel az érzelemnek és szerepének teljes jellemzése után válik világossá: tehát a következő vizsgálódások végén tűnik ki ebben a fejezetben való elhelyezésének jogossága.

lult mivoltán. Feladatunknak ezúttal arra kell korlátozódnia, hogy az érzelmi élet fővonásait lehetőleg áttekinthető és összefüggő egészben vázoljuk és az érzelemnek a lelki élet egészében elfoglalt helyét, szerepét és jelentőségét áttekintsük.

Mi az, amit a szó tágabb értelmében érzelemnek szoktak nevezni, érzelem néven összefoglalni? Mindenek előtt az úgynevezett gyönyör és fájdalom érzelmeit emlegeti a lélektani vizsgálódás, ha érzelemről szól; ezek mellé az általánosan elismert érzelmi irányok mellé *Wundt* az izgató és megnyugtató, feszítő és feloldó érzelmeket iktatja. Ámde az érzelmekhez szokták sorolni az indulatokat is, pl. a haragot, félelmet, örömet, kétségbeesést, valamint a hangulatokat, pl. a derűs vagy a szomorú, bánatos lelki állapotot; érzelmi jellegűnek tekintjük azután az olyan — *Korni*ssal érzületeknek nevezhető — lelki magatartásokat, mint a szeretet, gyűlölet, tisztelet, megvetés, csodálat, utálat. Joggal tekinthetők-e mindezek egy tőről fakadóknak és nincsenek-e további fontos megnyilvánulási fajtái ugyanennek az érzelmi tőnek? Hogy erre válaszolhassunk, meg kell vizsgálnunk azokat a hasonlóságokat és különbségeket, amelyek a felsorolt lelki megnyilvánulásokban mutatkoznak, valamint figyelemmel kell lennünk arra, nem találhatók-e további lényegesen hasonló vonásokat mutató tényezők és jelenségek lelki életünkben?

579. *Érzelmi aktusok és állapotok.* A gyönyörnek és fájdalomnak, izgatottságnak és megnyugodottságnak, érzelmi feszültségnek és feloldódottságnak nevezhető érzelmek, valamint a hangulatok legszorosabban az énhez tartoznak, de annak nem annyira aktív irányulásai, valamint meghatározó magatar-

tásai, aktusai, mint inkább éppen magának az énnek meghatározottságai, bár — ezt hangsúlyozni kell! — szintén aktív, nem passzív magatartásai, azaz aktív alanyi állapotai. Ezzel szemben a harag, a kitörő félelem, nagy öröm, a szeretet és gyűlölet, tisztelet és megvetés már az én aktív irányulásai, meghatározó magatartásai, vagyis aktusai. Ez kétségtelen különbség, de nem olyan, amely a két csoport tagjait forrásukban, „anyagilag" szétválasztja, mert aktus és állapot akár az akarati, akár az értelmi megnyilvánulások terén is együtt előfordul. A kérdés az, vajjon ezek az érzelmi aktusok és állapotok valóban összetartoznak-e? Mi közük van egymáshoz, jellegük alapjában hasonló-e? Ezt leginkább rövid fenomenológiai jellemzésük, leírásuk döntheti el.

580. *Az érzelmek jellemzése.* Valamennyi felsorolt lelki megnyilvánulást tartalmának sajátságos színessége jellemzi: ú. n. gyönyör- és fájdalomérzelem, izgalom és megnyugvás, öröm és bánat, harag és félelem, szeretet és gyűlölet, tisztelet és megvetés mind „színes"; azaz nem olyan színtelen, mint akár az értelem, akár az akarat aktusai és állapotai, amelyek e nem érzéki és nem szemléletes mivoltuk folytán szinte alig vehetők észre, az ügyetlen önmegfigyelésben csaknem eltűnnek a felsorolt, sokkal „szemléletesebb" érzelmi megnyilvánulásokkal szemben.

A példákul említett érzelmi aktusok és állapotok további fontos tulajdonsága sajátságos melegségük: öröm és szomorúság, szeretet és gyűlölet, de még a tisztelet és megvetés is az akarati és értelmi, valamint a szintén színes, de tárgyi tartalmakat eredményező tiszta képzeleti aktusokkal szemben éppen

ezt a csak hasonlattal kifejezhető melegséget mutatják, amelyben gyakran egy fajta lelki közvetlenség, intimitás is jellegzetesen megnyilvánul. Éppen melegségük és vele a lelki életben mutatkozó nagy hatásosságuk teszi az érzelmi tényezőket a lelki vitalitás szempontjából annyira fontosakká, lelkileg életbevágókká; szoros énheztartozásuk folytán a lelki élet legmélyén, magvában működnek. Itt az érzelmi állapotok az énben nyugszanak vagy hullámzanak és meleg, színes mivoltukkal és egymásba való folytonos átmenetükkel a lelki világ folytonos elevenségét és eleven folytonosságát valamennyi lelki tényező közül a legnagyobb mértékben nyilvánítják. Egymásból és egymásba alakulva valóban a lelki élete t mintegy tovább gördítik, gurítják. Az érzelmi aktusok is sokkal elhúzottabbak az inkább szakadozott, esetenként újra és újra felmerülő és aránylag gyorsan állást foglaló és fixálódó vagy eltűnő akarati és értelmi aktusokkal szemben.

Ezek az érzelmi aktusok különben is sajátságos jellegűek: a centrifugálisan tárgyra vagy reflexíve az énre irányuló és állító, közvetetlenül létesítő akarati aktusokkal, valamint az inkább centripetálisan, tárgyról, vagy reflexíve irányuló és megragadó, meglátó értelmi aktusokkal szemben az érzelmi aktusok, mint a harag, a meglepetés, a szeretet, gyűlölet, kiváncsiság mintegy kitörnek vagy kisugároznak valamely tárgy felé, esetleg magára az énre reflexíve rátörnek vagy rásugároznak, de közvetetlenül nem állítanak, nem létesítenek semmit, legfeljebb a reflexív érzelmi aktusok az én érzelmi állapotait, és elsősorban nem is megragadásra valók. Még a harag vagy a félelem sem közvetetlenül hatóképes egymagában,

az ösztön vagy az akarat ereje nélkül: a nem ösztönösen vagy akaraterővel lecsapó harag tehetetlen öndúlás, az ösztönerőt vagy akaratot nem aktiváló félelem gyámoltalan, a szeretet vagy gyűlölet egymagában még nem cselekszik. Másrészt azonban mindezek az érzelmi aktusok, sőt még az érzelmi állapotok is közvetve a legnagyobb mértékben hatásosak, mert az ösztönerők és az akarat legerősebb — de nem feltétlen — indítói, mozgatói, lendítői; ilyen módon valóban mindenféle lelki tevékenység legmélyebb motorai, bár korántsem valamennyinek közvetetlen forrásai.

A lelki élet legelevenebb rúgói az érzelmi aktusok, de közvetetlenül nem létesítenek semmit; megragadó erejük van, aktusa a megérzés, de ennek az érzelmi tudatosságú megragadásnak az értelminél jóval csekélyebb a köre: az érzelmi kifejezéseket fogja fel, hasonlóan az akaratkifejezéseket felfogó, de az érzelmi megragadásnál kisebb jelentőségű akarati tudatosságú akarati felfogáshoz. Az akarati felfogás az idegen akarás értékét ragadja meg azonosítás vagy elvetés útján; az érzelmi felfogás az érzelmi kifejezéseket fogja fel az életben és főleg annak művészi ágában, mindezeket egyúttal értékelve; az értelmi felfogás viszont az egész élet, az egész valóság körében szinte mindenütt érvényesül, hiszen az értelmi tevékenység és az e körül felépülő egész elméleti magatartás lényege a megragadás, felfogás, míg az elsősorban állító akarati és az alakító-alkotó érzelmi tevékenységben, amely tehát mindkettő a maga módján „produktív“, újatadó, a megragadás csupán másodsorban álló feladat, cél és funkció.

Az érzelmi aktus tehát nem közvetetlenül állító,

mint az akarati, de indító, mozgató, sőt lelki javakat adó is lehet, mint pl. a szeretetaktus; ezenkívül az érzelmi aktus magában az énben nagy mértékben fejlesztő vagy sorvasztó hatású és testileg kifejeződve és mástól felfogva, a másik személyre mint külső tárgyra, amelyre irányul, is nagy mértékben fejlesztő, előmozdító, vagy gátló, sorvasztó, hátramozdító lehet: a szeretet, csodálat, tisztelet fejleszt, növel, előrevisz, a gyűlölet, megvetés, ha nem tudunk kifejezésének hatása elől teljesen elzárkózni, gátol, sorvaszt.

581. *Az érzelmek testi kifejeződése és az érzelmi élet általános kapcsolata a testi élettel.* Megemlítettük az érzelmi aktivitás testi kifejeződését. Minden lelki aktus és állapot testileg kifejeződhetik, de legerősebb és legfeltűnőbb testi kifejeződései az érzelmeknek vannak: leginkább az érzelmek tudnak egészen kiülni testi mivoltunkra, arckifejezésünkre, taglejtéseinkre, testmozgásunkra, beszédünkre, sőt írásunkra és minden művünkre. A testi szervezettel és vegetatív működésével, a lélegzéssel, vérkeringéssel, vese-, bélműködéssel is rendkívül szorosan összekapcsolódnak, azokra hatnak. Viszont a testi élet folyamatai, változásai is igen nagy hatással vannak a reájuk általában érzékenyen reagáló érzelmi életre: különösen a belső kiválasztó mirigyek — pajzsmirigy, ivarmirigy, mellékvese — ilyen hatása ismert. Mint legfeltűnőbb, legmélyebb lelki életprincipium az érzelem a testi élettel is bensőséges kapcsolatban van: erre a kapcsolatra a következő rész első fejezetében még visszatérünk.

582. *A sóvárgás, a kívánság és a vágy érzelmi jellege.* Hogy állunk már most a lelki élet különféle

jelenségeivel az érzelem imént jellemzett tulajdonságai szempontjából? Nincsenek-e még olyan lelki jelenségek, amelyek az érzelem jellegzetes vonásait mutatják? Igenis vannak és pedig olyanok, amelyeket éppen az elfogulatlan és naív lélekfelfogás az érzelmek körébe szokott sorolni, de a lélektan, az akarat egyes vonásaihoz való látszólagos hasonlóságuk folytán, kellő fenomenológiai vizsgálat hiányában gyakran az akarattal kapcsol össze. Ezek a jelenségek a vágy és a kívánság, valamint az ezekhez tartozó és már a lélektanban is rendszerint az érzelem körébe utalt sóvárgás. A sóvárgás a tartalmilag leghatározatlanabb és ezért igen nehezen jellemezhető; irányában is elég bizonytalan, de általában centrifugális, kisugárzó aktus, amely önmagában kevés lendítő erővel bír; de a lelki életet nagy mértékben megnyitva, külső hatások befogadására előkészíti és így rendkívüli fejlesztő jelentőségű. A vágy fogalma már határozottabb tartalmú és irányú aktusra vonatkozik, de még mindig határozatlan vagy nem teljesen határozott tárgyú, erősen lendítő, mozgató aktusra; a kívánság, amelynek már határozott tárgya van, a vágyhoz hasonló. Valamennyiről áll a színes, meleg, intim jelleg és az akarati aktustól valamennyit élesen megkülönbözteti, hogy egyik sem bír soha közvetlen állító, megvalósító erővel: amit kívánok, amire vágyódom, azt puszta vágyódás, kívánság alapján sohasem fogom megtenni, a magam jószántából elérni mindaddig, amíg vagy tőlem független külső okok hatására nem nyerem el vagy ösztönös, leginkább pedig akarati aktussal meg nem valósítom. Másrészt a sóvárgás, a vágy és a kívánság is, az első inkább általánosságban, a két utóbbi ha-

tározottabban és ezért rendszerint erősebben mozgató, indító, lendítő: egészen nyilvánvaló tehát lényegileg érzelmi és nem akarati természetük. A sóvárgásban, vágyban és kívánságban alapvető fontosságú érzelmi aktusokkal találkozunk, amelyeknek tekintetbevételével az érzelmi világ és élet immár rendszeresen, harmónikus összefüggésben megérthető és kiépíthető.

583. *A vágydinamizmus.* Az ember lelki életének alapjait bonyolult és hatalmas vágyszövevény hálózza be: az életre, a boldogságra, a szeretetre, hatalomra, erőre, frisseségre, érvényesülésre, vagyonra, sikerre, belátásra irányuló vágyak egymásba fonódva és egymásra épülve működnek bennünk és a lelki élet legmélyebb, kiszámíthatatlan erejű motorait alkotják; az életre vágyás a legősibb közöttük és a boldogságvágy valamennyit mintegy összefogja, mindegyikben megnyilvánul. Ezek a vágyak, természetükhöz híven, nem közvetlenül megvalósító, létesítő, de mindenféle megvalósítást a legnagyobb mértékben indító, előrelendítő, mozgató aktusok: már az ösztönökkel is összekapcsolódnak; a hajlamokban erősen működnek, itt mintegy az ösztönös erők és az akarat fölé kerekedett főmozgatók; az akarati aktusoknak is legfőbb indítói. Általában az ember testilelki életét és érvényesülését előmozdító realitásokra, értékekre irányulnak, sőt éppen maguk is sok — tőlük függő, ú. n. relatív — értéket konstituálnak; ezek között lehetnek az életet és ennek abszolút, örök értékeit romboló, de a vágyaktól értékekké emelt, keresett realitások is, mint pl. a fájdalom, a pusztítás stb.: ekkor ú. n. perverz, az emberi életet és szellemiségét előmozdító, normális vágyakkal el-

lentétben elferdült vágyakkal állunk szemben; az ilyen vágyak elhatalmasodása a lelki élet épségét erősen veszélyezteti. Előfordul a vágyrendszer gyöngesége vagy elgyengülése, elernyedése is: ez is a lelki, sőt a testi életnek is súlyos veszedelme, mert az egyén aktivitását nagy fokban és károsan csökkenti, sőt az élet megúnását, megvetését, tagadását és ezzel kapcsolatban a halálvágy erős jelentkezését is maga után vonhatja; a halálvágy feltámadása önmagában még nem rendellenes, de ha annyira elhatalmasodik, hogy erős akaratindító hatást nyer, akkor már a vágyrendszer elferdülésével és egy perverz vágy uralomrajutásával állunk szemben, mivel a normális vágyrendszer éppen az élet és fejlődés szolgálatában áll. Hiszen a vágyban mint érzelmi magatartásban sajátságos értékmegvalósító irányulás is rejlik és ezért csak a legmélyebb jelentésétől elszakadó, azt eltévesztő vágy válhatik az örök értékek uralma alatt álló és azokat megvalósítani képes és hivatott élet gyilkos erejű tagadójává.

A vágyak, valamint a határozottabb célú és tárgyú kívánságok, az én aktív irányulásai, aktusai, amelyek eredetileg az érzelmi énben lévő vágyképességekből, majd a megfelelő vágyaktusok gyakoribb fellépésével kialakuló vágykészségekből fakadnak. Célra törnek és céljuk elérésére indítják, mozgatják, lendítik az egész lelki életet, annak minden realizáló, megvalósító erejét. Aktivitásuk egyrészt éppen ebben az indításban, lendítésben ér el eredményt és azon keresztül közelíti meg, illetőleg éri el a vágytól megcélzott, de közvetetlenül el nem érhető tárgyát; másrészt a vágy aktusa, mint minden aktus és egyáltalán minden élmény, bizonyos mértékben

visszahat magára az aktív énre és — főleg ha reflexív vágyaktusok is reá épülnek — ennek különféle érzelmi meghatározottságait, érzelmi állapotait vonja maga után. A célját megközelítő vagy elérő, legalább is elérni érző, teljesülő vágy sikerességének, eredményességének — érzelmi — tudatában az érzelmi élet sajátságos harmónikus, derűs jellegű, örömszínű állapotait eredményezi, a sikertelenségét, eredménytelenségét, hiábavalóságát érző, nem teljesülő vágy diszharmónikus, borús, fájdalmas érzelmi állapotokat idéz elő. Ennek az általános belátásnak az alapján az állapotszerű érzelmek helyét és eredetét is megállapíthatjuk az érzelmi élet jelenségei között. Mik azok az érzelmi állapotok?

584. *A kielégültség és nyomottság érzelmi állapotai és kapcsolatuk az érzékeléssel a vágydinamizmuson keresztül.* Érzelmi állapotoknak szokták mindenekelőtt nevezni a gyönyört és a fájdalmat; sőt, ezeket tartja a hagyományos lélektan az érzelmi állapotok két kizárólagos vagy legalább is legfőbb, legbiztosabban megállapítható minőségének, amelyekre sokszor igen erőszakosan mindenféle érzelmi megnyilvánulást vissza próbál vezetni. Itt sok tekintetben szükség van a hagyományos felfogás megfelelő korrekciójára, mert ez a fő oka az érzelmi élet megnemértésének a lélektanban.

Először is el kell különítenünk a szóban forgó érzelmi állapotokat a gyönyör és a fájdalom érzeteitől, amelyekhez gyakran, de nem mindig és egyáltalában nem mindig egyértelműen kapcsolódnak hozzá. A gyönyör szervi érzetei és a fájdalomnak a bőrben és a szervekben jelentkező érzetei is egyaránt tárgyi tudattartalmak, amelyek testünket érő hatásokról,

testünkben végbemenő folyamatokról tudósítanak és énünkkel határozottan szemben állnak, tőle distanciálhatók; ugyanígy lehetséges gyönyör- és fájdalomérzetszín a testünk általános állapotáról értesítő, többé-kevésbbé határozatlanul lokalizálható közvagy életérzetekben is. Ezek az érzetek többnyire érzelmi állapotokkal, az énnek magának legszorosabb alanyi és pedig érzelmi meghatározottságaival szövődnek össze; és rendszerint a gyönyörérzetek „kellemesek" érzelmileg is, a fájdalomérzetek pedig érzelmileg „kellemetlenek". De nem mindig. A gyönyörérzetnek mint ilyennek gyönyör-jellege eo ipso mindig adott; a fájdalomérzet fájdalom-jellege szintén: az a különbség, amely pl. egy narkotizált testrészen még esetleg érezhető szúrás-, nyomás- vagy vágásérzet és narkotizálás nélkül egy hasonló szúrás vagy vágás fájdalomérzete között van, határozottan megmutatja a fájdalomérzet sajátos érzetjellegét. Lehetséges már most, hogy valamely gyönyör- vagy fájdalomérzethez nem kapcsolódik külön érzelmi állapot, amikor pl. az érzet aránylag jelentéktelen vagy érzelmi aktivitásunk gyönge, korlátozott, esetleg másféle élményektől elfoglalt, magához vont. Lehetséges továbbá, hogy a gyönyörérzettel „kellemetlen" érzelem, a fájdalomérzettel „kellemes" érzelmi állapot kapcsolódik össze, világos bizonyítékául annak, hogy az érzelmi állapot nem közvetetlenül az érzékelési adathoz van koordinálva, korántsem ettől függ. De mitől? A z é r z é k e l é s i a d a t n a k a v á g y d i n a m i z m u s h o z v a ló v i s z o n y á t ó l, k ö z v e t e t l e n ü l p e d i g é p p e n a v á g y d i n a m i z m u s t ó l. Rendes körülmények között az életre, egészségre, épségre, erőre, boldogságra, esetleg egyenesen

gyönyörérzékelésre irányuló vágyak elevenek és működnek bennünk, akkor is, ha nem mindig közvetetlenül tudatosak: és ezeknek a gyönyörérzetek általában megfelelnek, a fájdalomérzetek pedig még inkább általában ellenkeznek velük; teljesen érthetők tehát az amazokhoz fűződő „kellemes", az emezekhez fűződő „kellemetlen" érzelmi állapotok. Ámde ha a lelki életben a halálvágy, a fájdalomvágy, a szenvedés-, a kínzatási vágy érvényesül, akkor a gyönyör- és fájdalomérzetek érzelmi viszonya ellentétessé válhatik és a gyönyörérzet „kellemetlen", a fájdalomérzet „kellemes" érzelmi állapotot „kelt" — — nem okoz! —, ilyennel kapcsolódik; az ilyen örömöket vagy érzelmi fájdalmakat nevezzük azután néha perverzeknek, elferdülteknek — korántsem mindig azok! —, mert perverz, elferdült vágyak érzelmi állapoteredményei. Az érzékelési adatokhoz, elsősorban gyönyör- és fájdalomérzetekhez fűződő érzelmi állapotok tehát közvetetlenül vágyainkhoz, azaz szintén érzelmi aktusokhoz kapcsolódnak, ezektől függenek és e vágyaknak az érzékelési adatokhoz való viszonyai szerint fűződnek az érzékeléshez.

Hogy nevezzük ezeket az érzelmi állapotokat, amelyeknek különbsége, sőt lényegbeli függetlensége az érzetekkel, így a gyönyör- és fájdalomérzetekkel szemben is, immár igazolást nyert? A gyönyör és fájdalom érzelmei kétségtelenül félrevezető nevek. Az öröm és szomorúság sem megfelelő, mert ezek már speciálisabb érzelmi megnyilvánulások. Legmegfelelőbbnek látszik a pozitív jellegű érzelmi állapotot kielégültségnek nevezni: ez a szó rámutat arra, hogy az érzelmi állapot vágyteljesedés következménye, az emelkedettséget, örömszínt pedig szintén be-

leérthetjük. A kielégültségnek megfelelő negatív érzelmi állapotot pedig leginkább nyomottságnak lehet nevezni: ebbe a kielégítetlenséget beleérthetjük és a mellett a határozott kellemetlen jelleget, diszharmóniát is érezzük rajta, amely nagy nyomottságnál szinte a tűrhetetlenségig, kétségbeesés érzelméig fokozódhatik.

585. *A feszültség és a nyugalom érzelmi állapotai.* Látjuk tehát, hogy az ú. n. gyönyör és fájdalom érzelmei, azaz a kielégültség és a nyomottság nem a legalapvetőbb érzelmi megnyilvánulások, hanem már egyes ősi érzelmi aktusok, a vágyak érzelmi állapot-következményei. Kérdezhető azonban az is, vajjon ezek alkotják az érzelmi állapotok egyetlen párját? Erre is nemmel kell felelnünk. Ismeretes, hogy *Wundt* az említett érzelmi állapotpár mellett még két érzelmi állapotpárt is felvesz, az izgalmat és a nyugalmat, valamint a feszültség és feloldódás érzelmi állapotait. Valóban, ezek is érzelmi állapotoknak mutatkoznak és nyilvánvalóan szintén a vágydinamizmussal függenek össze. A feszültség az érzelmi én állapota érzelmi, elsősorban vágy-aktusok jelenlétekor, a feloldódás pedig az az érzelmi állapot, amely e vágyaktusok megszűnésekor, főleg teljesedéssel kapcsolatos megszűnésükkor következik be. Az izgalom voltaképen lüktető, hullámzó érzelmi feszültségállapot, a nyugalom pedig aránylag tartósan lüktetésmentes érzelmi állapot, amely többnyire feszültségmentes, azaz feszültségelőtti, de feszültségutáni, vagyis feloldódás-állapot is lehet; de lehet változatlan intenzitású és ezért kifejezésében, külső megjelenésében is változatlan feszültség is. Igaz, hogy ezt látszólagos nyugalomnak is nevezzük: ebben

az esetben minden igazi nyugalom feszültségmentes érzelmi állapot és az izgalmat és nyugalmat a feszültségelőtti és feszültségi érzelmekre és a feszültségutáni feloldódás érzelmi állapotára vezethetjük vissza. Viszont a nem nyugalomban való feloldódás is csak látszólagosnak mondható, mert újabb feszültségeket tartalmaz: így az izgalom a feszültségre, a feloldódás a nyugalomra volna visszavezethető és a kielégültség és nyomottság mellett egy második alapvető érzelmi állapotpár, a feszültség és a nyugalom volna megállapítható. Mindezek elsősorban a vágydinamizmus működésével kapcsolatos érzelmi állapotok.

586. *A vágyak és a velük kapcsolatos érzelmi állapotok speciális különbségei.* A vágydinamizmus megnyilvánulása alapjában egyszínű, éppen vágy, de azon túl, hogy érzelmi aktus és vágy, éppen a szerint differenciálódik, hogy mire irányul: más az egészség-, a tudás-, a szeretet-, a gyönyörvágy. A vágyakat megelőző és kísérő feszültségi és nyugalmi érzelmek, valamint a belőlük következő, kielégültség- és nyomottságérzelmek látszólag két alapvető érzelmi állapot-színpárt alkotnak és ezen túl a speciális vágyak szerint differenciálódnak, amelyekhez fűződnek. Minthogy vágyak mind testi, mind lelki életünk mindenféle megnyilvánulásával összekapcsolódhatnak, e vágyak és a hozzájuk fűződő érzelmi állapotok is mind speciális szín, mind szellemi érték szempontjából nagyon különbözhetnek: hangsúlyozzuk azonban, hogy az életvágy, gyönyörvágy, szeretetvágy, tudásvágy, általános lelki boldogságvágy stb. és a megfelelő érzelmi állapotok éppen speciális érzelmi színükben különböznek egymástól.

587. *Az indulatok.* A vágyak és a felsorolt érzelmi állapotok mellett az érzelem világának legfontosabb megnyilvánulásai az indulatok, az érzületi aktusok és a hangulatok; amint látni fogjuk, a hangulatok az imént tekintett érzelmi állapotokkal részben egybe is esnek. Az indulatok közé az olyan érzelmi megnyilvánulásokat szoktuk sorolni, amelyek meglehetősen erős aktivitást mutatnak, nagy lendítő erejük van és testi kifejeződésük, valamint a testi szervezetben velük kapcsolatos funkciókomplexum is általában jelentős. Ilyenek a harag, a félelem, az öröm, az elkeseredés, a szerelmi indulat, a féltékenység. Mindezek lényegükben aktív érzelmi irányulások, azaz érzelmi aktusok, de a vágyakkal szemben kevésbbé elérni, mint alkotni, alakítani — esetleg rombolni — iparkodnak valamit, azaz produktívabbak. Az énből általában külső hatásra való reakcióként törnek fel és jellemző reájuk, hogy ismételt és gátlás nélkül való megjelenésük az énben hajlandóságot, készséget fejleszt ki további aktualizálódásukra, ismétlődésükre, rendszerint az én érzelmi életének bizonytalanabbá, kevésbbé koncentrálttá válásával, megrendülésével kapcsolatban, amennyiben az én harmónikus uralma és kormányzó ereje az indulathajlamok kifejlődésével csökken. Ilyen indulathajlamok, amelyek a megfelelő indulataktusokra beállított és begyakorolt képességek, azaz készségek, tehát állandó és működésre kész potenciális indulatoknak nevezhetők, a haragra, félelemre stb. való készség, vagyis a haragosság, félénkség, ijedősség, örömkészség, elkeseredettség, szerelmi szenvedélyesség, féltékenységi szenvedély. Ezeket az indulatkészségeket valóban szenvedélyeknek nevezhetjük,

mert az én összefogó, kormányzó és így cselekvő erejét csökkentik többnyire diszharmónikus, szét-húzó, indulattermő jellegükkel; leginkább még az örömkészség marad harmónikus, de ez is lehet túlzó, szenvedélyes, diszharmónikus, kitörésekre hajlamos. Mindamellett hangsúlyoznunk kell, hogy a szenvedélyek is az én aktív érzelmi készségei.

588. *Az érzületek.* Az érzelmi élet leghatásosabban, mert legállandóbban és legegyenletesebben produktív aktusai, aktív irányulásai az érzületi aktusok: ezek nagy mértékben indítók, lendítők és ezen kívül erősen fejlesztő illetőleg sorvasztó természetűek is. Ilyen mindenekelőtt a meleg, fejlesztő, majd kereső, vágyódó, azaz vággyal összeszövődött, majd adó, esetleg már nem vágyódó, csak — éppen a maga tiszta mivoltában — ajándékozó szeretetaktus; a sorvasztó gyűlöletaktus; a hűvösebb, szintén fejlesztő és adó tiszteletaktus, az inkább sorvasztó és elvevő megvetés aktusa; a melegebb, önmagát odaadó csodálat és az — élesen eltávolodó — érzelmi-utálati aktus; az érzelmi undorodás aktusa viszont indulataktus. Ezek az érzületaktusok mind a vágyakkal, mind az indulatokkal összeszövődhetnek és azokba átmehetnek; hasonló és gátlás nélküli ismétlődésük szintén a lelki élet egésze szempontjából rendkívül jelentős érzelmi hajlamokat, működésre kész képességeket, készségeket alakít ki, amelyekből a megfelelő érzületaktusok könnyen kifakadnak: ezek maguk az érzületek, az érzülethabitusok, mint a szeretet, gyűlölet, tisztelet stb. érzületei.

589. *A hangulatok.* A hangulatok érzelmi állapotok, amelyek mind a vágyak, mind az indulatok vagy érzületaktusok érzelmi eredményeiként kiala-

kulhatnak és lényegükben a már említett érzelmi állapotokkal rendkívül szoros rokonságban vannak, sőt jórészben egybeesnek, legfeljebb azok körét mint indulat- és érzületaktusok esetleges érzelmi állapot-eredményei kitágítják. Ilyen hangulatok derűsek és borúsak, emelkedettek és nyomottak, öröm- és szomorúságszínűek, feszültek és nyugodtak, gyakran váltakozva, hullámokban követve egymást. Érzelmi állapotjellegük az érzelmi készségek, habitusok kialakulását is befolyásolja, mert az érzelmi életben lecsapódnak, megváltozásuk után is nyomot hagynak.

590. *Bonyolult és speciális érzelmek.* Az érzelmek azután bonyolult érzelmi alkatokká is összeszövődnek, amelyekből érzelmi aktusok erednek és amelyek érzelmi állapotokban is megnyilvánulnak; az érzelmek azon kívül természetesen a lelki élet többi tényezőjével is összekapcsolódnak. A hit elsősorban valamely felismert tekintélyre építő és akarati elismerésen alapuló meggyőződés, a hit tárgyának akarati ítélettel való állítása, amely magának az énnek is a hit szerint való gyakorlati és elméleti meghatározottságával jár; ezen túl azonban a hitben érzelmi alkat, az én érzelmi meghatározottsága is van, amely az odaadás aktusában és a nyugalom érzelmi állapotában nyilvánul meg. A remény már túlnyomóan érzelmi alkat, amelynek fő megnyilvánulása örömjellegű feszültség, vagy egyforma, enynyiben a nyugalom látszatát is keltő, vagy változó, izgatott alakban; gyakran élénk aktivitás is következik belőle. Ezzel szemben a csüggedés nyomott érzelmi állapottal és az aktivitás csökkenésével, a kétségbeesés rendkívüli nyomottság mellett erős izgalmi állapottal és abból esetleg kitörő aktusokkal,

vagy pedig a tevékenység teljes elernyedésével kapcsolatos. Az irígység érzülete sorvasztó, érzelmileg elvonó érzületaktusokban jelenik meg. A kiváncsiság lényege a tudásvágy aktusa és az ennek megfelelő érzelmi alkat; a meglepettség és a csodálkozás érzelmei a legtipikusabb érzelmi reakció-aktusok, amelyek nem vágyaktusok és nem is érzületek, hanem valamely váratlan külső hatás felfogásának érzelmi aktusban való visszahatáskövetkezményei, tehát lényegileg indulataktusok; éppen az érzelmi élet megakadása és a hatás felé való igazodása fejeződik ki bennük.

591. *Érzelmi alkatok kifejlődése az érzelmi képességekből.* Imént többször beszéltünk érzelmi alkatokról állapotok és aktusok mellett: az érzelmi alkat az én érzelmi képességeiből fakadó aktusok nyomán fejlődik ki, mint az énnek ez aktusok következtében kialakuló tartós érzelmi meghatározottsága és egyúttal készsége, amelyből ismét megfelelő aktusok és ezek eredményeként az érzelmi alkatnak szintén megfelelő, de sokkal tűnőbb érzelmi énmeghatározottságok, érzelmi állapotok erednek. Érzelmi alkatok az érzületek, a szenvedélyek és a vágyaktusok forrásai, az én különféle, kifejlett, állandó vágyirányai, vágydinamizmusai.

592. *Az érzelmi élet általános struktúrája és megfelelése a lelki élet egész alkatának.* Az érzelemvilág főbb tényezőinek és megnyilvánulásainak eddigi vázlata most már az érzelmi élet felosztásának nehéz kérdését is némileg megfoghatóvá teszi. A kialakulási rend szerint mindenekelőtt vannak az énnek érzelmi képességei: azaz énünk érezni, vagyis érzelmi aktusokat létesíteni és érzelmi állapotokat át-

élni képes. Az érzelmi aktusok és állapotok tényleges átélése azután magának az énnek érzelmi képességére is hatással van, az aktusaiban és állapotaiban aktualizálódó érzelmi képesség kibontakozik, határozott alakot ölt és érzelmi készséggé, tartós érzelmi alkattá fejlődik. Az érzelmi aktusok legfőbb fajtái a vágyak, az indulatok és az érzületaktusok: ezek között a legkülönfélébb átmeneteket és összeszövődéseket találjuk, bár jellegzetes különbségeik is kimutathatók. A vágy, amint neve is mutatja, valamire vágyódik, valamit kíván. Ezzel szemben az érzület elsősorban valamit ad, vagy esetleg az adás természetéhez hasonlóan, csupán ellenkező előjellel, elvesz: így a szeretet, tisztelet, csodálat ad, a gyűlölet, megvetés, irígység elvesz, de nem kíván; természetes, hogy a szeretetbe, gyűlöletbe, irígységbe stb. vágyak is beleszövődhetnek és ekkor kívánó mozzanataik is vannak. Így azt látjuk, hogy a teljes, tiszta szeretet csak ad, nem vesz el és már nem is kíván, míg a nem teljesen kifejlett és megtisztult szeretetben sokféle vágy is működik; a tiszta gyűlölet ezzel szemben nem ad, nem is kíván, csak — ahol teheti — elvesz, a „gyengébb" gyűlölet viszont sokszor az elvevés vágyával is megelégszik, vágyakkal kapcsolódik össze. Ezért az érzület produktívabb — vagy rombolóbb — a vágynál, azaz lendítő ereje közvetlenebb és — egyenlő intenzitású érzelem mellett — nagyobb: a nagy szeretet hatékonyabb a nagy vágynál, de persze a kis szeretetnél általában a nagy vágy az erősebb indító tényező.

Mind a vágy, mind az érzületi aktus elsősorban spontán, az énből őseredeti módon tör fel, a külső hatás nem szükséges létrejöveteléhez. Velük szem-

ben az indulat sokkal inkább reaktív aktus, az érzelemnek szintén eredeti színű, de külső hatásra bekövetkező visszahatása: ezért aránylag hirtelen támad, kevesebb belső előkészületet igényel és gyakran igen heves, kitörő jellegű; lehet azonban gyengébb, kevésbbé intenzív is. Láttuk, hogy sajátos reaktív természete a meglepetést, csodálkozást is az általánosan indulatoknak nevezett érzelmi aktusok, pl. a harag, a félelem mellé sorolja. Az indulat lendítő ereje általában az aktus intenzitásától függ, azaz nagyobb indulat hatásosabb; hogy tényleg mennyire mozgat, természetesen elsősorban az akaraton múlik, amelyet meg próbál mozgatni, valamint az akaratot befolyásoló többi tényező befolyásának intenzitásán és irányításán. Többnyire az indulat lendítő ereje pillanatnyilag a vágyénál és az érzületénél is nagyobb, de kevésbbé tartós.

Az érzelem körében tehát háromféle aktust találunk, az emberi lélek egész mivoltának megfelelően: spontán kívánó, törekvő érzelmi aktust, a vágyat, amely az emberi lélek később szóba kerülő ú. n. potencialitásának, azaz nem teljes megvalósultságának, hanem nyitottságának, fejlődési képességének a következménye; spontán adó — illetőleg elvevő — érzületi aktust, amelynek alapja az emberi lélek mindíg részben „aktuális“, „megvalósult“ és aktív jellege; végül pedig reaktív — ú. n. indulati — aktust, amelynek alapja az emberi léleknek a világ sok hatótényezője közepette, velük kölcsönhatásban való állása. Ilyen módon érzelmi világunk egészen természetesen általános lelki sajátosságunk szerint differenciálódik.

A vágy általában tárgyas aktus, amely rend-

kívül sokféle tárgyra irányulhat és a szerint különféle speciális színt nyer; lehet reflexív aktus is: önmagunkat is valamilyennek kívánhatjuk. Az érzületi aktus lehet tárgyas aktus, de reflexív is, azaz magára az énre is irányulhat; speciális jellege szerint igen sokféleképen nyilvánulhat meg és a hasonló érzületi aktus megint tárgya szerint is különféle színezetet nyer: más színű aktus a szeretet, mint a csodálat, megint más színű a tisztelet stb., de újra különféleképen nyilvánul meg a szülőkre, a gyermekekre, egy kanárimadárra, egy nyaralóra, egy műtárgyra irányuló szeretet, avagy Isten, az állami törvény, az erkölcsös ember tisztelete. Végül az indulati aktusok is sokfélék és még tárgyuk szerint is különböznek; többnyire tárgyasak, de lehetnek reflexívek is, amikor az én valamely aktusa, állapota, magatartása váltja ki mintegy külső vagyis váratlan, idegenszerű hatásként az indulataktust, amely azután magára az énre visszairányul. Az érzelmi aktusoknak, amint láttuk, általában érzelmi képességek illetőleg készségek, alkatok is megfelelnek: a vágyaknak a vágydinamizmus, az érzületaktusnak az érzület, az indulatnak a — legtágabb értelemben vett — szenvedély, amely a külső hatásoktól erősen függő reaktivitási érzelmi alkat; ilyen a haragosság, a félénkség, de ilyen jellegű pl. a meglepődési képesség, illetőleg az ebből csekély érzelmi koncentráció és biztosság esetében kifejlődő „meglepődékenység“ is. Végül az aktusok következményeiként fellépnek az érzelmi állapotok, amelyek közé tartoznak a hangulatok is: ezeknek látszólag két-két főfajtájuk van, a kielégítettség-nyomottság- és a feszültség-nyugalom-természetű érzelmi álla-

potok; ezeken belül azonban, sőt voltaképen ezeket metszve, az érzelmi állapotok sokszínű gazdagságát találjuk meg a szerint, hogy vágyhoz, érzülethez vagy indulathoz fűződnek-e, hogy az aktus milyen további speciális jellegű és mire irányul.

593. *A hajlamok mint érzelmi erők.* Leginkább az érzelmi aktusok és az ezeknek megfelelő érzelmi képességek és alkatok közé tartoznak a lélektani vizsgálódásaink elején jellemzett hajlamok; ezeknek cselekvésre indító erejük is rendszerint igen nagy. Mivel éppen olyan vágy- és érzületmegnyilvánulások közé valók, amelyek mintegy a lélek tudattalan mélyéből törnek fel, bár énszerűek, de éppen az én legkevésbbé világos, tudatos erői, azért megfelelő volt őket mindjárt a tompa és nem énszerű ösztönök után, mint a lelki élet legősibb énszerű tényezőit és megnyilvánulásait vizsgálni: ezekben, a lelki élet legmélyebb hordozóiban és alapjaiban bontakozik ki legelőször az én működése.

594. *Érzelemdimenziók; fantáziaérzelmek és vegyes érzelmek.* Mindezek alapján az érzelmeknek igen változatos birodalmát nyerjük, amelyben egy-egy érzelmi aktus vagy állapot egyszerre több érzelemdimenzióba is kiterjed: pl. speciális színe, valamint tárgya szerint; azután erősség, intenzitás dolgában is különböznek az érzelmek, valamint mélységük, a lelki egyéniséget átjáró mivoltuk szempontjából. Itt találkozunk a felületesebb érzelmek között az affektált, de bizonyos mértékig valóban átélt érzelmekkel, valamint a néha fantáziaérzelmeknek nevezett, de mindamellett valóságos érzelmekkel, amelyek azonban csupán énünknek egy idegen lelki világba való beleéléséből eredő „próba-

egyéniségéből" — pl. a színész érzelme — vagy ennek hatásából saját egyéniségünkre — pl. a drámai cselekmény keltette érzelmek — vagy elképzelt — pl. regénybeli — személyek és események hatásából származnak. Mindezeket az érzelmeket valóban a képzelet működése kelti, amely minket másféle, elképzelt speciális valóságkörökbe helyez a nélkül, hogy valódi helyünket a világban elfeledtetné; ha ezt elfelejtjük, a képzeleti élmények hatására keletkező érzelmek is elvesztik sajátságosan felületes, „fantázia"-jellegüket és normális mélységűekké válnak.

Az érzelmek között további különbségeket eredményeznek tartamuk, valamint ritmikájuk; speciális melegségi különbségeik az előbb említett színkülönbségek közé tartoznak.

Végül még arra is rá kell mutatnunk, hogy a különféle érzelmi aktusok és állapotok bonyolultan össze is szövődhetnek és az ú. n. vegyes érzelmeket eredményezhetik, amikor különféle vágyak, érzületek és indulatok alapján egyszerre keletkeznek kielégült és nyomott, feszült és nyugodt érzelmi állapotok és ezek sajátságosan versengenek egymással: esetleg egybe is olvadnak, mint pl. a — csak látszólag paradox — lemondó sóvárgás édes szomorúságában.

595. *Az érzelem és szerepe a lelki életben.* A cselekvés vizsgálatában megismerkedtünk az érzelmek motiváló, hajtó, mozgató, indító, lendítő szerepével; az elméleti tevékenységgel kapcsolatos fontos indító működésükkel is foglalkoztunk. Mindkét szerep rendkívüli jelentőségű a lelki élet egészében; az érzelem legdöntőbb szerepe mégsem itt, hanem az al-

kotó tevékenység körében van. Az érzelem, azaz az én érzelmi alkataiból fakadó érzelmi aktusok és állapotok a lelki élet legfontosabb alakító tényezői: egymásból való meleg, színes, eleven és a mellett folytonos kibontakozásukkal a lelki élet szervesen egységes alakulását főképen az érzelmek hordozzák. A tárgyas alkotó tevékenység legmélyebb éltető ereje, forrása szintén az érzelem, amely a képzelet működésének immár nem is feltételes, hanem — mivel az alkotó tevékenység lényegében éppen az érzelem köre — önkörében szuverénnek, döntőnek nevezhető éltetője és lendítője: ez járja át, ez hajtja, alakítja ki egymásból és fűzi össze a képzelet teremtette képeket.

Az álomképzelet működésének több fontos feltételét megismertük, a legjelentősebbre azonban csak futólag utaltunk: ez az érzelem aktivitása. Az álomalakulás egyik legfőbb tényezője, szinte az a kéz, amely az álomképzelet szövőszékén látszólag szeszélyesen játszik, a vágydinamizmus, amint legerősebben *Freud* és követői — ebben a tekintetben igen helyesen, bár az álomélétre vonatkozó speciális megállapításaikban szélsőségesen túlzó egyoldalúsággal — hangsúlyozzák. Tudatos és tudattalan, szabadjára hagyott és elnyomott vágyaink szövik és színezik, kapcsolják össze nagyrészben álmainkat: meg kell azonban állapítani, hogy a szabad vágyak sokkal inkább, mint az elnyomottak; az álomszövő vágyak nem is tekinthetők még biztosan elnyomottaknak, a tartósan és határozottan elnyomott vágyak még az álomképzelet mélyén sem igen jelentkeznek; a pszichoanalitikus iskola ellenkező állítása, amely az álomképek szimbolikus értelmezésére épít, éppen

ebben a szimbolikában követi el nem egyszer legvakmerőbb és sokszor legtudománytalanabb elméleti erőszakosságait. A vágyakon kívül érzelmi állapotaink, érzületeink, sőt indulataink is nagy szerepet játszanak az álomalakításban.

Az álmok mellett az álmodozás képzeleti tevékenységének lefolyása is döntő módon a vágyak, érzületek és hangulatok hatása alatt áll: itt az érzelmi hatás talán még erősebben érvényesül, mint az álomban, mert az érzelmi aktusok és állapotok közvetetlen kiélése is inkább lehetséges, ez pedig az álmodozás képvilágának érzelmi átszövését nem csökkenti, hanem fokozza. A gyakorlati célú, tervszövő képzeletet szintén a vágyak, indulatok és érzületek fűtik, hevítik, erjesztik; a művészi képzelet alkotó tevékenységének legmélyebb éltető, melegítő és megnemesítő ereje ugyancsak az érzelem: ettől nyeri a művészi alkotás legmélyebb művészi jelentését és értékét, amely magvában mindíg az érzelmi jelentés értékessége, azaz a szépség. A művészetbölcseletnek szinte minden szála az érzelemhez mint a művészi alakítás és alkotás ősforrásához, az érzelmi jelentéshez mint a művészi jelleg magvához vezet.[1]

Mindezek után az érzelem mint az egyik rendkívül gazdag, sokoldalú énes őserő, mint az én érző ereje áll előttünk, amelynek tulajdonságait, alkotásait, a lelki életben és főleg az alkotó tevékenységben működő ősforrás-mivoltát és fejlődését is láttuk: még azt kell megemlítenünk, hogy értékes érzelmi aktusok begyakorlása és értékes érzelmi állapotok

[1] L. *Brandenstein: Művészetfilozófia,* M. Tud. Akad. 1930.

lecsapódása gazdag és harmónikus érzelmi alkatokat, készségeket bontakoztat ki, míg perverz, romboló, értékellenes érzelmi aktusok az érzelmi élet általános alkatának szétszakadására, eltorzulására vezetnek, aminek diszharmónikus, nyomott érzelmi állapotok, a ressentimentérzelmek aktusaira végül bekövetkező érzelmi elkeseredés és kétségbeesés a következménye. Itt jegyezhető meg az is, hogy az érzetek belső rokonsága az érzelmekkel ezek színes és meleg mivoltában és amazok színességében és erős érzelmi kifejezésében mutatkozik meg. Valóban, az érzetvonások eredetükben képzeleti tartalmak minőségi vonásait mutatják, a képzelet tevékenységét pedig az érzelem festi színesre és melegre; az érzelem színes melegétől nyeri így végső fokon a képzelet és minden alkotása is szemléletességét, azaz sajátságos színességét: az érzelem a színes őserő a lélekben.

596. *Az alkotás szépségértéke.* Az alkotó tevékenységben és eredményében, az alkotásban is egy sajátos érték valósul meg, amelyet a hiánytalan alkotó tevékenység mintegy magában felfedez a nélkül, hogy az ember egyéni önkényétől függene. Ez a jósághoz és az igazsághoz hasonlóan, örök-változatlanként, abszolútként meghatározott érték a szépség. A szépség az alkotó tevékenység és az alkotás hiánytalan meghatározottsága, magvassága, pozitivitása, amely érzelmi jelentésmozzanatokból szövődik: ilyenek a vonzóság, bensőségesség, jellegzetesség, összhang, szervesség stb., valamennyien lényegében érzelmi jelentések, amelyeknek hiánytalan megléte az alkotásban ezt éppen széppé avatja, fogyatékos jelenléte vagy hiánya pedig rútságát, azaz éppen tökéletlen alkotásmivoltát eredményezi. Ez a

szépség és rútság a képzelet minden alkotását, már az álomvilágot és az álmodozást is jellemzi, és magában az érzelem világában, alkataiban, aktusaiban és állapotaiban is a legteljesebben érvényesül: a vágyak, hangulatok, érzületek elsősorban és legmélyebben szépek vagy rútak, és csak másodsorban jók vagy rosszak, illetőleg igazak vagy hamisak. Az alkotó tevékenység és eredménye, az alkotás, tehát a cselekvéshez és az elméleti tevékenységhez hasonlóan, lényegében értékvonatkozású.

597. *Az alkotó tevékenység tényezői.* Ha az alkotó tevékenységben működő tényezőket vizsgáljuk, azt találjuk, hogy a képzelet adó, állító, képteremtő ereje kétségtelenül az alkotó tevékenységben működő és ennek természete szerint meghatározott „alkotó akarat". A tapintat és az ízlés bíráló, ítélő, irányító ereje viszont határozottan az alkotó tevékenységben működő, ennek természete szerint érzelemszerűen átalakult, tehát már nem logikai racionalitású „alakító értelem" két oldala. Végül az alkotó tevékenység alaptényezője, az, amelynek természete szerint az alkotó tevékenység többi tényezője alakul, az alkotó és alakító őserő, az érzelem: valóban, ezt az alkotó, azaz az alkotást lényegében átjáró, éltető és benne uralkodó, valamint a lelki életet a l a k í t ó jelleget megtaláljuk mind a vágyban, mind az érzületi aktusban, de még az indulatban is; vágyak, érzületek, indulatok minden alkotás ősforrásai; a hangulat és általában az érzelmi állapot pedig a lelki életben végbemenő alakulást a legtipikusabban mutatja. A cselekvést és az elméleti tevékenységet az érzelem csak feltételesen lendíti, mozgatja meg: az alkotó tevékenységben azonban úr az érzelem és lendítése,

indítása, alakítása, tehát valódi alkotó ereje nélkül az alkotó tevékenység üres, színtelen, holt keretfaragássá lesz képteremtés helyett, eredménye pedig élettelen, hideg képzeleti árnyékkép; mindebből világos, hogy az alkotó tevékenység legfőbb forrása, amely szerint e tevékenység és életág egész természete meg van határozva, az érzelem. Egyúttal azt is belátjuk, hogy az inkább kritikai, legfeljebb irányító jellegű tapintat-ízlés nem maga a produktív, mozgató érzelem, csak az érzelem színét viselő „alakító értelem"; így az is érthető, hogy ennek jelenléte, illetőleg hiánya megkülönbözteti a képzeleti tevékenység egyes fajtáit, míg maga az általában mindegyikben ható, alkotó érzelem valamennyit egyesíti.

Másrészt most már érthetővé válik, hogy a gyakorlati tevékenységben működő, azt mintegy gurító ügyesség az érzelemnek a gyakorlati élet természete szerint elváltozott megnyilvánulása, valamint hogy a konstruktív, alakító matematikai képesség valóban az elméleti tevékenységben működő és teljesen ennek természetéhez hasonult érzelmi alakító tényező. Hiszen az érzelem, amint most már belátjuk, nem valami alaktalan gyönyör-fájdalom-komplexum, hanem gazdagon struktúrált aktív lelki őserő, amelynek színessége és melegsége mellett főleg alkotó-alakító, hajtó-gurító jellege és szerepe tűnik fel. Ez az alkotó-alakító, hajtó-gurító, konstruktív mivolta megmarad mind a gyakorlati akaratnak alárendelt gyakorlati érzelmi ügyességben, mind az elméleti értelemnek alárendelt elméleti érzelmi, matematikai alakító erőben, csupán az érzelem saját melege és színessége vész el. Tehát nem

valami szertelen, szisztematikus spekuláció, hanem alapos fenomenológiai-lelki elemzés vezetett erre a kezdetben sajátságosnak látszó állításra: így a lelki élet erőinek és aktusainak nagy differenciáltságát, változatosságát, de egyszerű alapjaikat is egyaránt megértjük a három lelki alaperő egymást átjáró és egymásban változatosan tükröződő mivoltának figyelembevételével; ugyanakkor a lelki élet csodálatos egységét is belátjuk.

Az alkotó tevékenység mellett működik a cselekvő akarat is, pl. az alkotások anyagbaöntésében, a fizikai világban való megvalósításában, valamint az elméleti értelem, pl. a művészi alkotások logikai vonásainak, vagy az alkotás miként való fizikai megvalósításának a meghatározásában. Ilyen módon egységesen, de mindenoldalúan hat az alkotó tevékenység tapintattól és ízléstől vezetett és érzelemtől átjárt és mozgatott képzelőereje, amelyet még a cselekvő akarat és az elméleti értelem is támogat; az emberi lelki életnek ez a harmadik alapvető, de bonyolultan összeszőtt élettevékenysége, a gyakorlati és az elméleti tevékenység mellett.

598. *Az alkotó tevékenység pathologiája.* Az alkotó tevékenység pathologiája is igen gazdag: ebben találjuk meg a képzeleti tevékenység eltévelyedéseit az illúzió- és hallucinációszerű téveszmék, rögeszmék, kényszerképzetek stb. alakjaiban; itt jelentkeznek a tapintat és ízlés elfajulásai, valamint az érzelmi élet rendellenességeinek szinte beláthatatlan sorozata, amelyből csupán mutatókul említjük az érzelmi eltompulást, a beteges érzelmi érzékenységet, amely aránytalan erővel reagál a legkisebb behatásokra, a szenvedélyek pathologiás fokú rögzítődését,

a vágyrendszer perverzióját, az érzületi struktúrák szétesését stb. Ezek közül igen sok fiziológiai alapú, a testi szervezet és működéseinek rendellenességével, a központi idegrendszer kóros elváltozásaival vagy a secretiós rendszer megbetegedéseivel függ össze, míg mások — pl. egyes szenvedélyrögzítődések vagy vágyelferdülések — az érzelmi élet folyamán gyakorolt értékellenes irányú aktusok alapján szerzett hibás érzelemalkatok, magának az érzelmi alkatnak az eltorzulásai.

NYOLCADIK FEJEZET.

A lelki élet egysége, felülete és mélysége.

599. *A lelki élet bonyolult egysége; megoldatlan kérdések.* A lelki élet fő tevékenységeit áttekintettük. Láttuk, hogy ilyen három van, a gyakorlati, az elméleti és az alkotó, amelyek mindegyike több részaktusból összeszövődött, bonyolult egész. Ez a három alapvető lelki tevékenység az emberi élet során részben felváltva, részben egyszerre és együtt is működhetik és egészben a mindenoldalú lelki élettevékenység bonyolult, de szoros egységét adja: e három alaptevékenységével az emberi lélek az ember biológiai és kulturális életét is eredményesen irányítja. A három alaptevékenység jellemzésével a lelki élet megnyilvánulásait rajzoló kép, amelynek vázlatát az ösztöntevékenység bemutatásával kezdtük meg, körülbelül befejezést nyert. Mindamellett ez a kép még korántsem nevezhető teljes, sőt még csak kielégítő lélekképnek sem: hiszen a megrajzolt lelki tevékeny-

ségek lefolyása, a bennük működő tényezők működési módja az emberi lélekben még egyáltalában nincs kellően tisztázva. Hogyan folynak le ezek a tevékenységek, milyen felépülés mutatkozik munkájukban, mennyire tudatos ez és mik azok a tudatalatti mélységek, amelyekből végül is minden lelki tevékenység felfakad? Mindezek olyan kérdések, amelyek a lelki élet szervezetének alapvonásaira vonatkoznak és amelyeknek megvilágítása nélkül az emberi lélek egész hatalmas dinamizmusa homályban marad.

600. *A lelki élet reflektora: a figyelem.* Lelki életünk lefolyása egy hatalmas reflektor fénykévéjének éjszakai vándorlásához hasonlítható. Messze köröskörül a sötét térség; a fénykéve közelében derengő körvonalú tárgyak; a fényben megvilágított alakok, mozgások, tárgyak. Ilyen az emberi lelki élet is: tudatának fénye sötét, de nem üres térségek fölött mozog; fényének határain a tudatmező periferiális tárgyai, mintegy félig tudatos, avagy tudatosságelőtti, könnyen világosan tudatossá válható állapotban; tudatának fénye magairányított és irányuló fénykéve, amely egyes tárgyakat élesen megvilágít és — a reflektortól eltérően — magára a tudat fényforrására, az énre is visszafordulhat. A tudatnak ezt az irányított fénykévéjét, megvilágító erejét szokták figyelemnek nevezni: ez vándorol a lelki élet rejtett mélységei fölött, azokba hellyelközzel belevilágítva. És amint a reflektor fénye majd tapogatózva, lassan halad, egyszer bizonytalanul imbolyogva, máskor határozottan, egyenes vonalban, majd alig megfoghatóan száguld, surran tova, majd megáll és egy helyen állva marad, úgy jár a figye-

lem is bizonytalanul vagy határozottan, egyszer szédítő sebességgel rohan, majd megáll és tárgyára szegeződve elfelejti az időt; és amint a reflektor fényét is egyszer a térség gyanús pontjai, valamiképen észrevett megváltozásai vonják magukra, máskor magától keres és rögzít, úgy a figyelmet is egyszer a valamiképen jelentőseknek látszó benyomások vonják magukra, máskor a figyelem fordul önkényesen valamely tárgy felé.

601. *A figyelem mivolta és hatása.* Az alany, az én részéről a figyelem, akár önkénytelenül a tárgy vonja magára, akár önkényesen az alany irányítja, mindíg az én ráirányulása a figyelem céljára, amely többnyire az énnel szemben álló tárgy, de lehet maga az én vagy valamely aktusa és állapota is. Ez a ráirányulás, rászegeződés emeli ki a figyelem célját, általában a figyelt tárgyat a többi, tudatunk lehető körébe eső tárgy közül: így a figyelt tárgy világosabban tudott lesz, plasztikusabbá válik, mintegy kidomborodó tudattartalmat alkot, amely mögött a többi, nem a figyelem középpontjában álló tudattartalom háttérbe szorul.

602. *Az önkénytelen figyelem.* A figyelem megnyilvánulásának két fő fajtája az úgynevezett önkénytelen és az önkényes figyelem. Az önkénytelen figyelmet valamely a tudatba tóduló benyomás, elsősorban érzéki benyomás kelti; de keltheti pl. egy hirtelen felemelkedő vágy, érzületi megmozdulás, eszembe jutó gondolat, felötlő emlék- vagy képzeleti kép is. Az önkénytelen figyelmet keltő érzéki benyomásnak rendszerint olyan tulajdonságai vannak, amelyek a benyomást keltő tárgyat vagy folyamatot a felfogó számára fontosnak, esetleg éppen vitális,

életbevágó jelentőségűnek mutathatják: ilyenek a benyomás aránylag nagy erőssége, hirtelensége, a környezettől elütő mivolta, közelsége, újszerűsége, titokzatossága, olyan ismétlődése, amely egységesen ható benyomássort alkot, erős, esetleg éppen ellentétek között való változása, sőt a megszokott benyomás izgalmat vagy feszültséget kiváltó megszűnése is. Hogy az önkénytelen figyelem felébredésében is nagy szerepe van az alanynak is, abból látható, hogy sokszor a csekély inger kiváltotta gyönge benyomás is feltűnik, azaz figyelmet kelt, inkább mint némely erősebb benyomás; hogy továbbá a tárgynak az alany érdeklődési körébe vágó természete fontos figyelemkeltő tulajdonság: ami valakit akár eredeti hajlamánál, akár választott hivatásánál, gyakorolt foglalkozásánál fogva gyakorlati, elméleti vagy művészi szempontból érdekel, ami tehát érdekébe és így érdeklődési körébe vág, az figyelmét önkénytelenül is felkelti, azt jobban észreveszi. Ezenkívül az is tapasztalati tény, hogy a figyelem felkeltésének lehetősége nagy mértékben függ az alany másféle elfoglaltságának mértékétől: aki gondolataiba, érzelmeibe, képzeteibe, avagy másféle szemléletbe, vagy valamely cselekvésbe elmerült, annak figyelme nehezebben kelthető fel és tartható meg; itt van a tévesen szórakozottságnak nevezett legtöbb lelki állapot alapja, amely lényegében a lelki aktivitás más irányú elfoglaltsága. Ezzel szemben a valódi szórakozottság a lelki koncentráció, az egységes lelki irányulás és tevékenység általános hiánya, amely miatt az önkénytelen figyelem könnyen felkelthető ugyan, de nehezen tartható meg. Nehezen kelthető fel a figyelem viszont a tudatélet erős korlátozódásainak

vagy kikapcsolódásainak az eseteiben, pl. alvás közben, hipnotikus állapotban, hisztériás alkatú egyéneknél, egyes elmebajosoknál, általában a somnolentia, sopor, stupor állapotaiban, ájulásban; nem kelthető fel a tudatélet legerősebb elhanyatlásának állapotában, a kómában. Mindez önkénytelen figyelem felébredésében is az alany döntő jelentőségét mutatja, amellyel szemben a figyelmet keltő benyomás csak a figyelem felébredésének nem is annyira előidéző oka, hanem kiváltási alkalma. A tudat világának mélyéről felmerülő tudattartalmak így az alanyt érdeklő legkülönfélébb tulajdonságaik folytán kelthetnek figyelmet, azaz éppen belevetíttetnek tudatunkba; lelkileg tisztára véletlen, azaz pl. éppen fiziológiai okokból felmerülő tudattartalmak aránylag ritkák a normális lelki életben.

603. *Az önkényes figyelem.* Az önkényes figyelem már teljesen a figyelő én szerepét mutatja: ez szándékos érdeklődéssel irányul tárgyára. Jellemző reá koncentrálódási ereje, kitartása, valamint egyenletességének a foka; e tulajdonságok hiányaiból származnak a gyenge figyelem, a figyelmi állhatatlanság — a valódi szórakozottság — és az erősen hullámzó figyelem. Normális körülmények között a figyelem tartósabban, percekig, sőt félóráig is képes egy tárgyra rögzítődni, egyenletessége is aránylag kis változások mellett megmaradhat. Ezek a kis változások, a figyelem ismert ingadozásai, elég szabályos periódusokban jelentkeznek és alighanem a vérkeringésben, főleg az agy vérellátásának változásaiban bírják inkább fiziológiai, semmint lelki alapjukat; ámde lelki alapjuk is lehet, esetleg magának

a lelki életnek — főleg az érzelmi életben gyökerező — ritmikája.

Az önkénytelen és az önkényes figyelem csupán két pólusa a figyelem különféle megnyilvánulásainak: a kettő között közbülső fokokat találunk ott, amikor egy tárgyra félig szándékosan irányítjuk figyelmünket, félig az kelti fel valamilyen nem éppen erősen feltűnő, de azért az észrevevés szempontjából kedvező tulajdonságával. Másrészt az önkényes és önkénytelen figyelmi megnyilvánulások egymásba minduntalan át is mennek: önkényesből önkénytelen lesz, amikor az eleinte szándékos, sőt talán unalmassága miatt fárasztó foglalkozás tárgya lassan vagy egyszerre megragadja érdeklődésünket és leköt; az ellenkező átalakulás akkor megy végbe, amikor a figyelmet felkeltő tárgyat később már szándékos ráirányulással tartósan figyeljük.

604. *A figyelem köre.* A figyelem köre lehet igen szűk, pl. egy egyszerű tárgy vagy vonás, de lehet aránylag tág is, a tárgyak egész csoportja, amely húsz-harminc tárgyat is magában foglal; ha több tárgyat átfogóbb egységbe tudunk foglalni, akkor ezek az egységek is többen lehetnek egyszerre a figyelem fényében. Általában a tágabb körű figyelem szegző és megvilágító ereje csökken, de nem mindig. A figyelem megvilágító ereje főképen a figyelt tárgy világosságában, plasztikusságában nyilvánul meg; szegző ereje inkább a figyelem tartamát határozza meg, azaz egyrészt kitartásában, másrészt egyenletességében mutatkozik.

605. *A figyelem szerepe.* A figyelem szerepe és jelentősége a lelki életben rendkívül nagy: egyes tudattartalmak kiemelését, ezeknek vagy részeiknek

elszigetelését, egyes határozmányaiknak elvonását természetesen csak a figyelem teszi lehetővé; világos, hogy itt elsősorban a céltudatos és szándékos, azaz önkényes figyelmi munka jön szóba. Már az érzékelésben nagy szerepe van a figyelemnek, amely az érzéki adottságok közül egyeseket kiemel és így sokkal felismerhetőbbekké tesz; ámde persze tudományos gondolkodás, jelentősebb cselekvés vagy alkotás is lehetetlen főleg az önkényes figyelem erős munkája nélkül; a tudatélet minden terén a figyelem biztosítja a határozott tudatosságot, világos átélést.

606. *A figyelem mivolta.* Mi hát végeredményben a figyelem? A figyelem, amint láttuk, mindig az én ráirányulása valamire; az önkénytelen figyelmi megnyilvánulásban is. Ez a ráirányulás sokszor belső nézés-jellegű, értelmi, megragadó; máskor, főleg az önkényes figyelemnél, erős akarati vonást is mutat; de lehet az érzelmi, pl. a vágy- vagy az érzületi aktus figyelmes ráirányulása is. Ebből máris belátható, hogy a figyelem nem valami külön tényező a lelki életben, hanem éppen az én bármely aktusának t u d a t o s irányulása valamire, maga a tudatos aktus illetőleg az én adó vagy megragadó vagy kívánó és egyúttal megvilágító irányulása céljára, amely lehet az énnel szemben álló tárgy, de lehet az én, az énnek aktusa vagy állapota is. A figyelem haladása az én tudatos aktivitásának változó haladása, amelyben a tudat világosságának középpontjában az éppen legerősebb, uralkodó, domináns, „legaktuálisabb“ aktusok céljai, többnyire tárgyai állanak, ezek körül pedig a tudatmező kevésbbé megvilágított szélei, a domináns aktusok tárgyainak de-

rengő, éppen csak észrevett környezete vagy gyengébb aktusok tárgyai terülnek el, mintegy beleenyészve a tudatmező elmosódó szélső határaiba. Az egész tudatmező pedig, az én éppen tudatos aktusainak összefüggő tárgyaként, a lelki élet mélyebb rétegei fölött — és pedig nemcsak a figyelem legvilágosabb tudatosságú tartalmai, hanem az egész tudatmező alatt lévő, tudattalan mélységei fölött — bontakozik ki és változik, szűkül, bővül, tartalmakat felvesz és kiad: szinte nem több, mint egy fehéren világító habos hullámtaraj a hatalmas és feneketlen mélységeket sejtető tenger színén. A figyelem jelenségei közül főleg az önkénytelen figyelem felébredésének alanyi feltételei, az én ráirányulásának tudattalansága utalnak a lelki élet tudatalatti mélységeire: itt is különösen a nem külső benyomások alapján keletkező, hanem a lelki élet belsejéből felmerülő tudattartalmak — felötlő gondolat, képzet, elhatározás, felkelő érzelem — amelyek a figyelmet, az alany tudattevékenységét „önkénytelenül" magukra vonják. A lelki élet e tudattalan mélységeibe való leszállás nélkül egész mivolta érthetetlen marad: ezért most ezzel a leereszkedéssel kell megpróbálkoznunk. Itt döntő jelentőségűvé válik a reduktív-regresszív, visszakövetkeztető módszer, amely a tudatos, közvetetlenül adott lelki élet adataiból következtet vissza ezeknek olyan tudatalatti forrásaira, amelyek felvétele nélkül ama közvetetlen tapasztalati adottságok lehetetlenek és érthetetlenek volnának.

607. *Lelki világunk felszíne.* Tudatunkban egyszerre csak néhány tartalom van együtt adva: néhány szemléleti tárgyból álló szemléleti kép, vagy valamely képzet vagy gondolat tartalma, esetleg

szemlélet és képzet együtt, ezenkívül némi közérzeti adottságok, talán érzelmi állapot tudata, az aktusok közül egy-két öntudatosított tárgyas vagy reflexív aktus, valamint gyakran maga a tudó és tevékeny én. A felsoroltakból is többnyire csak egy rész van egyszerre adva. A tudatnak ez a tartalma nem sokáig marad változatlanul: ha nem is mondható, hogy folytonosan változik, de mindenesetre elég gyorsan átalakul tudattartalmunknak valamely időben adott keresztmetszete; tudatunk jelene nem pontszerű, de aránylag rövid, néha talán másodpercekig, máskor azonban a másodpercnek akár tizedrészéig tartó idő, amelyben a tudattartalom keresztmetszete hasonlóan megmarad. Ámde ez a rövid, megmaradó tudatállapot is eleven dinamikájú: alig hogy a megelőző, másféle tudatállapotból kibontakozott, már egy új, más jövőbe törekszik átmenni; rövidesen valóban egészen megváltozik, új tudatállapotnak, új tudattartalmaknak ad helyet. Ilyen módon lelki életünknek egyedül közvetlenül adott jelene igen tünékeny, röpke: és ha csupán ehhez volnánk kötve, tudatéletünk mint valami magával tehetetlen, könnyű pehely szállna és táncolna biológiai életünknek tőle idegen erők hajtotta hullámain; aránylag rendkívül rövid ideig tartó egyes aktusai, állapotai, tartalmai semmiféle egységes és eredményes hatóerővel nem bírnának.

608. *Tudattartalmaink megmaradási tendenciája.* Ámde tudatéletünk nincs múlékony jelenébe bezárva: ez a tény hatóerejét kiszámíthatatlanul megnöveli és lényének egyúttal egészen sajátságos rejtelmességet ad. Említettük, hogy a lelki élet jelene dinamikus jellegű, azaz továbbalakulásra törekszik,

de a mellett mégsem pontszerű és folytonosan változó, hanem bizonyos megmaradási tendenciája is van. Azt lehet mondani, hogy bármelyik lelki aktusunknak, állapotunknak, tartalmunknak megvan vagy meglehet először az a „törekvése“ — vagy tehetetlensége — hogy tudatunkban megmaradjon; ha pedig onnan mégis kiszorult, másodszor meglehet vagy megvan az a „hajlandósága“, hogy tudatunkba visszatérjen, abban újra felmerüljön. Tudattartalmainknak ez a megmaradási törekvése vagy tehetetlensége kétségtelenül összefügg azzal is, hogy átélésük testi, fiziológiai folyamatokkal kapcsolatos, amelyeknek a lefolyása nem pillanatnyi, hanem egy ideig eltart, néha pedig csak lassan hangzik el. Ismeretes a szemléleti képnek az ingerek megszűnése után még egy ideig való jelenléte: ez elsősorban az ingerelt érzékszervek, idegpályák és idegcentrumok utóállapotaival vagy utófunkcióival kapcsolatos. Tudvalévő, hogy erősebb ingerlésnél ez az utóhatás igen tartós lehet: ilyen a látás körében a pozitív és a negatív — hasonló, illetőleg ellenkező, kiegészítő színű — utókép, ilyenek a hallásnál az utóhangzás, valamint a tapintás és más érzékterületek körében megfigyelhető hasonló jelenségek. Részben ilyen utóképszerűek az *Urbantschitsch* rámutatása nyomán főleg a *Jaensch*-testvérektől vizsgált eidetikus képek, amelyekben a szemléleti képtartalmak a szemlélt tárgynak az érzékelési mezőből való eltűnése után is a tudatban szemléleti élénkséggel megmaradnak. Ezek a képek a serdülő korban aránylag sok egyénnél tapasztalhatók, a legkülönfélébb érzékterületeken előfordulnak, igen feltűnőek a látás, valamint a tapintás, ritkábbak a hallás terén. Amíg csak

közvetetlen és változatlan folytatásai a szemléleti képnek, addig igen élénk utóképének tekinthetjük. Mindezeken kívül gondolattartalmaink, érzelmi állapotaink, akarati, értelmi, érzelmi aktusaink részben még a szemléleti tartalmaknál is jóval nagyobb megmaradási tendenciát mutatnak: gondoljunk csak egy kínzó érzelmi állapotra, vagy egy érdekessége miatt fixált avagy rögeszmeként kísérő gondolatra!

609. *Átélt tudattartalmak visszatérési tendenciája.* A tudatunkban megmaradó tartalmak mégis csak előbb-utóbb eltűnnek a plaszticitását, rugalmasságát, eleven változékonyságát sohasem — még súlyos kóralakokban sem — teljesen elveszítő tudatból. Így azután végleg elvesznének, ha nem tudnának többé a tudatba visszatérni. Ámde azt tapasztaljuk, hogy bizony visszatérnek. A nagyobb megmaradási törekvést mutató tudatjelenségek általában rövidesen eltűnésük után újra vissza-visszatérni törekszenek: így már az utóképnél azt vesszük észre, hogy első eltűnése után újra, majd többször, de mind gyengébben visszatér, míg végleg eltűnik. Ugyanez áll az eidetikus képről, valamint a minket csökönyösen kísérő gondolatról, érzelemről, szemléleti élményről, pl. egy folyton felbukkanó dallamról: mindezek akaratunk nélkül, sőt ellenére is újra feltűnhetnek a tudatban és későbbi feltűnésük korántsem is mindig gyöngébb és gyöngébb, miként a közönséges utóképé.

610. *Az emlékezet.* Itt már egy lényegesen újfajta jelenséggel állunk szemben: éppen azzal, hogy egy a tudatból eltűnt tartalom abba — akár hasonlóan, akár azonosan — újra visszatér; vagy ha ennek fiziológiai magyarázatát keressük, azt mondhat-

juk, hogy valamely élményt kísérő folyamat tudatélménnyel kapcsolatos részének elmúlása után ez a folyamat vagy valamely nyoma úgy marad meg szervezetünkben, hogy lefolyásának későbbi részével vagy valamiféle reaktiválódásával, újra való kiváltódásával ismét a régi élményhez bizonyos tekintetben hasonló élményben a régi tudattartalom vagy annak mása kapcsolódik össze. Végül is azt tapasztaljuk, hogy szinte valamennyi egyszer átélt élményünk, tudattartalmunk újra feltűnhetik tudatunkban, mintha valamennyi „hajlandó" volna visszatérni, ha ellenkező hatótényezők nem gátolják; sőt, ami ennél még sokkal több, általában és nagy mértékben hatalmunkban áll régi, tudatunkból eltűnt élményeinket, tudattartalmainkat újból tudatunkba visszaidézni, a multat ilyen módon megjeleníteni, feleleveníteni. Ez a multunk tehát nem veszett el, nem tűnt el egészen, hanem csak valamiképen „tudatunk alatt" lappang, tudatunkba be-betörni próbál és tudatéletünk lefolyását állandóan nagy mértékben színezi, befolyásolja, a maga részéről is meghatározza, alakítja: ez a mult pedig valahogyan tudatunk számára is él, abba visszahívható, újra tudatos részévé is válhatik. Itt van lelki életünknek ez a talán legcsodálatosabb területe, amelynek aktusait és jelenségeit az emlékezetnek nevezett lelki sajátossággal kapcsoljuk össze.

Az emlékezet lélektani értelemben mindenekelőtt annak a ténynek a neve, hogy élményeink, tudatunk tartalmai nem múlnak el nyomtalanul, hanem valamiképen megmaradnak számunkra: ezt a tényt abból a közvetetlen tapasztalatból ismerjük meg, hogy újra felidézhetők, másrészt pedig egyál-

talában hatással vannak későbbi tudatállapotainkra, lelki életünk további alakulását befolyásolják. Azt a képességünket, amely elmúlt élményeinket valamiképen megőrzi a későbbi felidézés céljaira és amelynek fennállását a felidézés lehetősége és gyakori ténylegessége alapján fel kell vennünk, nevezzük emlékezetnek: ezt az emlékezetet a benne lévő tartalmakkal közvetetlenül nem éljük át. Közvetetlenül átéljük élményeinket első átélésük alkalmából: ugyanekkor ezek az élmények valamiképen beágyazódnak, bevésődnek az emlékezetbe. Ebben többé-kevésbbé híven megmaradnak, közben sok átalakuláson is átmennek: ezt onnan tudjuk, hogy később fel tudjuk őket idézni, újra át tudjuk őket élni, de ez az átélés általában nem egyezik meg teljesen a régi átéléssel; közben egész egyéniségünk, lelki életünk is átalakult, de maguk a régi tudattartalmak is többnyire és részben módosultak „az emlékezetben". A régi élmények újraátélését, újrafelmerülését a tudatban nevezzük felidézésnek; azt a tudatot pedig, hogy ezeket az élményeket már valamikor átéltük, hívjuk emlékezésnek. Lehetséges felidézés emlékezés nélkül, sőt azzal a tudattal, hogy a felidézett élmény új, eredeti: az első esetben a felidézett élménynek egyszerűen nincs emlékszíne, a másodikban egyenesen téves eredeti színe van; ez a „negatív" emlékezeti csalódás nem egy szándéktalan tudományos vagy művészi plágium forrása lehet. Másrészt lehetséges emlékezés felidézés nélkül, sőt ennek ellenére. Az emlékezés ugyanis lehet általánosabb vagy részletesebb: pl. az a tudat, hogy az éppen látott embert már régebben valahol láttam, de az is, hogy három évvel ezelőtt Bécsben találkoztam vele egy társaságban,

hogy N. N. német festő stb. Már most lehet, hogy valamilyen új helyzetben, új körülmények között az a benyomásom, hogy itt valami már ismert: homályos és általános ismertségi tudatélményem van, emlékezés valamire a nélkül, hogy tudnám, mi az ismerős az új élménykomplexumban, és a nélkül, hogy a régi élmény felidéződnék; később esetleg fel is idéződik és az új helyzet egy vonásában valami régebben átéltre ismerek rá. Az új élményre mint valami régebben ismertre való ráismerés is mindig egy fajta emlékezés, amely szintén akárhányszor előfordul a régi élménynek a tudatban való felmerülése, felidéződése nélkül. A felidézés nélküli emlékezés közönséges esete pl. az, ha a vizsgázó emlékezik, hogy a kérdés tárgyát megtanulta, de nem tudja felidézni; ilyenkor egyenesen az erős felidézési törekvés azzal a félelemmel kapcsolatban, hogy a felidézés nem sikerül és ennek kellemetlen következményei lesznek, lehet a felidézés legfőbb gátja. Végül lehetséges az is, hogy valamire mint általában átéltre emlékezem, vagy részleteire is mint régebben ismertekre ráismerek, bár most élem át először és ezért felidézése egyenesen lehetetlen: amaz a déjà vu, emez a fausse reconnaissance ismert jelensége, „pozitív" emlékezeti csalódása.

Ismeretesek a bevésés, megtartás és felidézés feltételei. Amire jobban figyelünk, ami erős érzelmi reakciókkal kapcsolatos, ami érdekel, azt jobban bevéssük, azaz általában tovább és hívebben megtartjuk és könnyebben és pontosabban tudjuk még hosszú idő mulva is felidézni. Csupán egyes rendkívüli esetekben találkozunk azzal a feltűnő jelenséggel, hogy főleg kellemetlen érzelmi reakciók

egyes, velük kapcsolatos élmények felidézését gátolják: de hogy ezek az élmények az emlékezetben mégis megvannak, azt egyrészt lelki — és testi — életünkre gyakorolt állandó hatásuk, másrészt megfelelő módszerek útján való felidézési lehetőségük igazolja. Felidézésük rendszerint csökkenti a lelki élet egészére gyakorolt nyomasztó és torzító hatásukat: ilyen káros hatású élménykomplexumok újra való tudatosítására és ezen az úton lehető hatástalanításukra törekszik a pszichoanalitikus gyakorlat, amely ennyiben kétségtelenül helyes belátásra épít, de ezt túlzóan általánosítva és lélektani és filozófiai körülményeit nem kellően mérlegelve, sok tévedésnek és hibás gyakorlatnak is forrásává lesz; mert először is nem minden idegbaj alapul elnyomott és a tudattalanból ható „komplexumokon" és másodszor ezek felidézése még korántsem olyan megváltó erejű, mint az analóg például gyakran felhozott gyónásban a megbocsájtás és megtisztultság tudata. A pszichoanalízissel később még részletesebben foglalkozunk.

A bevésésre, megtartásra és felidézésre előnyösen hat a bevésés és megtartás szándéka, valamint az ismételt figyelmes, illetőleg szándékos bevésés; viszont a gyakori figyelmetlen átélés sokszor rossz megtartási és felidézési lehetőséggel jár, míg néha egy nem vagy alig tudatosított átélés megtartást és felidézési lehetőséget eredményez: ez a jelenség az emlékezeti folyamatok újabb rejtelmes vonására mutat rá. A benyomások ereje, időtartama és csoportosulása — jórészben a figyelemkeltés fokával kapcsolatban — szintén befolyásolja a bevésést és a megtartást; mivel pedig ennek az utóbbinak ereje és hűsége idővel általában csökken, a felidézés lehe-

tősége, könnyűsége, hűsége függ a bevésés és a felidézés között eltelt időtartamtól is. Csupán egyes rendkívülinek nevezhető esetekben tapasztalható az a feltűnő jelenség, hogy a megtartás ereje és hűsége az idővel — sok közbülső felidézés nélkül is — nő, mint amikor pl. a közelebbi élményeket már elfelejtő öregkor feltűnő, egyenesen megnőtt élénkséggel és hűséggel emlékezik vissza közben esetleg el is felejtett gyermekkori élményekre: ekkor egyrészt a fokozott emlékezési törekvés, másrészt a régi emlékanyagra úgyszólván ráült újabb emlékanyag „lekopása“ mintegy felszabadítja a régi, „betemetett“ emlékeket.

611. *Az asszociáció.* Tudjuk, hogy az emlékanyagnak bizonyos rendeződése, csoportosulása is jelentősen befolyásolja a felidézést, előnyösen is és hátrányosan is: ez a rendeződés az élmények, a tudattartalmak kapcsolódása, társulása, asszociációja néven ismeretes. Az asszociáció valamikor a lélektanban a bölcsek kövének, a lelki élet minden rejtekajtaját nyitó varázskulcsnak a szerepét játszotta, míg végül nemcsak kellő értékére szállították le, hanem — érdemetlenül — újabban szinte egészen kiszorult a lelki élet folyását magyarázó tényezők sorából, amelyben azelőtt uralkodott.

Már a bevésésnél összekapcsolódhatnak élményeink, tudattartalmaink: egyszerre vagy közvetlenül egymásután élhetjük át őket. Ilyen módon fontos asszociációk, társulások jöhetnek létre közöttük. Az egyszerre, együtt átélt élmények voltaképen egy egységes élménykomplexumba, pl. egy bonyolult szemléleti tartalomba, amelyet esetleg érzelmi szín is jellemez, tartoznak: itt tehát nem annyira él-

ménytársulásról, mint inkább bonyolult élményről van szó, és ha a bonyolult, de egységes élményt később a maga egészében újra átéljük, abban semmi csodálatos nincs; egyszerűbb és bonyolultabb élmény egyformán átélhető, az emlékezetben is egyaránt megmaradhat és mindegyik fel is idézhető. Valódi asszociáció, kapcsolódás tehető fel az olyan élményekről, amelyeket közvetetlenül egymás után élünk át a nélkül, hogy lényegileg e g y belső összefüggést, bonyolult szukcesszív élményt alkotnának, mint amilyen pl. egy egyszerűbb dallam. Itt tényleg valahogyan egymáshoz kapcsolódnak az egymás után átélt tartalmak: és ha kapcsolatuk a lelki élet szerves egysége miatt nem is teljesen külsőséges, magukban a tartalmakban nem kell szorosabb belső kapcsolatnak lennie. Ha pl. éppen egy jó narancs elfogyasztása után az utcán egy automobil kereke kipukkan és én az ablakhoz szaladok, miközben a mellettem ülő kis gyerek az abroszt a rajta lévő tárgyakkal együtt lerántja, utána pedig megszólal a rádió, akkor e különféle élmények tartalmai között valóban nincs lényeges belső rokonság, csupán a pukkanás, fölkelésem és a gyermek cselekedete között van külső okozati összefüggés, v a l a m e n n y i tartalom, azaz a narancs, a pukkanás, a lerántás és a rádió között pedig közvetetlen átélésük egymásutánisága teremt a későbbi felidézés számára kapcsolatot; ebben a kapcsolatban néhány tag bizonyos, szintén elég külsőséges oksági összefüggés, a többi csupán az átélés egymásutánisága alapján idéződik fel újra sorban. Még feltűnőbb ez egészen jelentéktelen, érzelmileg alig színezett, egymásutáni élmények emlékezeti összekapcsolódásánál,

pl. hogy az előbbi mondat leírása után ütött az óra, amelynek ütésére a mondat későbbi elolvasásakor emlékezem. Itt egy külsőséges, a közvetetlenül egymás után való átélésen alapuló élményasszociációval van dolgunk, amely az emlékanyag csoportosításának eléggé fontos szabálya: ez érthető, hiszen egész lelki életünk időbeli folytonosságban folyik le, egymást közvetetlenül követő élményeink sora tehát nem jelentéktelen összefüggés számára, hanem a konkrét tartalmi sokféleség színváltozatait jelenti a tudatélet egységes lefolyásában. Ezért lelki jelentősége is van ennek az időbeli egymásutániságon alapuló élményasszociációnak; másrészt inkább „mechanikai“ vagy „vitális“ jelentősége lehet ennek az asszociációfajtának a valamiképen felteendő fiziológiai emléknyomok sorozatos keletkezésében. Hiszen fel kell tennünk, hogy a lelki átélés a központi idegrendszerben nemcsak valamiféle folyamatokkal jár, hanem nyomokat is hagy benne, amelyek a felidézéskor új folyamatok alapjai lehetnek és amelyek az egymás utáni átélésnél valamiképen fizikailag is egymáshoz kapcsolódnak.

Sokkal feltűnőbb és fontosabb ennél, az időbeli átélés asszociációjánál az élménytársulások egy másik, nagy csoportja, amelyben az élmények, tudattartalmak nem az átélés rendje szerint, hanem ettől függetlenül, belső tulajdonságaik alapján kapcsolódnak össze és idéződnek fel: így régen ismert tény, hogy hasonló vagy ellentétes tartalmak is felidézik egymást. Hiába próbálták meg ezt a jelenséget az egymás utáni átélésre visszavezetni, hogy t. i. valamely átélt tartalom nemcsak az utána (vagy együtt) átéltet, hanem ahhoz hasonlót is fel-

idézhet; ez ugyanis már felteszi azt, hogy hasonló tartalmak felidézhetik egymást, ha a kérdéses esetben nem is merül fel mindkét hasonló tartalom a tudatban. Kétségtelen is a hasonló tartalmak gyakori közvetetlen kölcsönös felidéződése. Be kell látnunk, hogy itt az emlékanyag rendeződésének egészen más szabályaival, az élményasszociáció egészen más fajtájával állunk szemben: itt az emlékezeti tartalmak belső jelentéselvek szerint rendeződnek, kapcsolódnak és idéződnek fel. És ekkor mindjárt azt is beláthatjuk, hogy a hasonlóság és az ellentét e jelentéselveknek csak két feltűnő példáját alkotja: élményeink bármiféle rendviszony alapján összekapcsolódhatnak, és ha az alárendeltről vezére, a késői unokáról őse, a Földről a Naprendszer jut eszembe, e kapcsolatokat csak erőszakkal nevezhetem hasonlóságiaknak. Itt az emlékanyagnak a belső jelentésviszonyok rendkívüli változatossága szerint alakuló, bonyolult és sokféle rendeződésével, kapcsolataival, asszociációival állunk szemben, amelyek azt mutatják, hogy az emlékezet semmiképen sem valami mechanikusan működő tényező, hanem tudatunk alatt nagyon is „értelmesen“ rendezi az emlékanyagot és annak tagjait a legkülönfélébb jelentéselvek szerint is asszociálja úgy, hogy e belső jelentéskapcsolatok alapján csakúgy felidézhetik egymást, mint az átéltség közvetetlen egymásutánjának jóval külsőségesebb szabálya szerint. Az asszociációk második csoportja tehát az első csoport lényegében egyetlen tagjával, az időbeli egymásutániságban való átéltség asszociációjával szemben az emlékezeti tartalmak belső jelentéselvei szerint való asszociációk csoportja: ez a lelki életben az

előbbinél sokkal nagyobb jelentőségű, rejtett értelmességre valló asszociációs csoport az emlékezet titokzatosságát újra és igen nagy mértékben fokozza.

612. *Asszociációs, reprodukciós és homogén gátlás.* Mindezek az asszociációk az emlékezeti tevékenység lefolyásának fontos rendező elvei és egyúttal előmozdítói; ámde éppen a reprodukciós tevékenységnek határozott irányokba való szorításával a reprodukció más, új irányokba való fordulásának jelentős gátló tényezőivé is válhatnak. Ismeretes az ú. n. asszociációs gátlás, amikor valamely A tudattartalommal régebben asszociált B tartalom megnehezíti egy C tartalomnak az A-val való szorosabb emlékezeti összekapcsolódását; ugyanez a régi A B asszociáció az A C kapcsolat felidézési törekvésével szemben mint a reprodukciót gátló tényező is szerepel, amennyiben a B az A és a C közé furakodik. Ezektől a gátlási fajtáktól sajátságosan eltér a *Ranschburg*tól felfedezett homogén gátlás, amely valamely komplexumban szereplő hasonló tagok külön emlékezeti megtartásának és felújításának nehézségét jelenti: ez az érdekes jelenség látszólag a lelki élet egy ökonomikus vonására utal, amely a tudattartalmakat lehetőleg egyszerűsíteni, a hasonlókat tehát összevonni törekszik; egyúttal a változatosság nagyobb lelki hangsúlyát és könnyebb lelki érvényesülését is mutathatja.

613. *Az emlékezet különféle tartalmai.* Az emlékezeti tevékenység lefolyásában jól meg kell különböztetnünk, hogy ez a tevékenység miféle lelki realitásokra irányul. Tárgyi tudattartalmak, képzetek, gondolatok felidézése aránylag egyszerűen, ezeknek a tudat tárgyaiként újból való vetítése, a megfelelő

tárgyas tudataktusoknak újra reájuk irányulása útján történik; az egész lelki élet folytonos átalakulása következtében ezeket a tartalmakat persze általában régi átélésükhöz képest többé-kevésbbé megváltozva reprodukáljuk; ugyanekkor emlékezhetünk is régi átélésükre, sőt a régi átélés eltérő voltára is. Bonyolultabb a helyzet nem tárgyi tudattartalmaknak, hanem régebben átélt aktusoknak és énállapotoknak a reprodukálásánál. Ezekre többé-kevésbbé emlékezhetünk, azaz tudatában lehetünk annak, hogy valamikor átéltük őket, sőt a régi élmény különleges vonásaira is emlékezhetünk a nélkül, hogy valóban reprodukálnók, újra átélnők őket: a régi szerelemre, örömre, bánatra, elhatározottságra való visszaemlékezés nem szerelem, öröm, bánat, elhatározottság. Ámde ezeket az aktusokat és állapotokat sokszor újra át is élhetjük, azaz újra mint aktusokat, illetőleg állapotokat létesíthetjük őket: újra szeretünk, örülünk, bánkódunk, elhatározzuk magunkat. Itt azonban már döntő jelentőségű az a körülmény, hogy a folyton változó lelki egyéniség közben megváltozott és a régi aktusok és állapotok teljesen vagy igen hasonló átélésére már nem képes: pl. túlhaladta azok lelki fokát avagy esetleg érettség, értékesség tekintetében lejjebb süllyedt. Ezért a régi aktusok és állapotok újraátélése sokszor csak utánzó beleélés, utólagos próbaátélése a régi élménynek, amely nem hat a lelki élet legmélyére, hanem inkább pl. egy regény tartalmának átéléséhez áll közel és nem egyszer halavány, felületes. Másrészt viszont egy regény történetét is gyakran teljes mélységgel és elevenséggel, nagy erővel átélhetjük és elmult, régi aktusainkat és állapo-

tainkat is teljes frisseséggel, élénkséggel, erővel, mélységgel nemcsak felidézhetjük, hanem legvalóságosabban újraélhetjük: a felújított, újra átélt, sőt újraéledt és újraélt szerelem, öröm, bánat, elhatározottság erősebb és mélyebb lehet a réginél. De ekkor valóban újra át kell élnünk, nemcsak „elképzelnünk“: ez pedig csak akkor lehetséges, ha tovább alakult egyéniségünk a régi aktus és állapot átélése tekintetében még lényegében a régi maradt vagy régi jellegéhez visszatért vagy éppen most érte el azt az alkatot, amelyben a régi aktusok és állapotok átélése még a régi egyéniségalkatból való átélésnél is intenzívebbül folyhatik, erősebben és frissebben, mélyebben — és így igazában újonnan — jöhet létre. Itt azután újra a lelki élet és vele az emlékezet rejtett dinamikus erőinek mélységei előtt állunk.

614. *A tanulás.* Az emlékezet tartalmának gazdagítását későbbi felhasználás céljából nevezzük tanulásnak. Ez lehet szándékos, céltudatos, de lehet akaratlan, önkénytelen is: voltaképen egész életünkben, minden élményünkkel, tapasztalásunkkal folyton tanulunk. A szándékos és céltudatos tanulást azután úgy intézhetjük, hogy céljainknak megfelelően felhasználható emlékanyagot eredményezzen. Így szoktunk egyszeri felhasználásra, tartós tudás végett, csupán az emlékezés és ráismerés vagy a könnyű és gyors felidézés céljaira stb. tanulni: ezek a különféle célok természetesen más és más legalkalmasabb tanulási technikával járnak együtt. A tanulás speciális tárgyai, céljai és a tanuló típusa szerint sokféle tanulási mód ismeretes, amelyeket a kísérleti lélektani vizsgálatok a gyakorlati pedagó-

giai törekvésekkel karöltve a tanulás változatos és sokféle technikájává tudományosan is kifejlesztettek: közismertek a magolási és a megértő tanulás, a részletekben és az egészben való megtanulás, az inkább szemléleti és az inkább gondolati tanulás, általában az inkább öntevékenyen utánaalkotó és az inkább egyszerűen befogadó tanulás különbségei.

615. *A feledés és az emlékezet dinamikus jellege.* A tanulással mintegy szemben áll a feledés: ez az emlékezeti tartalomnak nem okvetetlenül éppen kiesése az emlékezetből, de legalább is alkalmatlanná válása emlékezeti felhasználásra. A feledés általában persze emlékezetünk fogyatékossága, gyengesége; másrészt azonban sokszor hangsúlyozták előnyeit is, amelyek a lelki élet tehermentesítéséből, az óriási emlékanyag nyomasztó súlya alól a feledés folytán való felszabadulásából és így a jövőbe hatoló tevékenységének megkönnyítéséből származnak. Az egészséges feledés valóban az, amely az emlékanyag fölösleges vagy pl. a további tevékenységet érzelmi színével gátló részét ejti el: a jelentéktelen apróságok és a kellemetlen emlékek elfelejtési tendenciájával a lelki életben tényleg találkozunk is. Ezzel szemben a káros vagy egyenesen kóros feledés a további tevékenységünk szempontjából előreláthatóan is jelentős vagy a lelki élet alakulásának előnyös befolyásolására alkalmas emlékanyagot ejti el, míg ugyanekkor az emlékezet éppen jelentéktelen tartalmakat őriz meg és a további tevékenységet gátló élményekhez rögzítődik; az ilyen feledési, illetőleg emlékezeti esetek gyakran a testi szervezet, főleg a központi idegrendszer vagy a belső szekréciós rendszer kóros elváltozásaival, a szervezet

erőszakos megsérüléseivel vagy öregkori degenerálódásával kapcsolatosak.

Ezek a feledés és az emlékezet általános vonásai: a részletekben természetesen mindennapos a normális feledésnél és emlékezetnél is fontos emlékezeti tartalmak elvesztése és jelentéktelenek megtartása; végre is az emlékezet csakúgy, mint a lelki élet minden tényezője, eleven dinamikus valóság, amely nem alakul mechanikai pontossággal érvényesülő szabályok szerint, bár belső elvszerűsége kétségtelen. Maga a tanulás és a felejtés jelenségei és velük az egész emlékezeti tevékenység az ismételten említett eleven, hullámzó, haladó, dinamikus jelleget kitűnően mutatják: az emlékezet a tudat alatt működő eleven dinamizmus, amely a régi élményeket a lelki élet továbbhaladási lehetősége szolgálatában őrzi meg és a továbbhaladást lendítő céllal, ezért sokszor az egyéniség új alakulásának és céljainak megfelelő változtatásokkal, újítja fel; nem emlékmúzeum ez, hanem az emlékanyag sokszor hű és pontos, szinte mindig igen értelmes, rendezett megtartására felépülő, az emlékeket valóban az új lelki magatartás, tevékenység, teljesítmény céljaira anyagul felhasználó hatalmas szellemi gyár, amely az egyén testi-lelki életének multjából jelenében és jelenén és jövőjéért dolgozik. Ezért az emlékezeti tevékenység a reprodukció nagy részét is mint produkciót hozza létre, a multat újra megszerkeszti,[1] kibontakoztatja egy — *Bergson*nal szólva — dinamikus, rugalmas szkémából, egy először felmerülő vázból, amelybe csoportonként beleszövi az

[1] *Kornis, A lelki élet* II. 202. l.

elmúlt élményeket. Ebben a produktív felidézési tevékenységben az akaratnak és az értelemnek is nagy szerepe van; a tudatos akarati aktusoknak egyáltalában rendkívül nagy befolyásuk és szerepük van az emlékanyag aktiválásának miféntjében, a felidézés menetének irányításában és e közben folyton új asszociációk létesítésében.

616. *Emlékezeti típusok.* Mindez az emlékezeti tevékenység azután egyénenként nagy különbségeket mutat: van igen hű, de merev emlékezettípus, amely nem igen csal ugyan, de nincs is a további tevékenységet irányító, az új viszonyokhoz és élményekhez alkalmazkodó, az emlékanyagot ezeknek megfelelően kiválasztó és összekapcsoló, produktív ereje; ezzel szemben a kevésbbé hű és részletes, de dinamikusabb, produktívabb emlékezet, amely természetesen szintén lehet igen nagy terjedelmű is, a spontán szellemi tevékenység rendkívül hathatós támogatója, legkitűnőbb és már önmagában is kongeniálisan produktív anyagszállítója. Az emlékezetnek főleg egyes érzékterületeken kiemelkedő típusaira, valamint általában az érzéki és a logikai, valamint a matematikai (szám-) emlékezeti típusra, a tárgy- és a szóemlékezet típuskülönbségeire itt éppen csak utalhatunk: köztudomású, hogy valakinek nagyszerű szín- vagy hangemlékezete, de rossz alak- vagy számemlékezete, jó szó-, de rossz tárgyemlékezete lehet vagy fordítva a legváltozatosabb kombinációk szerint.

617. *Az emlékezet szerepe.* Az emlékezetnek hatalmas szerepe van valamennyi lelki tevékenységünkben. Már a szemléletet is nagy mértékben meghatározza emlékanyagunk: azt látjuk, halljuk a

tárgyban vagy a tárgyból, amit róla tudunk, sokszor akkor is, ha valóban nincs meg benne; kiemeljük, kiválasztjuk belőle az ismert vonásokat és sok ismeretlent elhanyagolunk; a meglévőket vagy a tapasztaltakat kiegészítjük a tárgyról való tudásunk, emlékezeti anyagunk szerint; máskor persze az ismeretlen, idegenszerű, főleg ha némileg hangsúlyozott, tűnik fel és az ismertet „már észre sem vesszük", úgyhogy végül legjobban ismertnek vélt, legtöbbet látott, hallott tárgyakat gyakran feltűnően rosszul, hézagosan ismerünk éppen állandó tapasztalásukból fakadó érdektelenségük folytán. Az emlékezet így erősen módosítja a szemléletet, annyira, hogy a művelt ember szemlélete, ha nem törekszik tudatosan elfogulatlanságra és mindenoldalúságra, sokkal elfogultabb és egyoldalúbb lehet a naív, akár gyermeki vagy primitív emberi szemléletnél és ennek esetleg hű, élénk eidetikus utóképénél: innen érthető, hogy több kutató az ősi vonásnak tartott eidetikus képet az emlékezettől, a tudástól erősen befolyásolt közönséges „érett" szemléletnél nemcsak ősibbnek, hanem egyszerűbbnek és objektívebbnek is tartja.

Emlékezetünk természetesen cselekvésünkben is folyton kísér és támogat, gondolkodásunk legfőbb anyagát szolgáltatja a régi szemléleti és gondolati tartalmak alakjában, és képzeleti tevékenységünkkel a legszorosabban egybeszövődik, annyira, hogy a kettő egymást szinte teljesen átjárja, áthatja: a képzelet tovább szövi az emlékanyagot, az emlékezet anyagot ad a képzeletnek és azt esetleges zavarában, alkotó tevékenységének megszakadásában készségesen kisegíti. Az érzelmi élet alakulására is

folytonos hatással van az emlékezet emlékező és felidéző tevékenysége: minduntalan változatos — vagy néha nagyon is egyforma! — érzelmi színű tartalmakat vet fel és érzelmi életünket folytonosan reakciókra és akciókra készteti. Régi érzelmeket is őrizve, néha egyenesen azokhoz rögzítődve szorosan a multhoz köti, esetleg a mult rabszíján tartja a lelki életet: főleg érzelmi vagy érzelmileg színezett tartalmából új életre kel és fel-feljár kísérteni a mult, hogy a jelenen, ha az nem elég erős, zsarnokoskodjék.

Valóban nem holt tartály, hanem élő és tevékeny erő tehát az emlékezet, mint lelki életünknek, a lelki erőlény életének minden tényezője: és pedig olyan erő, amely a maga kimeríthetetlen forrásának mélységeiből merítve tovasiető tudatéletünket multunk egész tartalmával célszerűen, sőt határozott céltudatos értelmességgel ellátja, alkalomadtán persze el is nyomhatja. Ezekben van rejtett dinamikájának legfeltűnőbb titokzatossága, amely a legegyszerűbben vezet be lelki életünknek az eddigi vizsgálódások folyamán csak újra meg újra felcsillanó, de eddig még fel nem tárt mélységvilágába.

618. *A „tudattalan" problémája.* A lelki életnek ez a mélységvilága az, amit egy szóval tudattalannak szokás nevezni: ez újabban rendkívül sok lélektani vizsgálódás központjába került, amelyek mind a tudattalannak nagy szerepére mutatnak reá lelki folyamataink, aktusaink létrejövetelében. Itt két fontos kérdés merül fel: az első az, vajjon az eddigi, a tudattalanra vonatkozó vizsgálatok eléggé rámutattak-e a tudattalan lelki szerepére; a második pedig az, vajjon a tudattalan mint ilyen megértetheti-e

azt a szerepet, amelyet a tudattalannak nevezett lelki tényező a lelki életben betölt? Mindkét kérdésre nemmel kell válaszolnunk.

619. *A tudatvilág „tudattalan" forrásai.* Lélektani vizsgálódásaink kezdetén a lelki jelenségek egyik alapvonását tudatosságukban pillantottuk meg: azt láttuk, hogy valamennyi lelki jelenség, élmény, tartalom, mint közvetetlen adottság, tudatos és csak mint tudatos lehet közvetetlenül adott; a közvetetlen adottság pedig a lelki realitás egyik fő jellegzetessége. Mindez igaz; ámde nem szabad elfelejtenünk azt, hogy a lelki élet képe teljesen megváltozik, ha jelenségei, tartalmai, élményei létrejövetelének forrásait keressük. Ezek a források ugyanis jórészben már nincsenek a tudatban, nincsenek számunkra közvetetlenül, tudatosan adva: ilyen lelki források létére különben már vizsgálódásunk elején utaltunk, hangsúlyozván, hogy ezek jelentősen kiegészítik a közvetetlenül adott lelki realitások körét, amelyből csupán mint meghatározó forrásai reduktív-regresszív visszakövetkeztetés útján érhetők el. Ezeknek a forrásoknak a léte a lelki élet képének megrajzolása során többször mutatkozott; legfeltűnőbb, döntő módon azonban az emlékezet alakjában lépett elénk: hiszen az egész emlékezet mint ilyen a tudattalanban rejlő tényező és gazdag tartalma mindenestül a tudattalan tartalma. Ilyen módon a lelki élet hátterében meghúzódó tudattalan érdeklődésünknek teljesen előterébe lépett: próbáljuk meg mindenekelőtt forrásvidékét úgy felfedezni, hogy különféle lelki tevékenységeinkben való szerepét felderítjük.

620. *A „tudattalan" szerepe különféle tevékeny-*

ségeinkben. A tudattalan szerepét eddig főleg egyes feltűnő, különleges lelki megnyilvánulásokban mutatták ki; ezenkívül az emlékezet tudattalan jellegét is hangsúlyozták. Van-e közük és mi közük van legközönségesebb, mindennapos tevékenységeinknek a tudattalanhoz?[1]

Amikor egy nagyváros forgatagában járunk, az itt zajló élet némi megszokása után már beszélgetve, gondolkodva is akadálytalanul mozgunk a sürgés-forgásban: a nagyobb, gyorsabb járművekre fel-felfigyelünk, de a lassú kocsikra, a könnyű kerékpárokra, a gyalogjárókra alig vagy semmi ügyet nem vetve, mégis általában összeütközés és nehézség nélkül közlekedünk. Szinte öntudatlanul irányítjuk járásunkat, a környezetet nagyjából megszokva, de folytonos változásaihoz, új helyzeteihez pillanatról-pillanatra megfelelően, „ügyesen" alkalmazkodva. Ugyanígy, társalogva és mégis baj nélkül étkezünk, bár az egyes ételek, evőeszközök korántsem mindíg a régiekhez teljesen hasonlók: mindamellett cselekvésünk ügyesen alkalmazkodik hozzájuk. Ezekben az esetekben igen bonyolult és változatos cselekvéseket hajtunk végre a nélkül, hogy azokra különösebben figyelnénk, sőt néha egészen figyelmetlenül. És mégsem mondható, hogy ezeket a cselekvéseket annyira megszoktuk, hogy erős, begyakorolt asszociációk folyamán mechanikusan mennek végbe: mert mindegyikben folyton új és új, többnyire nem nagy jelentőségű, de mégis számottevő változatok merül-

[1] A következő vizsgálódásokra vonatkozóan l. a szerző külön tanulmányát is: *A teljes tudat, tudatvilágunk lelki alapja,* Athenaeum 1930. évf. I—II. f.

nek fel, amelyekhez mechanikus módon nem lehetne alkalmazkodnunk, hanem csupán a megszokott cselekvésnek is folytonos újszerű, spontán változtatásával. Valamennyi bonyolultabb szokáscselekvésünk olyan, hogy nem mereven pontos ismétléssel, hanem a részletekben folyton új és új változatokkal folyik le, amelyekben a cselekvés a körülmények változásaihoz alkalmazkodik.

Még feltűnőbb jelenségeket tapasztalunk a beszéd, a gondolkodás, a képzeleti tevékenység terén. Amikor beszélgetünk, vitatkozunk, előadunk, beszédünknek legfeljebb valami általános célja és váza lebegett előre vagy lebeg közben előttünk, ámde egyáltalában nem tudjuk — pl. vitatkozásnál nem is tudhatjuk — mit fogunk a következő percben mondani. Az előadó, a szónok, aki esetleg órákig összefüggően és folytonosan beszél, csak egy vékony előre kitervezett vázlattal fog bele előadásába, szónoklatába: ennek részleteit annyira nem tudja előre, hogy a megkezdett nagyobb mondat elején még befejezése sincs a tudatában. És mégis általában rendben, logikusan, értelmes és befejezett mondatokban beszél: beszél olyanról és úgy, amiről és ahogyan még soha sem beszélt teljesen hasonlóan, esetleg még megközelítő hasonlósággal sem. Beszédében új gondolatokat sző, új fordulatokat talál: és mindezt úgy, hogy a beszéd általános célján és némi vázán kívül alig egy pár szó van egyszerre tudatában, de sokszor úgy, hogy a kimondott szavakat sem mind tudatosítja. A szükséges és megfelelő gondolatok, szavak, mondatok sorban eszébe jutnak, felmerülnek tudatában éppen akkor, amikor rajtuk a sor: felmerülnek, de honnan? Tudatunk alól, a tudatta-

lanból készen adva, megszerkesztve, sorba állítva. És ez annyira természetes, hogy az értelmetlen beszéd vagy a megakadás egyenesen abnormisnak tűnik. Az író is, amikor ihletve dolgozik, alig győzi a felötlő gondolatokat, mondatokat leírni, úgy kergetik egymást a tudattalanból való felmerülésükben: és sokszor sem „eszében", sem a papiroson nem kell semmit sem törölnie; még verses sorok is néha lapszámra és hiánytalanul stilizálva, hiánytalan ritmussal „jönnek". Ugyanígy bontakoznak ki sorban a szemléletes képzelet képei, sokszor szigorú terv és következetesen megtartott szabályok, jelentéselvek szerint; még hosszú időn át folytatólagos, következetes álom is előfordul, amint pl. *Hamilton* említi egy fiúról, aki álmában szenátornak képzelte magát és erről a szerepéről hosszú, összefüggő történeteket álmodott végig.

Lehetséges mindez? Hogyne, hiszen tény. De hogyan lehetséges? Itt már egyenesen azt találjuk, hogy legközönségesebb, de sokszor legjelentősebb tevékenységünkben is nem tudatos énünk, tudatvilágunk cselekszik, gondolkodik, képzel, hanem ez alatt valami rejtett tényező szövi értelmes rendben, precíz logikával cselekvésünket, gondolatainkat, képzeteinket és tudatéletünk csak a kész eredményt veszi tudomásul. Ezt azután sokszor bírálja, kritizálja, alakítja, esetleg visszaveti, de máskor csak szinte passzív szemlélője a tettek, gondolatok, képek felmerülésének és nem egyszer utólag veszi megdöbbenve észre, mit tett akaratlanul, mi csúszott ki önkénytelenül száján. Ez a tudattalan lelki tevékenység a tudatunkban lefolyónál általában jóval nagyobb terjedelmű és a „tudattalan" lelki jelentősége

a tudatvilágéval szemben egyenesen túlnyomónak mutatkozik. De miféle tevékenység és miféle tényező ez?

621. *A „tudattalan“ mint az én teljes tudata.* Semmi esetre sem a véletlen műve: hiszen folytonos értelmesség, elvszerűség, következetesség nyilvánul meg benne. Ámde nem is a begyakorlott tevékenységek ismétlése: annyira nem, hogy éppen a tudattalan a legtöbb őseredeti, spontán, újszerű tevékenységünk forrása. Nem vagy csak ritkábban kész asszociációk után halad, hanem folyton új meg új kapcsolatokat alkot; az emlékezetnek jelentéselveken alapuló asszociációkat szövő egész tevékenysége is ide tartozik, de ide tartozik a gondolkodás és képzelet rengeteg eredeti, újszerű munkája. Nem lehet a feladattudat, a célképzet „determináló tendenciája“ sem: hiszen az ilyen célképzet maga nem létesít semmit, a feladattudat pedig nem magyarázza meg a tudattalanból fakadó tevékenységet; mert sem e tevékenység anyaga, tárgyi tartalma, sem lefolyása maga nem tudatos, csupán a tudatban felmerülő végeredménye. A determináló tendencia csupán éppen azt a tényt jelöli, hogy lelki tevékenységünk bizonyos feladatok, célok szerint és szolgálatában értelmesen, következetesen megy végbe. De mi e végbemenés oka, forrása, létesítő tényezője? Értelmes kapcsolatok, tartalmak létrejövetelének oka, forrása nem lehet más, mint maga is értelmes és pedig aktíve értelmes, vagyis tudatosan értelmes tényező, az értelmesség szónak legtágabb, mindenféle, pl. érzelmi értelmességet is magában foglaló jelentésében. Ha ezt nem tesszük fel, ha uj értelmes gondolatainkat, cselekvésünket nem valami

aktíve értelmes, azaz tudatosan értelmesen ható forrásra vezetjük vissza, mégis csak a véletlent, a vakesetet tesszük értük felelőssé, ami képtelenség. A tudattalanból felfakadó értelmes magatartások, hatások és tartalmak egész sorozata teljesen érthetetlen valami mélyebb értelmes forrás, azaz tudatos értelmességgel szövő tényező felvétele nélkül; automatikusan nem alakulhatnak hosszú értelmes gondolat- és képzetsorok, mert akkor éppen értelmességüknek nincs oka és alapja. Ez az aktív értelmesség, mélyebb tudatosság azonban nem lehet magukban a gondolatokban és képzetekben mint puszta tárgyi tudattartalmakban: hiszen ezek csak aktusainktól függően, igen múlékonyan és változóan, semmiképen sem önmagukban állanak fenn. Ámde valami idegen szellemi váltóőr sem tételezhető fel a tudat mélyén vagy az agyban, aki terveinknek, céljainknak engedelmeskedve híven és pontosan gondolkodnék, cselekedne, képzelne helyettünk és csak a kész eredményt közölné velünk! Akkor ez és nem énünk volna lelki életünk központja és őstényezője. Ez a feltevés nem kevésbbé képtelen, mint az előbbi. Különben is az az általános meggyőződésünk, hogy e tudattalan tevékenység lelki életünk rejtett mélységeiből, de belőlünk, énünkből fakad: hogy esetleg ajándékba kaptuk kincsgazdagságát, de nem úgy, hogy mi semmit magunktól nem tettünk hozzá, nem járultunk aktíve hozzá létrejöveteléhez; valóban úgy érezzük, hogy énünk legmélyéből fakad e tevékenység. De mindenképen tudatunk „alól". Ha tehát a tudattalan lelki tevékenység nem tudatunkból fakad, de nem származhatik magukból a felmerülő tárgyi tartalmakból, képekből, gondolatokból, valamint egy énünkön

kívül álló, idegen hatótényezőtől sem — mivel ez, igen ellentmondóan, egyrészt annak a tényezőnek teljes függését kitűzött céljainktól, másrészt a mi teljes függésünket annak tevékenységétől jelentené — nem marad más lehetőség, mint annak feltevése, hogy ezek a tudattalanból fakadó tevékenységek énünknek egy a közvetetlenül adott tapasztalati tudata alatt, azon túl fennálló tudatából erednek. Mivel pedig ez a tudattalan egész elmúlt élménykincsünket, emlékezetünk egész tartalmát felhasználhatja és alkalomadtán fel is használja, még pedig tudatosan, értelmesen felhasználja, énünk e mélyebb tudatának egész elmúlt élménykincsünk egyszerre meglévő, aktuális, adott teljes tudatának kell lennie. Énünknek ez az egész multjára egyszerre kiterjedő teljes tudata legközönségesebb közvetetlenül adott lelki tevékenységeinknek szükséges előfeltétele, amely nélkül cselekvésünk, beszédünk, gondolkodásunk, képzeleti tevékenységünk nem mehetne végbe, lehetetlen volna. Közvetetlenül átélt tudatunk alatt énünk egy sokkal tágabb körű, egész multunkra, „tudásunkra" kiterjedő teljes tudata a lelki élet alapvető szükségessége, lehetőségének alapfeltétele: mert nyilvánvalóan ez működik közvetetlenül adott lelki életünk nagyobb részében és végeredményben egészének alapja; hiszen a tudat alól felmerülő tartalmakból táplálkozik, az emlékezetre épít egész tudattevékenységünk. Énünk így értelmezett teljes tudata tehát lélektani szükségesség: ez az a potenciális, vagy jobban mondva rejtett tudás, amellyel minduntalan találkoztunk és amely most a közvetetlenül átélt tudat alatti tényleges, aktuális, élő és ható tudatként mutatkozik.

622. *A teljes tudat létét igazoló lelki jelenségek.* A következőkben a lelki élet néhány olyan jelenségét foglaljuk röviden össze, amelyek a teljes tudatot szinte a maga ténylegességében állítják elénk. Mindenekelőtt még egyszer visszatérünk az emlékezet szemügyrevételéhez. Azt láttuk, hogy az emlékezet mindenkori tudattevékenységünket aránylag igen biztosan kiszolgálja a szükséges emlékezeti tartalmak felvetésében. Ámde azt, hogy milyen tartalmakra van szükségünk, változó mindenkori élményeink, feladataink, céljaink, szándékaink határozzák meg: és így a szükséges emlékek, ismeretek felidézése semmiképen sem mehet végbe az időbeli szomszédos átélés alapján alakult asszociációk szerint, hanem folyton új és új jelentéselvek szerint való asszociációk alkotását kívánja az emlékanyagban. És az emlékezet ezt is kitűnően elvégzi. Ennek a tevékenységének a megértéséhez semmiképen sem elegendő az az önmagában teljesen indokolt és a tapasztalás alapján — amint nemsokára még jobban belátjuk — helyesnek bizonyuló feltevés, hogy az átélt élményeket kísérő fiziológiai folyamatok valami nyomot hagynak hátra az agyban és e nyomok alapján a régiekhez valamiképen hasonló folyamatok jönnek létre az idegrendszerben az emlékezet élménytartalmának felújításakor; mert hiszen ezek a nyomok és funkciólehetőségeik semmiképen sem magyarázzák meg, hogy miért éppen a folyton változó feladatok *értelmének* megfelelő élménytartalmak újulnak fel aránylag szigorú logikai precizitással és következetességgel? Itt kétségtelenül csakis értelmes tényező tevékenysége magyarázhatja meg az emlékezeti anyag értelmes rendezett-

ségét és a változó feladatok értelmének megfelelő változatos felújúlását. Ugyanígy a ráismeréshez is szükséges az — esetleg fel sem újítható vagy nem tényleg felújuló — előbbi, régibb élmény jelenléte a teljes tudatban, amelyhez az új élményt hasonlítva ismerünk rá az új élményben a régi tartalmára. Nemkülönben állunk a hasonlóságtudatnak azzal a sajátságos jelenségével, amikor valamely tárgyat egy vagy több másik, ismert tárgyhoz hasonlónak minősítünk a nélkül, hogy a hasonló tárgy vagy tárgyak a tudatban jelen volnának vagy akár felújításuk lehetősége is megvolna; a hasonló tartalmaknak későbbi esetleg mégis lehetővé váló felújítása az új tartalomhoz való hasonlóságukat és ezzel a hasonlóságélmény igazságát igazolja és egyúttal rámutat arra, hogy a hasonló tartalmak valahol — azaz éppen a teljes tudatban — jelen és az új tartalommal összehasonlíthatók voltak. Másképen ezt a hasonlósági élményt sem tudjuk megérteni, mert a hasonlóság olyan viszony, amely csupán a hasonló tagokban van meg és ezek nélkül sem fenn nem áll, sem meg nem ragadható.[1]

Feltűnő jelenség a folyamatos szómegértés: a szavakat megértjük és használjuk a legnagyobb sebességgel a nélkül, hogy a legtöbbnek jelentése felmerülne tudatunkban; csupán többé-kevésbbé világos irányélményünk van, amely jelentésük felé céloz azzal a tudattal, hogy ezt a jelentést ismerjük és bármikor felidézhetjük. Ez a szómegértés és ér-

[1] L. a szerző *Grundlegung der Philosophie* I. k., valamint *Bölcseleti alapvetés* c. munkáinak a hasonlósággal foglalkozó vizsgálódásait.

telmes szóhasználat is teljességgel érthetetlen marad annak a feltevése nélkül, hogy a szavak jelentései a teljes tudatban valóban tudottak, állandóan tudatosítva vannak.

Az a furcsa jelenség, hogy valamire, amit alig vagy egyáltalában nem vettünk tudatosan észre, később mégis vissza tudunk emlékezni, látszólag szintén egy „tudatunk alatti tudatra" vall, amely a kérdéses tartalmat tudatosan észrevette, megőrizte és elénk vetítheti: mert csupán annak a feltevése, hogy a tartalmaknak megfelelő ingerek nyomot hagytak szervezetünkben, maguknak a tartalmaknak későbbi tudatbeli felmerülésére alig szolgáltat elégséges magyarázatot.

Az előbbinél sokkal feltűnőbb és fontosabb jelenség az ismert tudatalatti keresés, amikor egy tartalom felidézése vagy valamely probléma megoldása fárasztó, hosszas töprengésre sem sikerül, de a kérdéssel való foglalkozás után egy idővel a felújítandó tartalom vagy a keresett megoldás magától készen felmerül: itt a tudat alatt értelmes, tudatos keresésnek kellett végbe mennie, mert főképen valamely bonyolult feladat megoldása semmiképen sem tekinthető automatikus, véletlen megoldódásnak. Itt is a teljes tudat keresett és talált, amit azok a néha, a kérdéssel való foglalkozás elejtése után felmerülő feszültségi érzelmek is tanusítanak, amelyek a tudatalatti továbbkeresésre vallanak.

Hogyan érthető és fejthető meg a teljes tudat felvétele nélkül a tudattalan időtudat meglepő jelensége: az a jelenség, hogy egyes személyek nemcsak az ébrenlétkor találják el igen jól az időt, bár nem mindig ezt számolják, hanem még álmukból is

valamely előre kitűzött, szokatlan időre pontosan fel tudnak ébredni, nem úgy, mint az ideges ember, aki álmatlanná válik ilyenkor? Itt is csak a teljes tudat időtudatának és időszámításának a felvétele adhat választ e rendkívül csodálatos jelenségre.

Honnan van az, hogy valamely önmagában nem feltűnőbb, de számunkra fontos ingerre figyelmünk más irányú erős elfoglaltsága, elmerülése mellett is rögtön reagálunk, holott esetleg tárgyilag sokkal erősebb, de számunkra nem jelentős ingerekről semmi tudomást nem veszünk? Ez is csak a teljes tudatnak valamennyi minket érő és érzékeinket tényleg afficiáló ingert felfogó és a fontosakra reagáló tevékenysége alapján érthető.

A halálos veszedelemben forgóktól ismételten leírt „expresszélmény", amelyben állítólag egész multjuk szinte pillanatok alatt lepergett, sőt szinte egyszerre állt előttük, reprodukciós képességünk alkalmilag óriási erejéről tanúskodva majdnem már a teljes tudatot állítja a közvetetlen tapasztalásban is elénk, bár feltehető és körülbelül bizonyosra vehető, hogy itt is még csak rendes tudatunk átélési képességének abnormis fokozódásáról van szó. A tudatfolyamat sebességének óriási megnövekedésével már az álomban is találkoztunk: és a néha felmerülő következetes, értelmes álmok vagy az álomban végzett értelmes, esetleg igen értékes gondolati vagy művészi, technikai képzelő tevékenység megint csak az álomszövő tényező tudatosságára, azaz a tudatunk alatt rejtve működő teljes tudatra utalnak, amely az álmot elénk vetíti. Ugyanez működik a művész ihletében, a lángész intuitív tevékenységében, a csodagyermek bámulatos teljesítményei-

ben, amelyek mind tudatunk tudattalan mélyéről felfakadva mégis csodálatos értelmességre, legnagyobb fokú logikai vagy esztétikai vagy gyakorlati erőre vallanak. Ugyanebbe a körbe sorolhatók egyes ú. n. okkult jelenségek, a clairvoyance, a telepátia, a médiumizmus egyes, valódiságukban igazolt esetei: ezekben is a teljes tudat hatalmas és még korántsem eléggé felderített erőinek megnyilvánulását kell elsősorban látnunk; ilyen erők megnyilvánulásával találkozunk a hipnotikus vagy közönséges szuggesztió feltűnő jelenségeiben és hatásaiban is.

Ámde tudjuk azt, hogy a legközönségesebb tevékenységekben is folyton megnyilvánul a teljes tudat hatása; így többek között szokáscselekvéseinkben is, amelyeknek sajátságos plaszticitása, rugalmassága, sokszor igen értelmes alkalmazkodó képessége a teljes tudat tevékenységére utal. Különösen erre utal általános értékelésünk is olyan szokáscselekvésekre vonatkozóan, amelyek nagyobb erkölcsi jelentőségűek: ha a már magától, harc nélkül, szinte öntudatlanul gyakorolt jócselekedet aktusát és lelki forrását magasabbra értékeljük, mint a harc után, nehezen és igen tudatosan végrehajtott jótettet, akkor rejtett meggyőződésünk szerint az az „automatikus“, „öntudatlan“ jócselekedet nem lehet valóban mechanikus és tudattalan, hanem csupán egy mélyebb és erkölcsileg megszilárdult, erős és tudatos erkölcsi készségekkel rendelkező tudatból fakadhat.

A jelenségek felsorolását még folytathatnók: egész lelki életünkben csodálatos mélység és titokzatosság nyilvánul meg, amely a lelki világ mélységdimenzióiba vezetve ott, az állítólagos tudatta-

lanban, azaz közvetetlenül átélt tudatunk alatt, egy mindenképen értelmesen ható, csakis tudatosként lehetséges és pedig rendkívül gazdag terjedelmű tudattal bíró tényezőre utal. A lelki élet közvetetlen adottságainak nagy része kényszerítő erővel visszamutat egy ilyen rejtett tudatra, mint forrására, létének, sőt lehetőségének szükséges előfeltevésére, amely nélkül egyáltalában nem jöhetne létre: a közvetetlen lélektani megfigyelés tárgyai megérthetőségük végett szükségessé teszik azt a reduktív-regresszív visszakövetkeztetést, amely forrásukként a közvetetlenül adott tudatéletünk alatt működő, sokkal gazdagabb és hatóképesebb tudatot fedez fel. A reduktív-regresszív vizsgálat ennek a tudatnak a létét mint közvetetlen lelki adottságaink szükséges reális előfeltevését, okát, mint közvetve, hatásaiban adott lelki tényt, lelki realitást, lelki alaptényezőt ragadja meg.

623. *A teljes tudat lehetőségének a kérdése.* Mindezeket belátva és elfogadva mégis felmerül a kérdés: lehetséges-e ez a vázolt teljes tudat és hogyan? Lehetséges-e egyetlen énünk két tudata és lehetséges-e akkora terjedelmű tudata, amely minden elmúlt élményre egyszerre kiterjed? És ha lehetséges, hogyan lehetséges amaz a tudat is és közvetetlenül átélt, szűkebb tudatunk is? Mi a kettő viszonya egymáshoz és mit jelent egyáltalában ez a furcsa tudatkettősség? Ezekkel a kérdésekkel az embertani problémák legmélyére, az ember mivoltának legmélyebb lényegébe, szinte metafizikai közepébe fúrjuk be magunkat, annyira, hogy a reájuk adott válaszokkal az emberi lélek és lelki élet terü-

letét túlhaladjuk és az embertan alapvető és végső filozófiai problémáinak a területére hatolunk be.

624. *A teljes tudat és az emberi tudat struktúrája és egymáshoz való viszonya.* Tudatjelenségeink egymagukban sokszor irányulnak ugyan a testre, de nem mutatnak semmiféle testi, anyagi jelleget: az akarás, a belátás, a képzet, az érzelem, de még a szemlélet érzetmozzanata is valami egészen más, mint amilyennek a test, az anyag, e téres, passzív hatáshordozó a reduktív vizsgálatra mutatkozik. A jelentéssel bíró tudatrealitások éppen sajátságos jelentéses, értékkel telt és tudatos jelleget mutatnak: ez az, amit szellemi jellegnek mondunk. Lelki tényezőink és jelenségeink önmagukban sajátságosan testetlen, nem anyagi, hanem ú. n. szellemi természetűek. Ezzel szemben áll az a tapasztalatilag igazolt, mindinkább közismert tény, hogy egész tudatéletünk lefolyása legszorosabban hozzá van kötve testi szervezetünk, főleg idegrendszerünk, de más szerveinknek is, normális működéséhez; és pedig nemcsak egész tudatfolyamunk szakad meg a szervezetet érő egyes sérülések, életműködésének rendellenessége következtében, vagyis az ember elájul, öntudatát veszti, hanem a testi életműködések kóros gyengülése vagy elváltozása a lelki élet bármelyik részének gyengülését, eltorzulását vagy kiesését is eredményezheti. Így gyengülhet, torzulhat, illetőleg kieshet az önérzelem, az akarás, a belátás, a szómegértés, az olvasóképesség, a számemlékezet, egy elmúlt korszakra való emlékezési képesség, a kritikai képesség, a vágydinamizmus, általában az érzelmi élet stb. Mindebből világos, hogy önmagukban testetlen jellegű tudatjelensé-

geink tényleges létrejövetele és lefolyása általában és a részletekben is szorosan függ a test szervezetétől és életműködéseitől.

Ez a látszólagos ellentét az előbbi, két tudat létéhez fűződő paradoxonnal egybevetve, ezt a nagy nehézséget megoldja és egyúttal maga is eltűnik. Az egyéni lélek teljes tudata az egyéni lelki életet a maga tisztaságában, tiszta lelkiségében, szellemiségében alkotja: ez a lélek világa önmagában. Az ember azonban nemcsak lelki, hanem egyúttal testi lény is: közvetetlenül adott tudatunk egyetlen, lelki énünk testhez kötött, tehát pszichofizikai szerkezetű, igazi emberi tudata, amelyben a tiszta lelki élet egészéből csak annyi válik tudatossá, amivel megfelelő fiziológiai folyamatok is együtt járnak. Mivel pedig a testi szervezet hatóképessége igen korlátozott, közvetetlen tudatunkban egyszerre csak aránylag kevés van jelen: így pl. az *én* többé-kevésbbé meglévő tudata önmagáról, egy-két aktus vagy aktuskomplexum, énünk legutolsó állapothatározmányai és többnyire néhány tárgyi tudattartalom, azaz szemléleti kép, képzet, gondolat vagy elhatározás. Hogy azonban még az erősen korlátozott emberi tudatban is, amely a teljes tudatnak mintegy szűk nyílása, egyszerre több lelki adottság van jelen, igazolja a lelki életnek egyszerre több élményre és tartalomra való irányulási képességét. Így természetesen semmi akadálya sincs annak, hogy a testi szervezettől nem korlátozott, attól független tiszta lelki teljes tudatban egyszerre valamennyi elmúlt élmény tudatos: hiszen ez is csak — bár igen nagy — véges számot jelent, tehát elvileg nem különbözik a testhez kötött „emberi“ tudatnak

szintén egyszerre több tartalomra való irányulási képességétől.

Ilyen módon megoldódott a nehézség: ugyanegy énünknek önmagában tiszta lelki teljes tudata van; ez működik lelki életünk alapján. De ugyanez az én a testhez kötött, annak működésétől is függő és korlátozott, pszichofizikai „emberi“ tudatot is megalapozza, amelyben a tudatosság a lelki éné, de benne csak annyi tudatos, amennyivel megfelelő fiziológiai folyamatok járnak együtt. Így a teljes és az „emberi“ tudat problémájának egyes további, konkrét nehézségei is megoldódnak. Mindenekelőtt a feledés, a felidézési lehetetlenség egyszerűen azzal magyarázható, hogy az emberi tudatban való felidézési lehetőséghez szükséges testi, agybeli „nyomok“, elváltozások megszüntek vagy átalakulásuk, esetleges fiziológiai „elzártságuk“ miatt nem aktiválhatók, tehát a megfelelő testi folyamatok híján az illető tudattartalmak az emberi tudatban nem idézhetők fel. A néha később mégis lehetségessé váló felidéződés a testi emléknyom fiziológiai elzártságának megszűnéséből érthető. A ráismerés és emlékezés hiánya is a felidézési lehetetlenséghez hasonló testi okokon alapulhat.

Más kérdés az, hogyan érthetők meg az emlékezetnek rendkívül gyakori csalódásai, azok az esetek, amikor emlékképeink meghamisítva, hozzáképzelt mozzanatokkal megváltoztatva idéződnek fel és mi az eredeti tapasztalásnak megfelelőnek ítéljük őket? Itt talán nemcsak az emberi tudat fogyatékosságában, hanem a teljes tudatnak nem abszolút mindentudó és csalhatatlan természetében is kell a hibaforrást keresnünk. Folytonosan aktív énünk állan-

dóan tovább szövi, színezi, alakítja tudatunk tartalmait, képzeteinket, gondolatainkat: természetesen felteendő, hogy a teljes tudat is élményeinknek eredeti alakjukban való megrögzítése mellett azokat folytonosan tovább is alakítja és ennek az alakításnak az eredményeit, újabb és újabb, többé-kevésbbé hasonló képeket és gondolatokat is, persze megőrzi. Így betölti az eredeti megfigyelés hézagait, tovább színezi és variálja az eredeti adatokat stb. Lehetségesnek látszik itt azután olyan későbbi csalódás, hogy a teljes tudat is néha összetéveszti az eredeti tapasztalást a képzeletileg továbbfűzött variációkkal, azaz tudatunk rögzítő képessége nem abszolút csalhatatlanul biztos, bár valamennyi átélt tartalmat is megtartja; ez az utóbbi az eredetileg átélt képnek valami módon való újramegjelenése alapján történő felismeréséből és határozott azonosításából derül ki. Viszont ez a határozott felismerés és azonosítás arra is utal, hogy legalább többnyire itt is az emberi tudat gyöngesége és fogyatékossága, amely nem engedi meg a tökéletes felidézést, eredményezheti a csalódásokat.

A szervi bajokkal kapcsolódó, nagy mértékű és terjedelmű ráismerési hibák szintén az emberi tudat fiziológiai alapját látszanak okolni: a helyesen felidézett emlékképre való ráismerés képtelensége — amely kis mértékben nem beteges, de pl. a Korsakoff-kórnál nagy mértékben fellép — minden valószínűség szerint csak fiziológiai alapú, míg a fausse reconaissance, a hamis ráismerés pozitív esetei, amikor át nem éltre mint átéltre „ismerünk rá“, inkább lehetnek részben a teljes tudatnak is csalódásai, bár valószínű, hogy itt is nagyrészben csak

az emberi tudatnak fiziológiai fogyatékosságból, illetőleg zavarból eredő csalódásaival állunk szemben. Mindez teljesen megérthető a teljes tudat felvétele mellett is, hiszen a teljes tudat nem abszolút, végtelen, mindentudó és csalhatatlan, bár hasonlíthatatlanul világosabb, erősebb, pontosabb és nagyobb, mint az emberi tudat. Viszont ezeknek a fogyatékos, illetőleg abnormis jelenségeknek a nem fogyatékos és a normális jelenségekkel való összefüggésére jobban rávilágít a teljes tudat feltevése, amely nélkül különben a normális lelki jelenségeket egyáltalában nem tudjuk megmagyarázni.

A degeneráció, hisztéria, ideg- és elmebaj legkülönbözőbb fajtái szintén az emberi tudat fiziológiai alapjának szervezeti és működési hibáiban lelik magyarázatukat, sőt G. *Geley*nek egyik a „magasabb tudattalan" és az agy viszonyára vonatkozó magyarázatához hasonlóan egyes idegességi esetek talán úgy is magyarázhatók, hogy vagy a kis kaliberű teljes tudatnak az agykormányzásra való gyöngesége, vagy a nagyon hatalmas teljes tudatnak az aggyal szemben támasztott túlságos igényei a kettő közötti helyes koordinációt, illetőleg szubordinációt megbontják és így idéznek elő funkcionális zavarokat; különösen az utóbbi eset feltevése igen alkalmas és tapasztalatilag igen megfelelőnek látszik nagy, geniális szellemek egyes ideges bántalmainak megértésére. A teljes tudat nem hisztérikus, nem őrült, de lehet szeszélyes, perverz, állhatatlan, makacs, mindenféle tisztán lelki eltévelyedést vagy nemcsak fizikai elferdülést magáévá tehet és így alkalmas lelki alapja lehet az emberi tudat fiziológiai zavarokkal is kapcsolatos bajai-

nak, sőt ilyen zavarokat elő is idézhet; máskor persze tőle teljesen függetlenül léphetnek fel az idegrendszerben — pl. szifilitikus alapú — kóros elváltozások és a teljes tudat egész ártatlan lehet az emberi tudat ideg- és elmebajaiban, amelyektől egyúttal mentes is, de amelyek miatt nem képes az emberi tudatban normális működését kifejteni.

Az egyidejűleg vagy egymásután fellépő tudathasadások, tudatmegsokszorozódások sem mondanak ellent a teljes tudatnak, sőt csak a teljes tudat felvétele alapján érthetők meg kellően. Főleg hisztériás esetekben lép fel az a jelenség, hogy az egyén működő, éber tudatán kívül egy másik tevékenységi sor is húzódik, amelyben értelmes cselekvéseket végez az illető személy a nélkül, hogy tudna róluk. Ehhez a cselekvéssorhoz nem tartozik külön én, mintegy „tudatalatti" forrása van: ez a tudatalatti forrás pedig, a cselekvéssor értelmes jellegét tekintve, nem lehet más, mint a teljes tudat, amely az emberi szervezettel a lelkileg szintén tőle megalapozott emberi tudaton kívül álló, abba bele nem vetített, emberi tudaton nem alapuló cselekvéseket végeztet. Ez nem is olyan nagyon rendkívüli dolog, hiszen sokszor normális körülmények között is hat, cselekszik a teljes tudat a testben és a testtel a nélkül, hogy ez az emberi tudatban tudatosulna.

Az egymás után fellépő személyiségeknél két vagy esetleg több, a tudatos személyiség minden vonásával rendelkező személyt él át egymás után ugyanaz az egyén, úgy hogy egy ideig A személyiségnek, majd B-nek, azután ismét A-nak tudja magát. A különböző személyek egymásról nem tudnak, vagy csak az egyik tud a másikról, de a másik nem

tud az egyikről. Ugyanannak a személyiségnek újra való tudatosulásával az illető személy — mondjuk A — rendszerint körülbelül ott folytatja életét, ahol a másik személynek, mondjuk B-nek, megjelenésekor elhagyta.

A vázolt eset csak az emberi tudat egységét rendíti meg és éppen a teljes tudat újra visszaadja az ilyen egyén tudategységét; a leginkább elfogadható magyarázat az, hogy a teljes tudat, valószínűleg az agy különböző részeiben, egymás után különböző emberi tudatokat létesít, amelyeket közös emberi tudat és emberi tudatbeli emlékezés vagy egyáltalában nem, vagy csak egyoldalúan köt össze. Minthogy felfogásunk szerint nem az emberi, hanem a tiszta lelki, teljes tudat alapozza meg és tartja fenn a lélek és a lelki tudat lényeges egységét, így és — mondhatnók — csakis így nem veszélyeztetik a tudathasadás e jelenségei a tudategység és a személyegység különben tarthatatlanná váló elveit, hanem nagyobb nehézség nélkül megmagyarázhatók. — Természetes, hogy a csupán az organizmuson át megnyilvánuló teljes tudat, valamint az emberi tudat speciális funkciói és viszonyai további részletes lélektani és fiziológiai magyarázatot igényelnek.

Ezek után már csak a teljes tudat struktúrájának és az emberi tudathoz való viszonyának rövid összefoglalása marad hátra. Mindenek előtt újra le kell szögeznünk, hogy elvileg fel kell hagynunk azokkal a kísérletekkel, amelyek az emberi tudat számára nem tudatos forrásból eredő, de értelmes, sőt mély értelmű jelenségeket valóban tudattalannal próbálnak magyarázni. A nyilvánvalóan tudatosságot elárulót tudattalannal, az értelmest értel-

metlenséggel magyarázni valóban nem nagyon értelmes dolog, még azon a pozitivisztikus állásponton sem, hogy e jelenségeket megalapozó tudatot nem tapasztalunk. Nem tapasztaljuk, de sok olyant el kell fogadnunk, amit nem tapasztalunk: ezek a jelenségek is kényszerítő erővel követelik, hogy felvegyük egy tudat létét és működését, mint az ismertetett tapasztalati jelenségek elengedhetetlen feltételét. És e jelenségek alapján az őket létrehozó tudatot adott emberi tudatunknál sokkal tágabb körűnek, minden volt élményünkre kiterjedőnek, ennyiben „teljes" tudatnak kell felvennünk, különben nem magyarázza meg a tőle egész elmúlt élményvilágunkból változatosan, gyorsan és értelmesen összeszőtt képzet- és gondolatsorozatainkat. Ha a lélektan valóban értelmes magyarázatát kívánja adni értelmes lelki jelenségeinknek, nem zárkózhatik el a teljes tudat felvétele elől, mert nélküle, ismételjük, legelemibb és mindennapi tudatfolyamataink megértése és értelmes megmagyarázása lehetetlen. Mindenesetre itt az ideje, hogy a lélektan értékes pszichofiziológiai kutatásai és kétes értékű mechanisztikus magyarázatai után a valódi lelki jelenségek igazi, valóban pszichológiai, azaz lelki magyarázatára is az eddiginél több gondot fordítson.

A teljes tudat egy a testtől függetlenül és önállóan létező egyéni én tudata: ez az én, a mi saját egyéni énünk, lelkünk a maga önálló és teljes mivoltában elsősorban önmagáról teljesen és megszakítás nélkül tud, önmagát ismeri; továbbá minden egyszer átélt, tudatában volt tudattartalmáról egyszerre tud és saját előző állapotait a mindnyájukat mindenkor magasabb egységben összefogó, mindenkori

aktuális állapotaiban egyesíti. Számára a mult nem elmúlt, hanem állandóan tudatosan megmaradó birtoka: ennyiben rendkívüli stabilitás, állandóság jellemzi. Másrészt azonban igen nagy teremtő erő, folytonos továbbszövés, kibontakozás nyilvánul meg benne. Mindkettőt könnyen beláthatjuk.

Valamennyi átélt tudattárgynak — képzetnek, gondolatnak, tettnek, elhatározásnak — egyidőben való tudása az előzmények után nem jelent különösebb problémát: ezek a tárgyak, akármilyen nagy számban vannak is, mégis csak végesek és mindnyájan, mintegy mezőn kiterítve, lehetnek a teljes tudat énje előtt, amelynek az emberi tudat énjénél ebben a tekintetben csak fokozatilag sokkal nagyobb áttekintő képessége van. Még egy tárgyról alkotott ellentétes képzetek és gondolatok is megférnek egymás mellett, igaz és téves tartalmú gondolatok is, mert hiszen mindezek mint tudattárgyak valóságok és pedig egymástól különböző valóságok, amelyeknek együtt és egyszerre való tudásában semmiféle lélektani ellentmondás nincs.

Más a helyzet azoknál az élményeknél, amelyek magának az énnek aktusai, vagy állapotai. Itt egy és ugyanaz az én egymásután lehet reménykedő és kétségbeesett, ugyanazt a dolgot szerető és gyűlölő, örömmel teli és elszomorodott, jó és rossz, határozatlan és elhatározott, kétségeskedő és meggyőződött stb. De egyszerre mindezeket az aktusokat és állapotokat nem élheti úgy át, hogy valamennyinek olyan módon és mértékben van tudatában, mint eredeti átélésekor. Az a válasz, hogy egyes ilyen aktusokról, illetőleg állapotokról a teljes tudat később is teljes mértékben tud, de azokat már nem helyesli,

nem elegendő: ilyesmi csak régi és már nem approbált tárgyi tartalmaknál lehetséges és elégséges azoknak későbbi teljes tudása mellett is, mivel mindnyájuknak egyszerre való tudása az énre nézve nem jelent ellentmondást. Ámde reménykedő és reményvesztett, tépelődő és meggyőződött stb. ugyanabban a tekintetben és egyszerre nem lehet az én úgy sem, ha az egyik aktust, illetőleg állapotot nem approbálja is, mert ezek az aktusok, illetőleg állapotok az énnek magának határozmányai, de csak akkor és addig igazán teljesek, amikor és ameddig az én egészen és valóban átéli őket. Mihelyt már nem approbálja, azaz nemcsak pl. morálisan nem helyesli, de azért átérzi, hanem nem hiszi, nem teszi magáévá az illető aktust vagy állapotot, akkor annak eleven átélése, igazán eleven tudata megszűnt; egymással tényleg és szigorúan ellenkező aktusokat, illetőleg állapotokat pedig egyszerre nem approbálhat ugyanaz az én, mivel akkor egyidőben ellentmondó határozmányai lennének, tehát pl. tényleg és igazában, teljesen hinne is egy dolgot és ugyanazt nem is hinné stb., ami lehetetlen.

Az alanyi tudattartalmak, élmények, tehát az én aktusai és állapotai nem is úgy egyesülnek a teljes tudatban, mint a tudattárgyak: hiszen amint a valamennyi tárgyi tudattartalmat egyszerre tudó teljes tudat a mi adott lelki életünk lehetővé tételére tökéletesen alkalmas, úgy egy ilyen, minden alanyi tudattartalmat egyszerre teljesen tudó, tehát átélő és így az ellentétes aktusoktól és állapotoktól széttépett teljes tudat nem csak önmagában volna lehetetlen, de adott lelki életünknek is nem szilárd alapja, hanem végveszedelme volna.

Mert könnyen belátható, hogy folyton ellentétes és esetleg régen túlhaladott, vagy legalább túlhaladottnak indokolt aktusokat és állapotokat közvetetlen, szűk tudatunkban egymásután újra meg újra felkelthetne és ezzel lelki életünket össze-vissza zavarhatná.

Hogy az átélt aktusok és állapotok a teljes tudatban hogyan és mennyire maradnak meg, arra sok tekintetben elegendő felvilágosítást nyujt adott tudatunk. Ennek megfelelően a teljes tudat énjére nézve is megállapítható az, hogy egy átélt aktusa és állapota sem vész el soha teljesen, hanem mintegy beleszövődik az énbe, hatással van annak egész későbbi lényére és életére, bizonyos tekintetben benne van annak egész későbbi életében. Az átélt aktusok és állapotok sajátságos módon összetevődnek, kumulálódnak az énnek nem szétosztható részekből összetett, hanem egyszerű és intenzív lényében, annak későbbi erejét, intenzitását, képességét, belső gazdagságát, tartalmasságát növelve, illetőleg perverz aktusok vagy állapotok esetében csökkentve. Az alanyi élmények tehát a teljes tudat énjében mind megvannak, de nem „egymás mellett", mint a tudatmező tárgyi tartalmai, hanem az intenzív egyszerű énben „összefogva", abba „beleszövődve", úgy, hogy az én valamennyiükön tovább épül.

Ezenkívül bizonyos intencionális módon ráirányul a teljes tudat valamennyi elmult aktusra és állapotra egyenként is; nem éli ugyan őket teljesen úgy át, ahogyan átélte, de emlékszik átélésükre és annak alanyi és tárgyi körülményeire, egy későbbi „próbaátélésben" fel tudja őket ebből az állandóan tudatában lévő „csíraszerű" emlékező ráirányu-

lásból és az állandó ráirányulás alapján frissíteni, a nélkül, hogy ez a felfrissítés kiemelné lelki aktus- és állapotvilágának, struktúrájának eleven, utolsó, átélésben egyedül teljes, utóljára elért nívójából. Ilyen módon lehetséges a teljes tudat ellentmondás nélkül és megérteti a régi alanyi élményeknek a maguk sajátos módja szerint való teljes tudatbeli fennmaradását is.

Tudattartalmait is a teljes tudat folyton tovább szövi, fejleszti, újakat kapcsol hozzájuk: így énjének eleven erejéből állandó, stabilis tudatvilága nem merev, hanem folyton alakuló, fejlődő, élettel teljes dinamizmus is. Intenzitásban, az én erejében és lelkiségének gazdagságában, és extenzitásban, tudattartalmainak sokszerűségében, a teljes tudatú én tehát folyton nő, fejlődik, gazdagodik, az egyszer elértet nem veszti el és mindig, kimeríthetetlenül újat nyer és elmúlhatatlanul él, — ha pozitív irányban alakul, értékeket valósít meg. Ha azonban értékellenes irányban alakul a teljes tudatú én, mind zavarosabb, széttépettebb, hazugabb lesz és végül a szellem torz karikatúráját mutatja, szintén elmúlhatatlanul.

625. *A lelki élet szerkezete.* A teljes tudatnak ebben a világában működik voltaképen a lelki élet vizsgálatában feltárt lélekdinamizmus bonyolultan egybeszőtt alkata. Itt teljes mértékben érvényesül az akarat, az értelem és az érzelem aktivitása: és pedig, amint tudjuk, mindegyik mindhárom alapvető élettevékenység területén működik, de csupán egyiken dominál. Így a cselekvés tevékenységében az akarat a főtényező és hozzá alkalmazkodik az értelem a gyakorlati belátás és az érzelem a gyakor-

lati ügyesség alakjában, amelyekben a belátásban az értelmi jelleg, az ügyesség alakító mivoltában az érzelmi jelleg teljesen az akarati tevékenység színét vette fel és amaz elvesztette rendszeres értelmi vonatkoztató, emez meleg érzelmi jellegét. A gyakorlati, útmutató, tervező értelem és a motiváló érzelem már saját jellegükben és színükben, de a cselekvő tevékenység mellé rendelve jelennek meg.

Az elméleti tevékenységben, amint tudjuk, az értelem dominál a maga vonatkoztató, viszonybelátó aktivitásával; ennek alá van rendelve az elméleti akarás érzetadó és gondolatadó tevékenysége, amelyből az elméleti színben elveszett az akarat szabadon döntő jellege; valamint az elméleti alakmegragadó-alakító, teljesen értelmi színt felvett érzelmi tényező, amely szintén elvesztette érzelmi meleg jellegét. Ezenkívül az elméleti tevékenység mellé rendelten működik a kutatást, vizsgálódást vivő és szolgáló, de már ebben szabadon döntő, csupán végeredményben elméleti célra irányuló akarat és az elméleti tevékenységet indító, hajtó és kísérő elméleti érzelmi aktivitás.

Végül az alkotó tevékenységben az érzelem uralkodik: ennek színe szerint alakul és működik a neki alárendelt képzelet alkotó, képteremtő akarati eredetű tényezője, valamint az ízlés-tapintat érzelemszínű értelme, ítélőereje. Az alkotó tevékenység mellé is van azután rendelve az alkotások fizikai, anyagi objektiválásában közreműködő, alkotó célú, de már cselekvő jellegű akarat és az alkotás célját, útját, módját kereső, de saját jellege szerint logikailag vonatkoztató és belátó, az alkotó tevékenységet megértésével támogató és részben irányító értelem.

Így szövődnek össze lelki alaperőink a három alaptevékenységben és végül mindhárom alaptevékenység bonyolult lelki egészében: egymást átjárják, támogatják, egymás színét is felveszik, de legalapvetőbb, ősi vonásaikat mindig megtartják. Csak az, aki a lelki erőknek ezt a csodálatos egybejátszását látja és megérti, juthat el a lelki élet eleven struktúrájának kellő megértéséhez.

626. *A teljes tudat és az emberi tudat fejlődése.* Az egyéni léleknek ez a leírt teljes tudatú énje — amint láttuk — az emberi lény testi, állati szervezetével sajátságos módon összekapcsolódva, e testben a test hozzájárulásával és közreműködésével a testhez kötött, attól is függő tudatot létesít: ez a tudat az úgynevezett emberi tudat, amelyben jelenleg mi emberek élünk. A teljes tudatú egyéni léleknek ez a testben jelentkező és a testhez kötött, szűkebb tudata a testtel együtt az ember lélekből és testből összetett és mégis szoros egységű természetét adja. Érthető, hogy én, az élő ember, lelkemnek ebben a megszűkített, emberi tudatában élek, amíg mint ember, mint test-lélek-lény élek. Az emberi tudat tevékenységeiben is megfigyelhető a lelki alaperők szövevényes aktivitása: hiszen eredetileg itt fedeztük fel és írtuk le.

Az emberi tudat, szemben az időn bizonyos értelemben uralkodó, legmélyebb magvában ugyan nem örök, nem abszolúte időtlen, de mégis egy sajátságos időfeletti tartammal bíró teljes tudattal, rabja az időnek: az ő multja elmúlt és sokszor visszahozhatatlanul, végleg elfeledten letűnt. Az emberi tudat így az elmúlhatatlan és minden elértet tudatában tartó teljes tudattal szemben, amely

folyton haladó és gazdagodó jelenben tevékeny, egy igen rövid és gyorsan tovahaladó, tűnékeny jelenben él, a multat nagyrészben elvesztette és „kétség és remény között“ várja a jövőt: sorsa a mulandóság, igazi „földi“ sors. A fizikai időt ez az emberi tudat a maga emlékezetével alig valamennyire tudja kiszélesíteni a rugalmasabb lelki idővé, távol van attól, hogy az idő megőrlő hatását legyőzze, egész világa a mulandó idő világa. De ebből korántsem következik, sőt nagyon kis perspektívájú állítás az, hogy minden valóság ilyen mulandóan időbeli: már a lélek teljes tudatának ideje nem hoz elmúlást, hanem a benne elért idő elmúlás helyett folyton gazdagodó jelenben gyűl össze. A teljes tudat így sajátságos időfeletti tartamú lény, amely maga okozván változásokat, mintegy időt is „teremt“, az átélt időnek nem rabja, hanem összegyüjtő ura, és csak amennyiben maga is változik, azaz — helyes fejlődés mellett — folyton gazdagodik, annyiban időbeli is, de amint láttuk, nem mindenképen; és semmiképen sincs alávetve az időnek; azaz voltaképen csak jelene és jövője van, de a szó teljes, eredeti értelmében vett multja nincs, míg az emberi tudatnak multja, jelene és jövője — a változhatatlan, örökkévaló tartamnak pedig csak jelene — van. A léleknek ebből a folytonos fejlődésképességéből, potenciális végtelenségéből fakad a törekvés, amely mindenféle lelki tényezőt jellemez, akaratot, értelmet, érzelmet egyaránt, és végnélküli továbbhaladásra indít. Vele szemben a lélek időfeletti aktualitását az öntudat néha egyenesen időfelettinek átélhető nyugalma mutatja.

Az emberi tudatnak szűk, a testtől erősen kor-

látozott mivoltából következik az önfeledtség jelensége, hogy pl. erős tárgyszemléletkor, gondolkodáskor az énnek önmagáról való tudata teljesen háttérbe szorul vagy szünetel is. Fiziológiai feltételek eredményezik az emberi tudat teljes szünetelését álomtalan alvás vagy ájulás közben, és erős korlátozódását és megkötöttségét álomban vagy hipnotikus állapotban stb.

A teljes és az emberi tudat különbsége érteti meg különböző fejlődésüket, elsősorban az emberi tudat fejlődését is. A teljes tudat is fejlődik; önmagát jobban megismeri, akaratát erősíti, értelmét gyakorolja, érzelmi életét gazdagítja; tapasztalása és alkotó munkája útján az eredetileg, keletkezésekor tudattárgyak nélkül lévő teljes tudat fokozatosan gazdag tudattartalom-világra tesz szert. Ámde tudatmivolta, tudatossága és öntudata kezdettől fogva megvan. Hangsúlyoznunk kell, hogy az emberi lélek teljes tudata is kezdődött, keletkezett, semmiesetre sem kezdet nélkül való, mert ez változó lény számára lehetetlen; keletkezését mindenesetre az emberi egyén testi keletkezésével lehet egy időbe tenni.

Nem ilyen az emberi tudat fejlődése. Ezt a teljes tudat csak hosszú és lassú munkája útján tudja a testben megalapozni, miközben a testben való hatás, működés lehetőségei és módjai és a testen keresztül és a test segítségével a világban való élet és tevékenység útjai felől lassanként tájékozódik. Így a megszülető embernek úgyszólván nincs is, csak mintegy nyomokban van tudata és az emberi tudat a tudatosság legalacsonyabb fokairól és legkezdetlegesebb állapotairól csak lassan emelkedik fel a

tárgy- és az éntudat kielégítően világos szintjére. Pedig maga a tiszta tudat nem nőhet így aligtudatból féltudaton át tudattá, hanem vagy van, vagy nincs; de a teljes tudatnak a testbe való behatolása és abban az emberi tudat megalapozása és kialakítása az, ami csupán lassan, fokonként lehetséges és a teljes homályból világosodik ki az ép emberi tudat fokára: és csak a teljes tudat működésének köszönhető, hogy a sokszor gyenge, eleinte még fejletlen emberi tudattal bíró ember élet- és cselekvőképes. A lelki fejlődés lélektanának ezeket a körülményeket alaposan figyelembe kell vennie, ha magyarázata közben nem akar torz lélekképet festeni.

A lélekképnek ez a további kifejtése a fejlődéslélektan igen érdekes feladata, de jelenlegi, ebben a részben megcélzott általános emberképünkön kívül esik. Ez az emberkép a lélektani vizsgálódások utolsó részében megint túlnőtt a lélektan, a lelki élet vizsgálatának a keretein: hiszen bevezetett az emberi lény legmélyebb rejtelmeibe, lelki-testi életének alapvető viszonyaiba. Itt az embernek mint mikrokozmosznak magváig hatoltunk, amelyből egész mivolta kibontakozik: és így elértünk ahhoz a határhoz, sőt már voltaképen át is léptük, ahol az ember metafizikai képe elénk rajzolódik. Most már a siker reményében vállalkozhatunk az ember lényegének és világhelyzetének megvilágítására. Ebben a munkában az emberi egyén fejlődésének a képét is bemutathatjuk.

NÉVMUTATÓ

Ach, N. 57.
Aristoteles 12, 13.
Ágoston, Szent 12, 13.
Bergson 11, 42, 280.
Bonaventura 13.
Brandenstein 252, 285, 292.
Brentano 11, 15, 42, 117.
Calderon 6.
Dilthey 16, 42.
Ebbinghaus 14, 42, 56.
Ehrenfels 157.
Fechner 14.
Fichte 42.
Freud 32, 251.
Frey, v. 125.
Frőbes 47, 66.
Fuchs 113.
Gelb 111, 112, 152.
Geley, G. 301.
Geyser 42.
Goethe 12, 211.
Goldstein 152.
Hamilton 287.
Head 168.
Hegel 12, 14.
Helmholtz 14.
Henning 113, 136, 138, 139.
Hering 106, 108, 109, 110.
Hönigswald 17, 18.
Hume 13, 42.
Husserl 15, 43.
Jaensch 119, 266.
James 42.
Kant 13, 14, 40, 42.
Katz, D. 109, 110, 113, 125, 126, 127, 128.
Keller, H. 124.
Kirschmann 104, 106, 109.
Koffka 15.
Kornis Gy. 103, 229, 280.
Köhler 15.
Külpe 15, 57.
Lewin 43, 54, 56.
Locke 13.
Lotze 42.
Mach 42.
Mayer, A. 139.
Müller, J. 14, 97.
Nietzsche 12.
Österreich 42.
Parker, J. H. 139.
Parsons 168.
Platon 12, 13, 34, 36.
Plotinos 13.
Prandtl, A. 18.
Purkinje 105.
Ranschburg 276.
Révész G. 117, 119.
Saupe, E. 18.
Scheler 5.
Schilder, P. 43.
Schiller Pál 100, 165.
Schjelderup, H. K. 57.
Schmitt, C. 225.
Schopenhauer 6.
Schuppe 42, 44.
Sigwart 42.
Spranger 16, 34.
Stumpf 119.
Sutermeister 124.
Tamás, Aqu. 13.
Titchener 125.
Urbantschitsch 266.
Wagner 222.
Weber 14.
Wertheimer 15.
Wundt 14, 42, 106, 108, 229, 240.
Ziehen 42.